

**Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка**

О.Л. Баженов

ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

навчально-методичний посібник для студентів
історичного факультету денної форми навчання
спеціальності 6.020302 "Історія"

Кам'янець-Подільський
ФОП Сисин О.В.

Абетка
2014

УДК 94(100):903:572.9(075.8)
ББК 63.3(0)2+63.4(0)2+63.51(0)73
Б16

Рецензенти:

- Михайлик А.О. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії ПТАДУ;
Задорожнюк А.Б. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КПНУ ім. І. Огієнка.

Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 11 від 27 листопада 2014 року)

Баженов О.Л.

- Б16** Історія первісного суспільства: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету денної форми навчання / О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. – 296 с.
ISBN 978-617-539-200-3

Навчально-методичний посібник рекомендується студентам історичних факультетів спеціальності 7.02030201 «Історія», які навчаються на денній формі навчання. Він містить навчальну програму з курсу «Історія первісного суспільства», плани семінарських занять та методичні поради до них, зразки тестових завдань модульних контрольних робіт (МКР), завдання та методичні рекомендації до виконання самостійної роботи. У посібнику також подано програму підготовки до іспиту та список основної літератури з навчально-методичного забезпечення курсу.

УДК 94(100):903:572.9(075.8)
ББК 63.3(0)2+63.4(0)2+63.51(0)73

ЗМІСТ

Вступ	4
Загальна характеристика навчальної дисципліни "Історія первісного суспільства"	7
Структура навчальної дисципліни	7
Зміст лекційного курсу	9
Методичні поради до семінарських занять	223
Плани семінарських занять та методичні рекомендації до їх підготовки	224
Критерії оцінювання за 12-бальною шкалою	251
Методичні поради до написання модульних контрольних робіт (МКР) та критерії оцінювання ..	252
Зразки завдань модульних контрольних робіт	253
Методичні вказівки щодо організації самостійної роботи студентів з "ІПС"	258
Вимоги до написання та критерії оцінювання самостійної роботи (ІНДЗ)	259
Зразок оформлення титульного аркушу самостійної роботи	261
Тематика рефератів з самостійної роботи	262
Методичні рекомендації до іспиту	267
Програма іспиту з історії первісного суспільства	267
Навчально-методичне забезпечення	271
Короткий термінологічний словник	277

ВСТУП

Курс "Історія первісного суспільства" (далі ПС) викладається на історичних факультетах усіх університетів України. Читається він і на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Хронологічно курс "Історія первісного суспільства" охоплює декілька мільйонів років. У цей період відбулося становлення людини сучасного фізичного типу (*Homo sapiens*), соціальних і шлюбно-сімейних структур, склалися основні расові і антропологічні типи, народи і мови. Окрім цього, вивчення ПС є свого роду підготовкою до сприйняття основних процесів і понять курсів "Історії стародавнього світу", "Всеісторії", "Історії України", "Історії народів Росії", (найдавніший період), "Археології України", "Основ етнології", "Антропології" тощо.

Тому, зважаючи на вищезазначене, нами визначені наступні цілі курсу ПС:

1. Створення цілісної картини становлення і ранньої історії людського суспільства.
2. Характеристика розвитку основних соціальних і економічних структур.
3. Виникнення і еволюція матеріального та духовного життя суспільства в найдавніші періоди людської історії

Метою та завданням курсу є:

- глибоке усвідомлення студентами місця, сутності і призначення "Історії первісного суспільства";
- висвітлення процес походження та еволюції людини;
- розкриття етапів і рушійних сил антропосоціогенезу;
- становлення суспільства та еволюція сімейно-шлюбних відносин;
- становлення і зміна, впродовж історії первісного суспільства, форм власності (від колективної до приватної);
- простежити процеси зародження майнової та соціальної диференціації;
- розкриття процесів формування експлуатації в первісних колективах;
- аналіз становлення і розвитку матеріальної та духовної культури на різних етапах історії первісного суспільства;

У результаті вивчення дисципліни студент повинен **знати:**

- про місце людини у системі тваринного світу;
- основні тенденції еволюції людини;
- основні етапи історії первісного суспільства;
- особливості розвитку людства в різних регіонах земної кулі в найдавніші часи;
- про походження людського суспільства;
- передумови і причини розпаду первісного суспільства;
- шляхи і форми розпаду первісного суспільства;
- особливості культури часів первісності.

Вміти:

– спираючись на вимоги програми, відбирати для уроків історії найважливіші факти й поняття з курсу "Історія первісного суспільства";

– використовувати свої знання з історії первісного суспільства для організації позакласної пошукової роботи з учнями-красзнавцями;

– працювати з писемними й усними пам'ятками;

– вміти використовувати археологічний та етнографічний матеріал.

Володіти навичками:

– усної і письмової наукової мови;

– ведення наукової дискусії;

– самостійного аналізу наукової літератури;

– виявлення як загальних тенденцій, так і специфіки в підходах до оцінки тих або інших історичних процесів через призму різних наукових концепцій істориків.

Місце навчальної дисципліни в структурно-логічній схемі.

Нормативна навчальна дисципліна "Історія первісного суспільства" є складовою циклу професійної підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня "бакалавр", а також основою для вивчення таких нормативних та спеціальних дисциплін як "Основи антропології", "Археологія України", "Історія Стародавнього Сходу", "Етнологія".

Міжпредметні зв'язки

Предмет «Історія первісного суспільства» безпосередньо пов'язана з основними дисциплінами історичного циклу: «Етнологія», «Основи антропології», «Археологія України», «Історія стародавнього Сходу», «Історія України».

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Галузь знань	0203 "Гуманітарні науки"
Спеціальність	6.020302 "Історія"
Освітньо-кваліфікаційний рівень підготовки фахівця	бакалавр
Характеристика навчальної дисципліни	нормативна
Семестр	перший
Вид підсумкового контролю	іспит
Кредити за ECTS	1
Модулі	1
Змістові модулі	3
Всього годин	
– аудиторні;	54
– позааудиторні	72
Види теоретичної і практичної підготовки:	
– лекції;	34
– семінарські заняття;	20
– самостійна робота;	72

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема	Кількість годин			
	Усього	У тому числі		
		л	п	с.р.; індз
		Години		
Змістовий модуль 1. Загальна характеристика дисципліни "Історія первісного суспільства". Доба праобщини.				
Тема 1. Вступ до дисципліни. Проблеми хронології та періодизації..	12	4	2	6
Тема 2. Джерелознавство історії первісного суспільства.	10	2	2	6
Тема 3. Теоретичні аспекти процесу антропогенезу.	10	2	2	6

Тема 4. Антропогенез.	12	4	2	6
Тема 5. Характеристика праобщини.	10	2	2	6
Змістовий модуль 2. Общинно-родовий лад				
Тема 6. Завершення процесу антропогенезу та поява общинно-родової організації	8	2		6
Тема 7. Давня родова община первісних мисливців, збирачів і рибалок.	10	2	2	6
Тема 8. Первісне суспільство періоду розквіту родової общини (епоха неоліту і енеоліту).	12	4	2	6
Змістовий модуль 3. Епоха політогенезу				
Тема 9. Передумови і причини розпаду первісного ладу.	12	4	2	6
Тема 10. Шляхи і форми розпаду первісного суспільства.	8	2		6
Тема 11. Зародження суспільних класів і шляхи переходу до цивілізації.	10	2	2	6
Тема 12. Культура первісних суспільств.	12	4	2	6
	126	34	20	72

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

ТЕМА 1. Вступ до предмету "Історія первісного суспільства"

1. Предмет "Історія первісного суспільства" та його місце в системі наук
2. Проблеми хронології. Хронологічні методи
3. Періодизація історії первісного суспільства

1. Предмет "Історія первісного суспільства" та його місце в системі наук.

Історія людства – це ряд послідовно змінюючих одна одного суспільно-економічних формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, соціалістична, комуністична та ін.

Термін "історія" – грецького походження. В давнину так називали спеціальні твори, що склалися на основі попередніх спостережень або досліджень тих чи інших подій та явищ. У наш час в українській мові термін "історія" має декілька значень. У побуті ми часто використовуємо цей термін для визначення різних пригод або подій, що трапилися з нами в повсякденному житті. Неоднозначний він і в науці. В широкому значенні він застосовується як історія розвитку Землі, її флори і фауни. В такому узагальненому вигляді – це наука про процес розвитку взагалі. Вужче і конкретніше термін "історія" вживається для визначення науки, яка досліджує процес та закономірності розвитку людського суспільства.

В системі наук про людське суспільство вирізняється наука, об'єктом дослідження якої є давнє минуле. Тому здебільшого термін "історія" ми вживаємо відносно подій минулих. Типовим є вислів "це вже історія", тобто подія яка вже пройшла, минула. У цьому контексті історія – це наука, яка вивчає минуле людського суспільства.

В свою чергу історія як наука, є галуззю знань із значною внутрішньою диференціацією. Не втрачаючи своєї цілісності, вона ділиться на низку галузей, які мають свою, іноді досить виражену, специфіку. Так, всесвітня історія складається з кількох, відносно самостійних частин, що відповідають передовсім історичним епохам: історія первісного суспільства,

історія стародавнього світу, історія середніх віків, нова та новітня історія.

Серед зазначених підрозділів всесвітньої історії первісна історія досліджує найдавніші етапи виникнення і розвитку людства, іншими словами, вона започатковує вивчення історичного процесу як такого.

Предмет історії первісного суспільства вивчає першу найдавнішу стадію людства на протязі від 2 млн. р. до початку ранніх цивілізацій (до 3-х – 1 тис. р. до н.е.) його формування і становлення, господарську, громадську та культурно-духовну діяльність у праобщині, родовій і сусідській общині, проблеми кризи й загибелі первісного суспільства і шляхи переходу до ранніх цивілізацій.

Отже, предметом дослідження історії первісного суспільства, є початковий період історії людства з часу виникнення самої людини і суспільства, до створення перших політичних (державних) структур.

З огляду на вищенаведене підсумуємо, що історія первісного суспільства вивчає походження людини, зародження і первинний розвиток його господарської і суспільної діяльності, виникнення і перші кроки його матеріальної і духовної культури.

Головним завданням історії первісного суспільства є встановлення основних особливостей первіснообщинного устрою, виявлення загальних закономірностей його становлення, розквіту і розпаду, вивчення умов і форм його перетворення в класове суспільство.

Метою дослідження історії первісного суспільства є реконструкція конкретних форм розвитку суспільства на початковій стадії та пошук закономірностей їхнього розвитку.

Об'єктом вивчення первісної історії є становлення фізичного типу людини, виникнення та розвиток виробництва, формування суспільства та різноманітних його структур на ранніх етапах (праобщини, общини, сім'ї, роду, племені тощо), поява приватної власності та форм її накопичення, держави та політичної влади.

Започатковуючи вивчення історичного процесу, первісна історія передусім має з'ясувати низку питань, пов'язаних із становленням перших інститутів людського суспільства та різноманітними явищами людського повсякденного буття, значна

частина яких не втратила своєї актуальності і в наш час. Досить зазначити, що в ті часи людина поряд із забезпеченням себе знаряддями праці та їжею, підкорює таку могутню силу, як вогонь, обладнає житло і запалює у ньому вогнище. Цей осередок людської життєдіяльності й на сьогодні залишається важливою структурою сучасного суспільства. В первісну епоху людина також уперше виготовляє одяг і відкриває для себе землеробство та скотарство. Без цих надбань взагалі неможливо уявити собі сучасні цивілізації. Витоки мистецтва, релігії, міфології та цілої низки різноманітних раціональних знань, таких як лічба, психо- і фітотерапія, календар, металургія тощо, сягають теж у первісне суспільство. Перелік інститутів і явищ з нашого сьогоденішнього життя, які виникли в первісності, можна продовжити (шлюб і сім'я, мораль та етика, обмін, розподіл праці і приватна власність, управління і влада і т.д.), але не в цьому справа. Без з'ясування витоків указаних та багатьох інших елементів матеріальної, духовної і соціальної культури неможливо правильно уявити їх подальший розвиток і місце в історичному надбанні. У цьому й полягає пізнавальне значення первісної історії.

Однак визначення історії первісного суспільства як розділу історичної науки не є загальноприйнятим у світовій науковій практиці. Так, у сучасній американській і англійській науці первісна історія розглядається як розділ соціальної або культурної антропології, а іноді антропології взагалі — в широкому розумінні цієї галузі науки як дослідження людини, включаючи всі аспекти її буття: біологічний, психологічний, соціальний. Таке широке розуміння антропології було започатковане ще в XIX ст. В той час пріоритет у формуванні уявлень про походження людини і суспільства, а також про їхній розвиток на початковому етапі існування, належав природознавцям (біологам, антропологам, геологам тощо). Такі науки, як первісна археологія та етнологія, матеріали яких згодом стали основною джерельною базою історії первісного суспільства, самі зароджувалися тоді в системі природничих наук або під їхнім безпосереднім впливом.

У той же час виникло й визначення історії первісного суспільства як "доісторії". Згодом, у залежності від напрямку дослідження, для визначення первісної історії з'явилися такі терміни, як "передісторія", "преісторія", "протоісторія", "праісторія" "параісторія", "етноісторія". Не вдаючись до

тонкощів змістового навантаження цих термінів, котрі дуже часто просто змішуються дослідниками і вживаються на рівні синонімів, зазначимо лише, що всі ці терміни, як і термін "доісторія", вживались і вживаються нині для протиставлення дописемної і писемної історії. При цьому найчастіше "доісторія" ототожнюється або з первісною археологією, або з етнологією, або з антропологією і протиставляється суто історії.

2. Проблеми хронології.

Одним із головних завдань історичної науки є вивчення закономірностей розвитку людського суспільства та поділ процесів еволюції матеріальної, соціальної і духовної культури на основні, якісно відмінні один від одного періоди, іншими словами, створення історичної періодизації. Перш ніж створити періодизацію первісного суспільства, досліднику, насамперед, необхідно простежити послідовність історичних подій у часі, тобто встановити хронологічне співвідношення матеріальних об'єктів і явищ, зафіксованих джерелами (археологічними, антропологічними, етнологічними, лінгвістичними тощо) та, по можливості, визначити час їх існування.

Відповідно до цього, історичну хронологію поділяють на відносну (релятивну, не точну, приблизну) й абсолютну (яка визнана точною, об'єктивною). Зокрема відносна хронологія слугує лише приблизному датуванню послідовно визначених періодів первісного суспільства. Тому наведене в такій хронології датування періодів і подій чим більш віддалене, тим більш не точне. Скажімо, нині не має абсолютної думки на час створення планети Земля. Розходження в датуванні – від 11 млрд. років до 4,5 млрд. років тому (помилка в мільярди років!). Відповідно страждає хронологія геологічної періодизації. Якщо візьмемо періодизацію раннього первісного суспільства в межах 1,7 млн. р. (за Л. Ліки 2 млн. років), то помилки в датуванні часу сягають в десятки тисяч років, а в пізньому палеоліті – кількох тисяч років, на порозі цивілізації – сотні і десятки років. Отже, відносна хронологія тут слугує лише певним критерієм для послідовного визначення історичних епох і в умовах відсутності абсолютного визначеного часу відіграє важливу роль в наших уявленнях про минулі епохи та складання періодизацій.

Абсолютна або точна хронологія не викликає ні в кого сумнівів. Об'єктивною передумовою її існування є в першу

чергу наявність писемних джерел, календарів, хронік, дешифрування ієрогліфічного (у Давньому Єгипті), клинописного (у Межиріччі), хетського та інших видів письма, речей з металів (міді, бронзи, заліза). Зрозуміло, що така матеріально-духовна база виникає лише в період кризи первісного суспільства і переходу до цивілізації. Але навіть в часи цивілізацій Стародавнього Сходу, Греції є чимало неточностей в датуванні і хронології загалом. Це пов'язано з відсутністю вичерпних джерел, скажімо, про династії правителів, свідомою фальсифікацією в античності списків правителів, лакуни писемних джерел в окремих періодах, залишаються не прочитаними письмо доведійського періоду в Індії, Критське письмо "А", етруське письмо в Італії, ряд писемностей давніх народів Америки, Африки, Полінезії тощо. Проте в часи античності хронологія, в цілому, була на порядок точніша, в порівнянні з пізнім етапом первісного суспільства.

Варто зазначити, що вибудована пряма лінія часу з давнини, була перервана на зорі християнства введенням в її поняття "до Різдва Христового" (до н.е.) та "від Різдва Христового" (наша ера) та застосуванням у добу середньовіччя й до наших днів юліанського і григоріанського християнських календарів. Зрозуміло, що до цих календарів пристосована вся сучасна хронологія, в тому числі історична. Однак такі зміни негативно позначилися на складанні абсолютної хронології. А спроба Організації Об'єднаних Націй реалізувати введення єдиного всесвітнього календаря поки не реалізується.

Однак природничі і гуманітарні науки чимало приділяють уваги дослідженню проблем, пов'язаних з розробкою та застосуванням різних методів більш точного визначення часу, встановленню датування періодизацій і подій. До таких методів сьогодні відносяться геологічні, палеографічний, палеокліматичний, етнологічні, археологічні, фізичні (астрономічний, археомагнітний, радіоактивний); радіоізотопні, (радіовуглецевий, калій-аргоновий, радіо карбоновий); хімічні (фторовий, окислення металів), ботанічні (дендрохронологічний) та інші.

Хронологічні методи.

Найпростішим, доступним і найдавніше застосовуваним методом є дендрохронологічний метод, який дає можливість визначити дату стародавньої пам'ятки з точністю до одного

року. Він ґрунтується на підрахунку річних кілець стовбурів дерев. Наприклад, американське дерево секвоя живе до 10 тисяч років і може бути сучасником первісних племен. Але поки що датування цим методом можна проводити в межах не більше як 10 тис. років, а також дерево дуже рідко зустрічається на стародавніх об'єктах. Крім того, цей метод залежить від регіональних особливостей, порід дерев, потребує локальних серій дендрошквал для дерев, які росли в подібних умовах в одному регіоні. Тут значна роль застосування радіокарбонного методу визначення часу, стратиграфії, топографії, археології, архіву природних процесів та інших прикладних наук.

Геологічний метод дає змогу датувати історичні періоди, стійбища первісних людей за товщиною річних шарів стрічкових глин, вапнякових та інших порід земної кори (локальної території).

Археомагнітний метод датування пов'язаний з вивченням фізиками магнітного поля і його силових ліній, якими невидимо вкрита планета між північним і південним полюсами. Особливість магнітних силових ліній полягає в тому, що вони протягом тривалого часу повільно змінюються і ці зміни піддаються математичному обчисленню і вкладаються у фізичні формули. Силкові лінії фіксуються на сирій глині, з якої виготовляється гончарний посуд. Якщо такий виріб потрапить до гончарної печі, то силкові лінії залишаться на стінках посуду закарбованими назавжди. Під мікроскопом ці лінії видимі і нагадують умовно відбитки пальців людини. Фіксація такого зображення відповідає спеціальним фізичним формулам, які дозволяють датувати такий гончарний посуд з точністю плюс – мінус 25 років. Якщо ж на стінці виробу фіксується відбиток пальця людини, то сучасна наука по ньому може визначити, хто виготовляв його (чоловік чи жінка) та вік майстра. Для археомагнітного методу найбільш зручно підходить ліпний випалений гончарний посуд. Проте магнітні силкові поля не зберігаються на інших речах. Це звужує можливості і простір даного методу визначення часу.

Частіше у практиці датування застосовується радіовуглецевий метод, заснований на використанні періоду напіврозкладу ізотопу вуглецю "С", який дорівнює 5730 рокам, з відхиленням до 40 років. Ізотопи радіо вуглецю зберігаються в першу чергу в залишках органічних речовин, насамперед, в

остеологічному матеріалі давніх епох (залишки кісток людей, тварин, птахів, плазунів, риб). Більш-менш надійні дати, отримані завдяки цьому методіві, сягають 60-70 тис. років. Проте радіовуглецеві дати останнім часом піддають сумніву. За допомогою дендрохронології і вдосконалення радіовуглецевого методу розроблено декілька калібрувальних шкал, які дають змогу коригувати радіовуглецеві дати й отримувати більш надійні хронологічні репери.

Для датування більш ранніх етапів розвитку людини і суспільства сьогодні широко застосовується менш точний, але досить надійний калій-аргоновий метод. Суть його полягає в тому, що калій-аргонові ізотопи більш поширені для фіксації, ніж радіо вуглецеві і виявляються не тільки в органічних речовинах, але й у різних породах і фізичних тілах. Тому цей метод широко застосовується в геології та у визначенні датування нашарувань земної кори, покладів різних мінералів (заліза, міді та інших порід).

Існує також чимало інших методів, які значно рідше застосовуються (діагенез амінокислот, гідровбирання штучного чи природного скла (обсидіану), за допомогою ізотопів кисню тощо). Більш точно датуються речі, вироблені з металу. При цьому застосовується фізична шкала окислення виробів (іржа) із заліза, міді, срібла, олова тощо. Наприклад, більш-менш точно за цим методом можна визначити датування металічних наконечників стріл, списів, мечів, іншої зброї, інструментів, посуду, прикрас.

Палеоастрономічний метод, за яким розглядається зміна карти зоряного неба в історичному контексті. Ця зміна відповідає фізичним законам і має закономірну циклічність. Астрономи дають точний перелік від глибокої давнини до сучасності всіх сонячних і місячних затемнень, змін розташування головних сузір'їв і зірок відносно кожної історичної епохи. Тому астрономічні методи надають допомогу в уточненні загальної хронології, в датуванні подій.

Попри всілякі вади природничі методи в комбінованому вигляді дали можливість розробити надійну хронологію далекого минулого, яка, в узагальненому вигляді, буде розглянута нижче.

З методів гуманітарних наук визначення часу найбільшою популярністю користуються археологічні методи. По-перше,

археологи широко застосовують стратиграфічний метод при дослідженні залишків стародавніх поселень і могильників та складанні відповідних топографічних планів місцевості. Тут використовується горизонтальна та внутрішня стратиграфія, яка дозволяє датувати культурні шари місцевості у поєднанні з геологічними шарами за розташуванням виявлених знахідок, таким чином визначаючи їх час. Проте стратиграфія, яка в дослідженнях часто виступає суб'єктивним фактором (все залежить від професійності, досвідченості і принциповості тих, хто її здійснює) – основа відносної хронології.

Загалом серед археологів розвинуто застосування відносної хронології. Маючи багаторічний досвід археологічних досліджень, випробувану часом класифікацію пам'яток матеріальної культури за часом, досвідчений археолог-практик легко, скажімо, по кам'яній сокирі може визначити, коли вона виготовлена (у палеоліті, мезоліті, неоліті, енеоліті), або за зразками гончарного посуду, виготовленого в неоліті, енеоліті, залізному віці. Одночасно визначається приналежність знахідки до певного історичного періоду або археологічної культури. Проте в цьому випадку немає мови про абсолютно точне датування. Помилки тут складають тисячі років або століття. Тим не менше, археологи активно користуються вище названими науковими методами визначення часу і чимало докладають зусиль для уточнення датування періодів, культур і подій.

В своїй сукупності вони зараз дозволяють, правда з великими або меншими допусками, датувати приблизно половину всієї первісної історії. Відносне датування досягається шляхом зіставлення самих культурних шарів, або археологічних типів, або шляхом їх зіставлення із змінами в природному середовищі: геологічними ступенями, палеонтологічними (палеозоологічними і палеоботанічними) епохами тощо

За допомогою відносної хронології історик визначає лише послідовність або одночасність історичних подій, матеріальних об'єктів та явищ у часі, тоді як завдяки абсолютній хронології він установлює конкретні дати їхнього існування щодо сучасного літочислення. Відносна хронологія історії первісного суспільства розроблена більш-менш досконало і спирається на науково обґрунтовані докази. "Абсолютним" датуванням об'єктів і подій первісності історики користуються здебільшого

лише умовно, тому що встановити конкретно, коли саме відбулися ті чи інші події у первісності, навіть за допомогою найдосконаліших сучасних методів, у переважній більшості випадків практично неможливо. Як правило, "абсолютними" визнаються дати, отримані переважно природничими методами", які мають значні відхилення від сучасного календаря.

3. Періодизація історії первісного суспільства.

Первісне суспільство було найтривалішим періодом історії людства. Її нижня межа, за новітніми даними, датується часом не менше двох мільйонів років тому, хоча деякі вчені відносять її до більш віддаленого часу. Визначити цю грань точніше нелегко, і погляди на її датування часто змінюються, оскільки в кісткових залишках наших далеких предків, які постійно знаходять археологи, більшість фахівців вбачають то передлюдину, то людину. Проте визначити його нижню грань більш-менш точно, практично неможливо, оскільки в кістяних знахідках найдавніших людей дослідники вбачають або антропоморфну мавпу чи найдавнішу людину, внаслідок чого думки стосовно цього питання весь час змінюються.

Така сама ситуація склалась з періодизацією історії первісного суспільства, оскільки паралельно існують декілька спеціальних – археологічна, геологічна та антропологічна, що частково відображають характер дисциплін і загальна історична.

Складність цієї проблеми полягає також і в тому, що розглядати історію первісного суспільства, з точки зору однієї з вказаних періодизацій недоречно, оскільки, зважаючи на нерівномірність історичного та господарського розвитку людства кожна з вказаних періодизацій є локальною і не може бути "абсолютною" для всього Старого і Нового світу. В силу цього, для більш ефективного дослідження історії первісного суспільства та окремих його етапів можливе лише поєднання спеціальних і загальної періодизації. Окрім того, з кожним роком уточнюються хронологія найдавніших етапів історії людства, що автоматично веде до змін в сучасних історичній, археологічній, геологічній та антропологічній періодизаціях.

Історична періодизація. В основу історичної періодизації первісного ладу покладено, в першу чергу, розвиток та еволюція суспільних відносин. Проте, вказана періодизація є складною, і ще не до кінця вирішеною науковою проблемою. Суть проблеми

полягає в тому, що первісне суспільство розвивалося в планетарному масштабі неоднорідно, як в часовому просторі, так і з великими регіональними особливостями. Крім того, кожна з наук пропонує свою методику і цілі дослідження даного періоду.

В цілому, історичні періодизації, в основі яких лежали історичні зміни, почали складатися досить рано. Ще у XVIII ст. були зроблені висновки про те, що в історії людства були різні періоди. Зокрема, німецькі вчені Іоганн і Георг Фостери вважали, що людство пройшло періоди дитинства (дикий стан), юність (варварський стан) і зрілість (добродійний і врівноважений стан). Близькі ідеї були висловлені в 1767 р. шотландським філософом Адамом Фергюссоном, який ввів терміни епох в історії людства "дикунства" (відсутність приватної власності), варварства (приватна власність і відносини залежності) та цивілізації (суспільний розподіл праці, класи і держава)". Проте це тільки була теорія, не підкріплена ні практикою наукових досліджень, ні хронологією й не претендувала на досконалу періодизацію історії людства. Однак до кінця XIX ст. теорія Фергюссона знайшла своїх послідовників, які спробували наповнити її змістом історичних, археологічних та етнографічних досліджень і публікацій, що позитивно позначилося на подальшій розробці наукових періодизацій, зокрема історії первісного суспільства.

Ці матеріали були узагальнені американським істориком і етнографом Люїсом-Генрі Морганом (1818-1881). Присвятивши себе вивченню закономірностей розвитку первісного суспільства, він понад сорок років свого життя прожив в американському племені ірокезів та серед первісних людей Гвінеї й, так би мовити, з середини вивчав ці суспільства, їх спосіб життя, організацію управління, господарювання, ментальність, традиції, обряди, релігійні вірування, культуру. 1877 року в Нью-Йорку він видав свою основну працю "Стародавнє суспільство", яка стала справжньою сенсацією в науковому світі і здійснила переворот у поглядах на первісний лад й не втратила своєї актуальності і до початку XXI ст.

Книга "Стародавнє суспільство" розпочинається з розробки автором періодизації первісного суспільства, яка дістала назву морганівської. В її основу він поклав періоди періодизації Фергюссона, тобто дотримувався визначених

філософом епох дикунства, варварства та цивілізації. Проте Морган наповнив ці епохи конкретним змістом і, ґрунтуючись переважно на критеріях рівня розвитку продуктивних сил ("виробництва засобів для життя"), поділив їх на підперіоди: нижчий, середній і вищий ступені. Зокрема, нижчий ступінь дикунства починається з появи людини і членороздільної мови, середній – з виникненням рибальства і застосування вогню, вищий – з появи лука і стріл. Перехід до низького ступеня варварства знаменується розповсюдженням гончарства; з поширенням землеробства і тваринництва починається середній, а із освоєнням заліза – вищий ступінь варварства. З винайденням писемності, особливо буквеного письма-алфавіту починається епоха цивілізації, тобто класове суспільство.

Знаючи недосконалість наукової хронології Морган, так і не наважився датувати епохи дикунства, варварства і цивілізації та їх етапи розвитку. Тобто періодизація Моргана була позбавлена хронології.

Крім того, як згодом було виявлено, в ступенях епох допущені помилки, пов'язані з технічними відкриттями людства. Тому з початку ХХ ст. морганівська періодизація зазнала критики і дослідники перестали нею користуватися. Проте вона мала багато прихильників, раціональне зерно, пояснювала відмінності епох і етапів розвитку первісного суспільства. Врешті, в 60-х роках ХХ ст. періодизація Л. Моргана в західній науці була реанімована, зміст епох та етапів наповнено новітніми досягненнями антропологічної, археологічної та історичної науки й чітко визначені хронологічні межі та датування всіх підперіодів. Враховуючи, що вона відтепер відображала існуючі історичну, археологічну, антропологічну, етнографічну періодизації, то набула певних рис універсальності й повною мірою сьогодні застосовується в дослідженнях первісного суспільства як у зарубіжній, так і українській історичній та археологічній науці.

Першими, хто зрозуміли всю важливість досліджень Моргана, були К. Маркс, який детально законспектував книгу "Стародавнє суспільство" та його соратник Ф.Енгельс, котрий підтримав ідеї та висновки Моргана у рецензіях на видання. Крім того, Ф. Енгельс, взявши за основу матеріали книги Моргана, створив свою відому працю "Походження сім'ї, приватної власності і держави", в якій уже з "класових позицій"

розглянув еволюцію первісного суспільства та ранніх цивілізацій (Сходу, Греції та Риму). Марксистська модель історичної періодизації, в основі якої лежала все та ж ідея загальної еволюції, передбачала виділення п'яти прогресивних соціально-економічних формацій, заснованих на відповідному способі виробництва. Перша з них архаїчна, за К. Марксом, була представлена первісним суспільством, головним структурним компонентом якого був "рід". Спочатку модель цієї формації була схематичною і складалася з трьох стадій. Потім вона була деталізована і розширена, але, не зважаючи на серйозні зміни, зберігає своє значення.

В 40-х роках ХХ ст. на основі того ж самого (марксистського), але значно уточненого критерію рівня розвитку продуктивних сил, С.П. Толстов запропонував власну періодизацію історії первісного суспільства. Він виділив такі основні етапи первісної історії:

1) первісне стадо або праобщина (епоха становлення первісного суспільства починається із застосування перших знарядь праці, господарство носить суто привласнюючий характер);

2) первісна родова община (зрілість первісного суспільства, починається із запровадження знарядь для виробництва знарядь праці, господарство з відкриттям землеробства, скотарства і ремесла стає відтворюючим, продуктивним);

3) первісна протоселянська сусідська община (за Ф. Енгельсом, воєнна демократія) – період освоєння металів, поглиблення розподілів праці, криза первісного ладу і пошуки шляхів переходу в класове суспільство.

Перші два великих періоди (стадії) мали, визначенням С.П. Толстова, під етапи. Зокрема, праобщина складалася з етапів: 1) раннє стадо (від 1,5 млн. р. до 100 тис. р. до н. е.); 2) розвинуте стадо (100 – 40-30 тис. до н. е.). Доба родової общини відповідно поділялася на: 1) ранню родову общину мисливців, збирачів і рибалок (40-30 тис. – 7 тис. р. до н.е.); 2) середню (розвинуту) родову общину (6 – 4-3 тис. до н.е.); 3) пізню родову общину (3-2 тис. до н.е.). Пізніше в радянській історіографії замість трьох етапів родової общини стали виділяти лише два: 1) рання родова община (період, пов'язаний хронологічно з матріархатом) і 2) пізня родова община,

пов'язана з патріархатом і поступовим переходом до моногамної сім'ї, який завершився в добу протоселянської сусідської общини і в ранніх цивілізаціях.

Перший і третій з цих етапів було зіставлено з нижчим ступенем дикунства і вищим ступенем варварства за Морганом. А другий етап поділено на чотири періоди, співвіднесені (знову-таки з поправками в критеріях) із певними ступенями "дикунської" і "варварської" епох. Отже, запропонована генералізуюча схема не скасувала періодизації Моргана.

Запропонована С.П. Толстовим і прийнята на озброєння в радянській науці історична періодизація первісного суспільства була розроблена на противагу західним ("буржуазним") періодизаціям, утверджувала марксистську схему розвитку людства на першій стадії (формації) розвитку, носила чітко виражений "класовий характер". В основу радянської історичної періодизації покладено два головних фактори: 1) розвиток продуктивних сил; 2) общинна форма розвитку людського колективу.

Впродовж наступних десятиліть відбувався активний пошук критеріїв, для створення найбільш досконалих схем-періодизацій історії первісного суспільства. Так, у 50-х роках ХХ ст. було звернуто увагу на те, що єдино правильним критерієм періодизації первісної історії може бути лише той, на якому ґрунтується формаційне членування всього історичного процесу: відмінності в способі виробництва, й, зокрема, у формах виробничих відносин. Водночас було зроблено спробу простежити розвиток форм первісної власності на засоби виробництва, що привело до виділення, крім етапу первісного людського стада, етапів первісної родової общини і первісної сусідської общини.

В середині 70-х років ХХ ст. поглиблене вивчення первісної економіки дало змогу виявити важливі відмінності у відносинах розподілу і власності на основних стадіях розвитку первісної общини. У ранньопервісній общині, яка вела привласнююче господарство й одержувала переважно лише продукт, що забезпечував життя, панували зрівняльний розподіл і спільна власність; кожний член общини мав право на частку виробленого продукту незалежно від того, чи брав він участь у його виробництві. В пізньопервісній общині, що перейшла до продуктивного або високоспеціалізованого привласнюючого

господарства і одержувала відносно регулярний надлишковий продукт, поряд із зрівняльним поширився трудовий розподіл, при якому частина продукту надходила в розпорядження окремих членів общини; поряд із спільною розвинулася особиста власність. Теоретичний аналіз дав змогу також визначити форму, що передувала первісній общині, як праобщину, а наступну після первісної общини форму - як протоселянську общину.

Таким чином, на середину 70-х – початок 80-х років ХХ ст. в радянській історіографії була утверджена, згідно марксистської схеми, наступна історична періодизація первісного суспільства, що й досі використовується в сучасній українській історичній науці. Зокрема, дана періодизація поділяє первісне суспільство на три великих епохи:

1. Праобщина (1,5 – 40-30 тис. р. до н.е.)
2. Родова община (40-30 тис. р. – 5 тис. до н.е.)
3. Протоселянська сусідська община (4-1 тис. р. до н.е.)

Окрім того, кожен з даних етапів поділяється на періоди.

Зокрема, епоха праобщини складається з:

- а) рання праобщина – стадо (1,5 млн – 100 тис. р. тому)
- б) розвинута праобщина – стадо (100– 40-30 тис. р. до н.е.)

Період родової общини, в свою чергу, поділяється на два великих етапи розвитку, що відповідають способи господарювання первісних общин:

- а) ранньородова община первісних мисливців, збирачів та рибалок (40-30 – 6 тис. р. до н.е.)
- б) пізньородова община землеробів і скотарів (5-3 тис. до н.е.).

Цей типологічний ряд: праобщина (первісне людське стадо), ранньопервісна і пізньопервісна (ранньородова і пізньородова), протоселянська (первісна сусідська) общини і відповідає основним етапам первісної історії. Проте таксономія, а, відповідно, і кількість етапів, лишаються спірними.

У західній науці, не зважаючи на широку популярність марксистських ідей, спостерігається певне недовір'я у ставленні до радянських моделей історичного розвитку. Англійські вчені Колін Ренфрью і Пол Бан в своїй книзі "Археологія: теорія, методи, практика" (1993) дають сумарне уявлення про історичну періодизацію, прийняту в західній археології. Головними її критеріями є рівень розвитку як самої людини (на стадіях

антропогенезу), так і рівень складності організації людського суспільства.

Вельми важливим рубежем в історичному розвитку була поява господарства (землеробства і скотарства), одним з наслідків якого було формування сегментарних суспільств. Сегментарні суспільства - це невеликі, незалежні осілі спільноти, такі, що не мають чіткої централізованої організації. У класифікації американського антрополога Маршалла Саллінза вони відповідають рівню племені, будучи характерними для неоліту.

Відповідно до тези сегментарних суспільств, в залежності від конкретно-історичного та матеріально-технічного розвитку, первісні людські колективи поділено на:

- егалітарні суспільства, характеризуються привласнюючим господарством і розподілом лише по горизонталі;
- ранговані (за соціальним розподілом)
- стратифіковані та ієрархічні – продуктивним господарством і розподілом як по горизонталі, так і по вертикалі.

Дослідники, які розрізняють ранговані і стратифіковані суспільства, вважають, що для перших характерна лише соціальна, а для других - соціальна і майнова нерівність. Приваблива риса цих схем - прагнення взяти до уваги особливості розвитку первісної економіки. Проте, вузькість їхньої теоретичної (в тому числі й економічної) бази і неврахування відмінності між соціальним і класовим розшаруванням, роблять їх не досить переконливими.

У загальному плані, перераховані стадії суспільного розвитку об'єднуються поняттям "неурбанізовані" суспільства. Поява міст і міської цивілізації розглядається як ще один поворотний момент в історії людства. Він відкрив шлях до формування стратифікованих суспільств і держави.

Таким чином, за кілька останніх століть склалися різні тлумачення та підходи до визначення змісту та хронологічних меж історичної періодизації первісного суспільства. Західноєвропейські вчені сьогодні в більшості ігнорують марксистсько-радянську схему історичної періодизації (не визнають обцинного підходу до неї) і, натомість, пропонують розглядати періодизації, крізь призму сегментарних суспільств та понять "праісторії" та "протоісторії", активно застосовують морганівську періодизацію. В сучасній практиці дослідники

первісного суспільства в Україні і за кордоном, які використовують історичну періодизацію, поєднують підходи до неї як західні так і радянські (пострадянські) моделі.

Археологічна періодизація. Із спеціальних періодизацій первісної історії найважливішою є археологічна, в основу якої покладено відмінності в матеріалі й техніці виготовлення знарядь праці.

Ще давньокитайські (Сунь Цзи) і давньоримські філософи (Тіт Лукрецій Кар) помітили послідовність у використанні каменю, бронзи (міді) і заліза для виготовлення знарядь праці та зброї на певних етапах історичного розвитку. В I ст. до н.е. була написана поема Тіта Лукреція Кара "Про природу речей", в якій він виклав своє розуміння ходу історичного розвитку. Зокрема, він так виклав еволюцію та періодизацію первісного суспільства: 1) спочатку зброєю людини служили руки та могутні кістки (ранній період); 2) каміння і вогонь (давній); 3) потім мідь (середній); 4) згодом залізо (пізній). Це фактично археологічна періодизація, яка покладає в основу відмінності в матеріалі й техніці виготовлення знарядь праць. Інші римські філософи вважали, що людство пройшло через чотири послідовні епохи: золоту, срібну, бронзову і залізну. Ділення на такі віки виникло у стародавніх учених досить рано як результат ідеалізації віддаленого минулого.

По суті справи, до цієї думки сходить одна з ідей, яка вплинула на формування всієї системи періодизації людської історії. Це ідея трьох великих історичних періодів ("кам'яний вік", "бронзовий вік", "залізний вік"), що лягла в основу технологічної періодизації, вперше системно викладеної в роботах датського вченого Крістіана Юргенсена Томпсена (1788-1865).

Археологічний час зовсім не схоже на наш календарний час. Археологія має справу з періодами невизначеної тривалості. Вона може відновити послідовність явищ, але не може сказати, як довго вони тривали. Основна проблема полягає у відсутності прямих відповідностей між змінами в матеріальній культурі і іншими сферами діяльності. Археологічні епохи, за визначенням М.В. Аниковіча – це найбільш великі періоди, на які членується історія людства, інтуїтивно відчуються дослідниками як більш-менш "однакові" за своїм значенням. Не зважаючи на універсальність застосування, в археології немає

точного визначення "епохи", і вони часто неспівставні по конкретному змісту. Головна причина – відсутність єдиного принципу виділення епох. На думку англійського археолога Майкла Роуланда, основні соціальні і економічні зміни не співпадають з переходом від однієї технології до іншої, а виявляються, як правило, пізніше.

Складність ситуації посилюється також тим, що у багатьох випадках археологічна періодизація без якихось обмовок мислиться як історична, хоча вона, в кращому разі, може служити лише засобом побудови моделі історичного процесу.

Таким чином, на сьогодні археологічна періодизація історія первісного суспільства має такий вигляд:

1) кам'яний вік (палеоліт):

а) стародавній кам'яний вік (палеоліт) – 2,7 млн. р. – 12 тис. р. до н.е.

- ранній (нижній) – 2,7 млн. – 150 тис. р. до н.е:

- середній (150 - 40 тис. р. до н.е.)

- пізній (верхній) (40-12 тис. років тому):

б) середньокам'яний вік (мезоліт) - 12-6 тис. тому.

Непроста ситуація склалася з самого початку з виділенням епохи мезоліту. Одні дослідники взагалі приєднують мезоліт до пізнього палеоліту і розглядають його як фінальний етап останнього, інші називають цю перехідну епоху "післяпалеолітом" (епіпалеолітом), треті, навпаки, вважають мезоліт, принаймні його останній період, протонеолітом, або безкерамічним неолітом. Деякі вчені розцінюють епіпалеоліт, протонеоліт, безкерамічний неоліт як регіональний прояв розвитку матеріальної культури і суспільства в межах палеоліту або неоліту. Проте більшість сучасних дослідників розглядає мезоліт як окрему археологічну епоху.

в) новий кам'яний вік (неоліт) – 7-5 – 5-3 тис. р. до н.е.

2) бронзовий вік – середина 3 – кінець 2 тис. до н.е.

- мідний (3 тис. р. до н.е.)

- бронзовий (2 тис. до н.е.)

3) залізний – від 1 тис. до н.е.

- ранньозалізний (від 1 тис. до н.е. – 350 р. н.е.)

Таким чином, не зважаючи на перший погляд, на досить громіздку археологічну періодизацію за кількістю етапів та хронології, вона найбільш вживана в зарубіжній та українській

історичній науці. Вона зручна тим, що за матеріалами знярядь праці, інших викопних речей більш простіше датувати окремі періоди, події, факти, визначати археологічні культури та історичні періоди розвитку первісного суспільства. Регіональні особливості України та її земель, кожної іншої країни зокрема, враховуються деталізацією загальної археологічної періодизації локальними, місцевими періодизаціями.

Слід зауважити, що єдиної, загальноприйнятої археологічної періодизації історії первісного суспільства на сьогодні не існує. Справа в тому, що початковий розвиток людства проходив нерівномірно по всій території Старого і Нового світу. Це призвело до того, що для кожного регіону земної кулі існує своя археологічна хронологія і періодизація. Наприклад, неоліт у Передній Азії настає в XI тис. до н.е., в той час як в Україні – тільки в V тис. до н.е.

Геологічна періодизація. В основу геологічної періодизації покладено визначення віку природних і культурних шарів земної кори в загально планетному і регіональному (місцевому) масштабі. Як відомо, шари, нашарування, пласти земної кори складаються в часі один за одним послідовно. Лише катаклізми спроможні в окремих місцевостях зруйнувати шари. Хоча така конструкція наявних шарів земної кори досить зручна для визначення хронології, але все-таки в геологічній періодизації панує відносна хронологія.

Вік Землі приблизно рівний 5 млрд. років. Історія Землі згідно геологічної періодизації ділиться на чотири великі ери: архейську (прадавню) (до 325 млн. р.), палеозойську (давню) (від 325 млн. р.), мезозойську (середню) (від 115 млн. р.) і кайнозойську (новітню) (від 70 млн. р.). Кайнозойську еру (еру "нового життя"), на яку припала поява ссавців, поділяють на три періоди – палеоген (70-23 млн. р.); неоген (23-2,5 млн. р.) та антропоген, який поділяється на плейстоцен і голоцен. Іноді в кайнозойській ері виділяють третинний періоди (70 – 2,5 млн. р.) і четвертинний (2,5-1 млн. р. – й по сьогодні). У третинному періоді з'явилися і розвинулися мавпи, зокрема антропоморфні (людиноподібні), а в четвертинному періоді з'явилася людина, тому цей період називають також антропогеном.

Згідно з геологічної історії, четвертинний період поділяють на епохи: 1) передльодовикову (еоплейстоцен); 2) льодовикову (плейстоценом) і 3) післяльодовикову (голоцен) або сучасну.

Зазначимо, що межа між третинним і четвертинним періодами умовно визначається в 2, 5-2 млн. років. Голоцен триває всього 10-12 тис. років.

Четвертинний період характеризується послідовними настаннями і відступами льодовика, які і визначають його геологічну періодизацію.

На підставі вивчення геологічних відкладень в Альпах дослідниками А. Пенком та Э. Брюкнером було встановлено для плейстоцена Західної Європи чотири льодовикових і три міжльодовикові епохи. По річках біля підніжжя Альп, де ними проводилися дослідження – чотири льодовикові епохи було названо: гюнц, міндель, рисс і вюрм. Схема Пінка і Брюкнера набула широкого поширення і визнання. Проте спроби встановити для цих епох абсолютні дати викликають постійні дискусії. Одна з таких більш менш вдалих спроб зроблена англійським ученим Зейнером. Ось його шкала:

Епохи	Тривалість (у тис. р.)
1-ша льодовикова - гюнцька	600-550 (50)
1-ша міжльодовикова – гюнц-міндельська	550-475 (75)
2-га льодовикова – міндельська	475-425 (50)
2-га міжльодовикова – міндельсько-рисська	425-250 (175)
3-тя льодовикова - рисська	250-200 (50)
3-тя міжльодовикова – рисс-вюрмська	200-125 (75)
4-та льодовикова - вюрмська	125-15 (110)

Серед геологів немає єдиної точки зору не тільки з питання про тривалість заледенінь, але і з питання про їх кількість. Полігляціалісти вважають, що протягом четвертинного періоду було декілька заледенінь, які супроводжуються кожного разу зміною флори і фауни в тих областях земної кулі, котрі підпадали під вплив настання і відступу льодовика. Деякі полігляціалісти вважають, що заледенінь було шість, і вводять між мінделем і риссом ще дві льодовикові епохи – кандер і глouch.

Моногляціалісти вважають, що була тільки одна льодовикова епоха і можна говорити лише про її різні стадії, про зміну похолодань, і потеплень. Деякі учені взагалі заперечують факт заледеніння. Але ця гіпотеза не отримала визнання.

В епоху початку льодовика (гляціали) і його відступу (інтергляціали, міжльодовиків'я) також відбувалися зміни

тепліших і холодніших періодів. Тому всередині льодовикового періоду прийнято ділення на холодніші стадіали і помірні - інтерстадіали. Так, вюрмський гляціал ділиться на три холодніших стадіали (вюрм I, II, III) з відповідними їм теплими інтерстадіалами. Деякі учені поділяють вюрм на чотири і навіть на п'ять холодних стадіалів.

Надзвичайно важливим природним явищем четвертинного періоду були великі коливання рівня морів. Величезні маси води, що стікали в Світовий океан у міжльодовикові періоди, підвищували рівень води (за гіпотетичними розрахунками Тейлора) майже на 100 м.

Велика льодовикова область в Європі у період максимального заледеніння охоплювала Скандинавію, Англію (до широти Лондона), Голландію, територію Німеччини і європейської частини Росії до середнього перебігу Дніпра і до Північного Уралу. Товщина льоду місцями досягала 2 км. Альпійська льодовикова область була відокремлена від північного льодовика територією в Середній Європі, що ніколи не покривалася льодом. Не була ніколи покритою льодом велика частина території Франції (окрім окремих місць, де льодовики спускалися з гір далеко в низини) та значна частина Південної Європи. Біля кордону з льодовиком тягнулася тундра, за нею слідував холодний і сухий степ з чагарниками карликової берези, полярної верби і інших полярних форм, і лише на півдні Європи починалася тайга, близька, ймовірно, до сучасної сибірської (ялина, сосна, модрина).

З останнім відступом льодовика, який відбувся приблизно 12-10 тис. років тому, розпочинається новий етап геологічної та кліматичної історії земної кулі – голоцен, який дослідники поділяють на п'ять палеокліматичних періодів: пребореаль, бореаль, атлантичний, суббореальний, субатлантичний.

Чому ми називаємо геологічну періодизацію основою всіх інших наукових періодизацій первісного суспільства? Саме в останньому четвертинному періоді кайнозойської ери відбувся антропогенез і становлення людського суспільства. Внутрішня періодизація четвертинного періоду зручна для визначення хронології і датувань так званих культурних шарів, які сформувалися в процесі життя і трудової діяльності первісної людини. Ці культурні шари місяться на природних геологічних шарах і нашаруваннях або навіть в середині них. Поєднання у

вивченні обох - природного і культурного шарів, місць добування людиною природної сировини для свого життя та виробництва активно використовується дослідниками первісного суспільства археологами, геологами, біологами, ботаніками, етнографами, фізиками, хіміками та спеціалістами інших суміжних наук.

Антропологічна періодизація. В основу антропологічної періодизації покладено результати антропологічних досліджень кісткових решток, черепів давньої і сучасної людини, за якими простежується еволюція фізичного розвитку людини як індивіда. Ця періодизація базується на суто матеріалістичних засадах та даних природничих наук (біології, медицини й ін.).

Антропологічна періодизація знайшла своє відображення в систематичі людини та її предків. Розроблена на суто природничих засадах, антропологічна систематика дає можливість історичу простежити етапи еволюції людини та її предків, встановити принципovu межу, яка відокремлює людину від тварини, розглянути суттєві питання послідовного становлення прямоходіння, формування руки, розвитку мозку, виникнення мислення і мови. Антропологи поділяють епохи за змінами фізичного (морфологічного) типу людини в такому порядку: найдавніша людина (*Homo erectus*, архантроп), стародавня людина (*Homo sapiens neanderthalensis*, палеоантроп), сучасна людина (*Homo sapiens*, неоантроп). Будучи синхронізовані з геологічними і археологічними періодами, стадії антропологічного розвитку людини створюють антропологічну періодизацію первісного суспільства.

В цілому, антропологічна періодизація складається з таких періодів, які різняться між собою за різними типами еволюції від мавп до людини:

1-й – доба приматів (22-5 млн. років). Для цього етапу характерні наступні примати: дріопітеки (від 22 млн. р.), ореопітек (15 млн. р.), сивапітеки (від 14 млн. р.) та інші. Для цього періоду характерно проживання мавп на деревах і перехід їх на землю, спочатку вживання рослинної, а згодом м'ясної їжі, еволюційні зміни в біологічній будові тіла.

2-й – доба людиноподібних мавп (5-1 млн. років). З цією епохою пов'язано існування ранніх "Номо" – Сахелантропа, Оrrorіна, Ардіпітека та родини австралопітекових з підвидами австралопітеків афарських, африканських і, нарешті, людей вмілих або *Homo habilis*.

3-й – доба архантропів (ранніх, або найдавніших людей) (1,8 млн. р. – 150 тис. р.). До них прийнято відносити людей працюючих (*Homo ergaster*) та прямоходячих (*Homo erectus*). Як правило, до архантропів відносять велику кількість викопних решток найдавніших людей, які в науковій літературі, як правило, позначаються назвою пітекантропів (мавполюдьми).

4-й – доба палеоантропів (150 – 50-40 тис. р. до н.е.). До цієї групи відносять неандертальців (*Homo sapiens neanderthalensis*), яких поділяють на ранніх та класичних. Для них характерно збільшення об'єму мозку до 1400 см³, відносна схожість з сучасною людиною, складні навички господарювання.

5-й - доба неоантропів (від 50-40 тис. р. до н. е. й до сьогодні). До вказаної групи входять кроманьйонці, гримальдійці, шандунська людина та інші підвиди, які разом склали загальний вид – *Homo sapiens sapiens* (людину розумну). На сьогодні це завершений вид еволюції людини, для якої характерно об'єм мозку від 1600 до 2200 см³, расові відмінності тощо.

Слід відмітити, що вказана періодизація не є досконалою і потребує подальшої розробки. Не зважаючи на певну зручність цієї періодизації, яка поділяє всіх викопних предків людини на три основні групи, дослідники все більше починають скептично ставитись до такого підходу. Справа в тому, що за останніми дослідженнями, між групами найдавніших, давніх та сучасних людей наявні суттєві відмінності в будові ДНК, що виключають спадковість певних головних видових ознак. Окрім того, поки що відступні кісткові рештки "перехідної" людини, яка би зайняла проміжну ланку між видами.

Водночас, наприкінці 90-х рр. ХХ ст. в Африці було виявлено кісткові рештки людини сучасного фізичного типу, вік яких становить 190 тис. років тому. Окрім того, за аналізом ДНК, американські вчені поглиблюють історію появи людини розумної (*Homo sapiens sapiens*) до 350-400 тис. років, тим самим вказуючи на синхронність існування пітекантропів, неандертальців та сучасних людей у часі.

ТЕМА 2. Джерелознавство первісної історії

1. Поняття історичного джерела епохи первісного ладу
2. Етнологічні джерела
3. Археологічні джерела
4. Антропологічні джерела
5. Лінгвістичні джерела
6. Писемні джерела

1. Поняття історичного джерела епохи первісного ладу.

На протязі досить тривалого часу історію розглядали не як науку, а відносили до літератури та мистецтва. Не випадково в грецькій міфології покровителькою історії вважалася одна з муз, що зображалася у вигляді молодої жінки з натхненним обличчям і з сувоєм папірусу або пергаменту в руці. Ім'я музи історії – Кліо - походить від грецького слова "прославляю". І дійсно, перші літописи, хроніки, біографії присвячувалися, в основному, прославлянню правителів.

Отже, що ж таке історія? Слово "історія" запозичене з грецької мови, де так називалися оповідання про події. Уявлення про те, що таке історія і чим вона повинна займатися, історично видозмінювалося. Тому і визначення предмету історії пов'язано із світоглядом історика та його філософськими поглядами.

Проте, на яких би світоглядних позиціях не знаходилися історики (матеріалістичних чи ідеалістичних), всі вони використовують в своїх дослідженнях науковий апарат, тобто певні наукові категорії. Найважливішою серед них виступає категорія "історичний час". У цій категорії будь-яку подію можна виміряти тимчасовими і просторовими характеристиками. А історія як процес – це не просто безліч поруч розташованих точкових подій, а саме рух від події до події.

Історик, як правило, має справу з минулим і не може безпосередньо спостерігати об'єкт свого вивчення. Головним, а в більшості випадків єдиним джерелом інформації про минуле для нього є історична пам'ятка, за допомогою якої він отримує необхідні конкретно-історичні дані та фактичний матеріал, що становить основу історичного знання.

Такою історичною пам'яткою виступає історичне джерело, яке відтворює історичне минуле людства. Історичне

джерело, в сучасній історичній науці розуміється в досить широкому значенні. При невеликих розходженнях у формулюванні, воно найчастіше визначається як все те, що відображає історичне минуле. В той же час, саме формулювання історичних джерел розуміється як в широкому, так і у вузькому розумінні, в залежності від об'єкту дослідження та історичної епохи.

В широкому значенні - **історичні джерела** – це весь комплекс документів і предметів матеріальної культури, що безпосередньо відобразили історичний процес і зберегли окремі факти, події, що відбувалися, на підставі яких відтворюється уявлення про ту або іншу історичну епоху, висуваються гіпотези про причини або наслідки, що викликають за собою ті або інші історичні події та наслідки.

У вузькому розумінні - історичне джерело – це певна кількість артефактів минулого (старожитностей), в яких відклалися історичні свідчення, що відображають реальні явища суспільного життя і діяльності людини. Тому зміст цього поняття цілком залежить від комплексу уявлень епохи про залишки минулого.

Що ж виступає історичним джерелом? Джерело – це об'єкт, який внаслідок взаємодії з іншим досліджуваним об'єктом несе в собі ті чи інші сліди цього зіткнення. Джерело існує незалежно від дослідника, проте інформація може бути отримана з джерела тільки її суб'єктом – дослідником і лише в результаті визначеної джерелознавчої процедури.

Загалом, до джерел основних джерел історії первісного суспільства, які є безпосередніми свідками минулого людства і мають своїм предметом вивчення найдавнішого етапу його розвитку та матеріальної і духовної культури є дані етнографії, археології, антропології, лінгвістики й інших природничих та гуманітарних наук.

Чи можна виділити з-поміж основних джерел первісної історії більш-менш суттєві? Мабуть, лише стосовно певних рамок дослідження, предметних чи стадіальних. Так, для реконструкції лише продуктивних сил переважне значення мають археологічні джерела, соціальних відносин – етнологічні, духовної культури – етнографічні та лінгвістичні. Відтворення епохи праобщини базується, головним чином, на даних археології та антропології, а наступних епох – переважно

етнографії та археології (етноархеології). Таке співвідношення джерел на основі і другорядні можливе лише при обмеженому предметі або зоні дослідження. Якщо взяти історію первісного суспільства в цілому, то жодному з вище наведених джерел не може бути надано переваги перед іншим.

Отже, виділити серед основних категорій джерел більш-менш суттєві або другорядні неможливо через те, що вони всі тісно пов'язані між собою. Так, археологічні джерела тісно пов'язані з палеоантропологічними спільною методикою розкопок, з писемними – спільним інтересом до таких матеріалів для записів як камінь, метал, глина, береста. Лінгвістичні джерела тісно переплітаються не тільки з писемними, але і через спільну психологічну проблематику – з антропологічними.

Таким чином, під історичним джерелом слід розуміти будь-який предмет вивчення, за допомогою якого можна отримати історичні свідчення та будь-які дані природно історичного циклу. Тому, зважаючи на характер джерел первісної історії, нами виділено основними археологічні, етнологічні, антропологічні, мовознавчі (лінгвістичні) та данні інших природничих і гуманітарних наук.

2. Етнологічні джерела.

Серед основних джерел первісної історії одне з перших, а на думку частини дослідників, навіть перше місце належить етнологічним джерелам. Етнологія (від грец. *ἔθνος*, народ + логос - вчення, наука) – наука, що вивчає процеси формування і розвитку різних етнічних груп, їхню ідентичність, форми культурної самоорганізації, закономірності їх колективної поведінки і взаємодії, взаємозв'язку особи і соціального середовища.

Ні первісна археологія, ні палеоантропологія самі по собі не в змозі намалювати реальну картину розвитку суспільних відносин первісності. Це може зробити лише етнологія. Проте, не всі етнологічні концепції є теоріями первісної історії. Але будь-яка достовірна наукова теорія первісної історії може бути лише етнологічною.

Тому, етнології належить особливе місце в системі наук про історію первісного суспільства. Лише вона дає змогу зрозуміти, що людство – це етноси, їх культура, побут,

етногенез та історія. Етнологія – наука про пізнання цивілізації, народів, етносу. У різних наукових школах та у різні періоди етнологія мала неоднозначний статус: і як наука про народи, на відміну від антропології – науки про людину; і як частина соціальної антропології, і як дисципліна описова і, навпаки, теоретична галузь знання. Згідно з найбільш усталеною концепцією, етнологія є проміжним етапом у процесі наукового пізнання людини взагалі.

Сучасною наукою всі первісні суспільства прийнято поділяти на дві групи – апополітейні (від грец. апо – до, політейя – держава, цивілізація) та синполітейні (від грец. син – ті що існують одночасно). Аполітейні (АПС) і синполітейні (СПС) первісні суспільства не лише відрізняються один від одного, але і схожі, бо відносяться до одного і того ж самого загального стадіального типу суспільства. Синполітейні соціоісторичні організми, які вивчає етнологія, знаходяться не на одному, а на різних етапах розвитку первісного суспільства. Це і робить можливим використання матеріалів синполітейних первісних суспільств для відтворення історії апополітейного історичного розвитку. Якщо вивчення апополітейних суспільств переважно забезпечувалося археологічними і палеоантропологічними джерелами, то синполітейні донедавна досліджувалися виключно етнологією.

На сьогодні в етнології склався комплекс методів етнологічних досліджень, який включає в себе польові дослідження, вивчення письмових джерел, усних переказів, опис археологічних і антропологічних матеріалів тощо.

Для реконструкції первісної історії одним з найважливіших є метод польового дослідження. Він ґрунтується на вживанні та тривалому перебуванні дослідника в синполітейному етнічному середовищі. Причому, термін стаціонарної роботи, має бути не менш одного етнічного року, який за своєю тривалістю на два-три місяці перевищує календарний. Два-три місяці потрібно на первинне знайомство і адаптацію етнолога до нових умов, після чого він спостерігає життя етнічної спільності або її частини у всі тимчасові періоди річного циклу.

Закономірно, що плідність методу польового дослідження зростає із збільшенням терміну перебування дослідника в етносі, що вивчається. В цьому відношенні історія етнології

особливо відзначає видатні заслуги американця Л. Моргана, що тривалий час прожив серед ірокезів, і російського етнографа Н. Міклухо-Маклая, що перебував декілька років серед папуасів Нової Гвінеї. Безперечна перевага стаціонарного методу польових досліджень обумовлена тим, що етнолог стає співучасником повсякденного життя народу. В даний час, в етнології, цей метод існує у вигляді термінового, або сезонного виїзду для польових досліджень, який поєднується з маршрутним варіантом цього методу, що має на меті охопити велику етнічну територію чи групу населення у відведені терміни.

Метод польових досліджень дозволяє етнологам отримати відомості і про матеріальну, і про духовну культуру. На кресленнях, схемах, фотографіях фіксуються об'єкти матеріальної культури: об'єкти виробничого і побутового життя етносу, знаряддя праці, житло, одяг тощо. За допомогою сучасних технічних засобів (кіно- та фото, аудіо- та відеоапаратури) і традиційних польових записів фіксуються об'єкти і явища духовному життю народу (традиції, обряди, звичаї, ритуали, фольклор тощо), причому матеріалізовані свідчення духовної культури, наприклад предмети культу, народного мистецтва, місця і типи поховань, фіксуються подібно до об'єктів матеріальної культури.

Проте етнологічні дослідження первісної історії наштовкуються на значні труднощі й перешкоди. По-перше, етнологія не знає суспільств, соціальна культура яких відповідала б початковим етапам історії людства, оскільки, етнологічна історія сучасних первісних колективів сягає лише часу пізнього палеоліту. Тому етнологія не може здійснити реконструкцію суспільних відносин, побуту, звичаїв, традицій тощо, які відповідали би епосі праобщини, коли відбувався процес еволюції та формування людини та первісних людських колективів. По-друге, всі сучасні синполітейні суспільства, які перебувають на первісній стадії розвитку, зазнали значного впливу з боку "цивілізованого світу", що, безперечно, прискорило їх розвиток.

Зваживши на вказані проблеми, серед дослідників поширився особливий напрям наукового пошуку – етноархеологія, завданням якої є об'єднання в собі пріоритетів археології та етнології, зокрема в дослідженні проблем

соціальної культури. Потреба в етноархеологічних знаннях виникла тоді, коли використання прямих і непрямих аналогій – для археологів в етнографії та пошуки етнографами слідів традиційних культур предків сучасних народів в археологічних матеріалах, зайшли як би в безвихідь. Фахівці двох наук стали усвідомлювати обмеженість таких "прямих" звернень археологів до етнографії, а етнографів до археології.

Вчені зрозуміли, що проста консолідація зусиль досліджень, яка на відміну від консолідації вчених двох наук, вимагала нових дослідницьких програм. Уявляється, що актуальність етноархеологічних досліджень пов'язана з отриманням нових знань, переосмисленням (наскільки це можливо) під кутом предмету і проблем етноархеології результатів минулих досліджень (мабуть, перш за все в археології і палеоетнографії), з використанням етноархеологічних знань в інших науках (культурології, соціології, соціальній філософії і ін.), а також частково в сучасній практиці вирішення соціокультурних проблем.

Таким чином, етнологічні джерела сьогодні є одним із пріоритетних джерел з історії первісного суспільства, що дають змогу відтворити побут, традиції та звичаї первісних людських колективів.

3. Археологічні джерела.

Особливе значення для вивчення найдавніших епох, коли ще не існувало писемності взагалі мають археологія і, зокрема, археологічні дослідження які проводяться на пам'ятках найдавніших часів, коли з'являються матеріальні предмети – знаряддя праці, залишки жител та інших будівель, культові споруди тощо, і до появи перших держав. На цій основі археологи та історики реконструюють господарство та життєвий уклад первісних людей. Основним методом археології є археологічні дослідження, або археологічні розкопки. Мета розкопок – не пошуки речей, нехай навіть красивих, рідких, дорогих. Мета розкопок – історичне дослідження. Неправильні розкопки ведуть до загибелі археологічної пам'ятки і до помилкових висновків.

Так як об'єктом вивчення первісної історії є докласові суспільства, то вона неминує має справу з археологією, при чому в тій її частині, яка займається первісним періодом, тобто

первісною археологією. Загалом, археологія (грец. *αρχαιος* – стародавній, *λογος* – слово) – наука, що висвітлює історію людського суспільства на основі вивчення пам'яток кам'яного, мідного (бронзового), залізного віків і почасти пізніших часів.

Схематично роботу археолога можна звести до трьох головних процедур: виявлення археологічних матеріалів, їх обробка, класифікація та інтерпретація. Кожна з цих операцій потребує своєї специфічної методики. Першою займається польова археологія, в задачу якої входить розвідка і розкопки археологічних пам'яток. Друга, тривалий час здійснювалась головним чином на основі інтуїції та за допомогою загальноприйнятого в археології типологічного методу в поєднанні з розробленим методом формалізації. Інтерпретація предмета є найбільш складною і відповідальною процедурою, оскільки від її результатів і залежить достовірність результатів та висновків дослідника.

При оцінці археологічних джерел потрібно чітко усвідомлювати, що вони складають лише малу частину живої культури, що функціонувала в давні часи. За розрахунками Д.Кларка, матеріальна культура, яка здатна слугувати потенційним археологічним джерелом, складає лише не більш як 15% живої культури. Проте і ця цифра не виглядає ідеальною. Зазвичай, уявляється, що після вилучення матеріальних цінностей із сфери живої культури, вони більше не змінюються. Проте, насправді, ці рештки зазнають значного впливу з боку інших факторів, як навколишнього природного середовища (нагрівання, охолодження, вимивання, вивітрювання предмету) та діяльності самої людини (розпакування пам'ятки, знищення або деформація давнього предмету людиною через їх непотрібність або своє незнання тощо).

Не важко здогадатись, що в залежності від внутрішніх якостей самих предметів, від їхнього місцезнаходження та інтенсивності дії природних факторів збереженість різноманітних археологічних матеріалів не буде ідентичною. Наприклад, за даними остеології, при рівних зовнішніх умовах однакові кістки великих тварин зберігаються гірше ніж невеликих. По різному зберігаються і кістки тварин різного віку і різні кістки однієї і тієї самої тварини. Експериментальні і етноархеологічні дані вказують, що палеозоолог здатний

визначити лише 30-60% фауни, яка зустрічається в реальній дійсності. Інакше кажучи, помилка в сучасних кількісних фауністичних підрахунках досягає 70-65%.

Вказане явище не обмежується фауною, а зачіпає різноманітні археологічні джерела. Дослідження в Кенії показали, наскільки швидко руйнуються покинуті стоянки, причому в залежності від їх місце розташування цей процес проходив по різному. Короткочасні стоянки мисливців та риболовів в умовах Кенії збереглися значно краще ніж базові поселення скотарів. Картина, що предстала перед очима дослідника, відтворювала реальне співвідношення між сусідніми суспільствами в сильно деформованому вигляді. Більш багатша в дійсності культура скотарів, яка складала 85% всього населення виглядала за археологічними джерелами значно бідніше ніж культура мисливців і риболовів.

Отже, об'єктами дослідження археологів є знаряддя праці, залишки стійбищ, жител та інших будівель, культові споруди та ін. Вказані знахідки і формують джерельну базу науки.

В цілому, археологічні джерела можна умовно поділити на дві групи: речові пам'ятки, до яких належать знаряддя праці, залишки стародавніх будівель, прикраси, посуд та археологічні пам'ятки – залишки поселень і жител, поховання, стародавні системи зрошування, канали, греблі.

3-поміж археологічних джерел вагоме місце посідають речові джерела. Речові джерела, на відміну від письмових, не містять прямої розповіді про історичні події, і засновані на них історичні висновки є результатом наукової реконструкції.

Речі – дуже цінне джерело, оскільки вони є продуктом своєї епохи, властиві цій епосі і відображають умови життя за того часу, коли їх було виготовлено. Окрім того, в матеріальних рештках минулого міститься різноманітна інформація, яка часто буває закодованою. Тому, основними проблемами, що постають перед археологами та істориками, які досліджують історію первісного суспільства, є реконструкція предмету, технології виготовлення, функціональне призначення тощо. Складність відтворення історичної картини розвитку людських колективів за речовими знахідками також полягає в тому, що вони дійшли до нас у більшості випадків зруйнованими, часто з якихось причин перемішеними з місця свого початкового розташування, фрагментованими тощо. До того ж, самі речі, коли вони

функціонували в діючому суспільстві, мали іноді різне призначення або взагалі інше значення, ніж узвичаєне в наш час.

Таким чином, речові джерела дозволяють відтворити напрямок, рівень економічного розвитку і, лише частково, суспільні відносини. Вони є особливо важливими для вивчення найдавніших епох людства, від яких до нас не дійшли етнологічні відомості. Наприклад, епоха праобщини та ранньородовий період історії людства представлені лише речовими пам'ятками. Наступні етапи розвитку первісного суспільства (розквіт та розпад родового ладу) відтворюються за допомогою етнологічних джерел.

Археологічними джерелами є не тільки речові знахідки, а й залишки поселень і жител, стійбищ, поховання, майстерні, печери, святилища, стародавні системи господарювання та ін. Всі ці об'єкти, поодинокі чи разом, складають групу археологічних пам'яток, чи археологічні комплекси. На відміну від більш ранніх періодів історії людства, які відповідають праобщині чи ранньородовій общині – дані пам'ятки є дуже важливими, оскільки вони розкривають ряд питань пов'язаних із життєдіяльністю первісних людських колективів. Зокрема, вивчення еволюції житла або поселення дає змогу робити висновки про еволюцію сім'ї та суспільні відносини, що не можливо здійснити на підставі речових знахідок.

Таким чином, археологічні джерела займають чільне місце серед інших джерел з первісної історії. Слід зауважити, що саме археологічні дослідження і формують історичну базу джерел з історії первісного суспільства, фактично, постачають знахідки для інших наук, що займаються даною проблематикою, зокрема, антропології, палеонтології, палеозоології, палеоботаніці тощо.

4. Антропологічні джерела.

Для з'ясування проблем появи та еволюції людини важливе значення займає антропологія. Термін "антропологія" має грецьке походження і перекладається "наука про людину" (антропос – людина; логос – наука). Загалом, антропологія - комплекс дисциплін, що займаються вивченням людини і людського суспільства. Традиційно виділяють фізичну антропологію, основний предмет якої складає людина як біологічний вид та її найближчі родичі - сучасні і викопні людиноподібні примати, а також соціальну і культурну

антропологію, основним предметом яких є порівняльне вивчення людських суспільств.

Антропологічні джерела ніколи не ставали предметом спеціального узагальненого дослідження, оскільки антропологія, не є історичною дисципліною позбавлена джерелознавчого аспекту.

Для первісної історії важливе значення мають палеоантропологічні дослідження, оскільки вони дозволяють уявити процес антропогенезу та расогенезу. Основними джерелами палеоантропології виступають кісткові рештки первісної людини та її предків, які дають змогу розкрити низку питань, що стосуються як окремо взятого індивідууму, так життєдіяльності перших найдавніших людських колективів. Так, еволюція фізичної організації людини, особливо гомінідної тріади, тобто прямоходіння, розвитку руки та мозку, дозволяє судити про трудову діяльність. Черепи та ендокрани (зліпки порожнини черепа) містять свідчення про особливості психічного та розумового розвитку предків людини, на їх здатність до мислення і мовлення. Отже, ці палеоантропологічні відомості сприяють вирішенню питань, пов'язаних з формуванням людського суспільства.

Данні одонтології дають змогу судити про характер їжі найдавніших та давніх людей. За рельєфом скелетних решток формується уява про мускулатуру, що свідчить про фізичні кондиції наших предків. Ті ж самі скелетні рештки можуть свідчити і про деякі захворювання, що в свою чергу розповідає нам про умови життя, харчування та ін. На палеоантропологічних відомостях будує свої висновки і палеодемографія, яка пропонує гіпотези про статеві склад, народжуваність і смертність, що також дає змогу судити про суспільну організацію первісних колективів.

Так, свідчення ранньої смертності палеолітичних жінок дає змогу зробити припущення, що короткочасні контакти між поколіннями робили практично неможливими між поколіннями статеві стосунки. Дані мезолітичних могильників дозволяють визначити долю людей дошлюбного віку.

Дуже цінний матеріал для соціологічних гіпотез дають палеоантропологічні знахідки з такими штучними пошкодженнями як проломи і трепанації черепа, ампутації кінцівок тощо (наприклад, за частотою прижиттєвих

пошкоджень можна судити про частоту конфліктів). Обпалені і розколені довгі кістки свідчать про канібалізм. Таким чином, в палеоантропології існує відносно розроблена методика аналізу матеріалу, яка дозволяє здійснювати реконструкції як на індивідуальному, так і на груповому рівнях.

Інший підрозділ антропології – приматологія – також постачає первісну історію фактами біологічного та соціального характеру на прикладі сучасних вищих приматів. Знаходячись на службі в палеоантропології, приматологія займається "оживленням" викопного матеріалу, використовуючи для цього багаточисельні і часто суперечливі по своїх результатах спостереження за приматами. На жаль, теоретичної бази, що дозволяла би визначити, які особливості поведінки сучасних мавп можна пов'язати з найдавнішими гомінідами, а які не можна, на сьогодні немає. Проте, якщо зважити на те, що епоха праобщини є взагалі "мертвим" періодом історії, то дані етнології приматів цілком можуть бути використані для з'ясування механізмів переходу від стада прегомінін до праобщини давніх людей.

Ще одним важливим розділом антропології – є расознавство, яке вивчає класифікацію рас, історію їх формування і такі чинники їх виникнення, як селективні процеси, ізоляція, змішення і міграції, вплив кліматичних умов і взагалі географічного середовища на расові ознаки, а підрозділ антропології – "етнічна антропологія" дає цінну інформацію для комплексного дослідження проблем етногенезу.

Проте антропологічні джерела, не зважаючи на їхню привабливість в плані вивчення фізичного типу людини, її становлення та еволюції, мають певні недоліки. Зокрема, палеоантропологічні знахідки, як правило, є досить обмеженими, одиничними, або ж взагалі фрагментарними і не завжди дають відповіді на питання "де правило, а де виняток".

Чисельні пошкодження, які простежуються на черепах та кістках найдавніших і давніх людей, можуть свідчити про бійки та конфлікти всередині людських колективів, проте між ким: членами однієї чи різних груп? Крапінські неандертальці були канібалами, але кого вони їли: своїх чи чужинців? Тому, переважна відповідь на ці запитання лежить в площині поглядів самого дослідника і не можуть бути цілком об'єктивними.

Таким чином, антропологічні джерела з огляду на об'єкт

дослідження та відповіді, які отримують дослідники на підставі палеоантропологічних реконструкцій, по праву займають одне з головних місць у дослідженні первісної історії.

5. Лінгвістичні джерела.

Лінгвістичні або мовознавчі джерела історичної реконструкції первісної історії можуть бути розділені на дві категорії – прямі або непрямі. Прямі лінгвістичні джерела – це джерела свідчень про найдавніший стан самої мови. Непрямі ж лінгвістичні джерела – це мовні дані про немовні факти, тобто, відображення в мові особливості первісного мислення, культури тощо. Непряме використання лінгвістичних джерел в реконструктивних цілях відомо під назвою "лінгвістичної палеонтології", "історичної лінгвістики" та ін.

На жаль, на сьогодні немає жодних прямих свідчень про мову не тільки наших найдавніших предків, але й про мову верхньопалеолітичного та неолітичного людства. Лише з появою перших писемних джерел ми отримуємо перші прямі і непрямі дані про мовну ситуацію в різних регіонах Старого світу.

Як і за допомогою яких методів лінгвістика здійснює реконструкцію і датування появи мов та мовних сімей? Щоб провести дослідження, які б могли дати відповідь на час появи мови та мовної сім'ї, а також продатувати мову, вчені використовують історично-порівняльний метод. Історико-порівняльний метод в його історико-генетичному різновиді базується на трьох етапах дослідження, які дають відповіді на час появи та еволюції мови. Перший етап дослідження – це встановлення закономірних відповідностей між фонологічними системами досліджуваних мов з виявленням на цій базі сімей і підсімей родинних мов. На другому етапі реконструюються архетипи або проформи цих сімей і під сімей, тобто предкові мови, які дали початок пізнішим мовам. Відтворюється сама рання з архетипів – прмова, або мова-основа і, на підставі цього, будується генеалогічне дерево мовної сім'ї. Нарешті, на третьому етапі може бути проведена хронологізація і локалізація стовбура і гілок цього дерева.

Проблему абсолютного датування мови допомагає розв'язати глоттохронологія. Глоттохронологія - це метод історично-порівняного мовознавства, за допомогою якого

можна визначити час розділення родинних мов, за умови, що швидкість зміни базового словника мови залишається приблизно однаковою. Це умова, спочатку була сформульована Морісом Сводешем і висунута по аналогії з використанням радіовуглецевого методу для визначення віку органічних речовин, проте тут оцінюється "лексичний напіврозпад". Цим методом визначається проміжок часу, з якого дві або більше мови розійшлися від спільної первинної протомови, шляхом підрахунку кількості заміненних слів в кожній мові. Це і дозволяє отримати приблизну дату появи цих мов. Глоттохронологія заснована на гіпотезі, згідно якої в кожній мові особливою стабільністю і стійкістю до змін в часі існує невелика кількість однакових для всіх мов понять. Ці поняття відносять до так званої "ядерної лексики". Темп зміни слів ядерної лексики завжди однаковий. Однак, вказаний метод М.Сводеша піддається гострій науковій критиці як серед мовознавців, так і серед істориків, і поки що його неможливо повною мірою використати в історичній реконструкції.

Вагоме місце серед мовознавчих джерел посідає один з підрозділів мовознавства – топоніміка. Топоніміка – це наука, що вивчає географічні назви, їх походження, розвиток, сучасний стан, написання і вимову. Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка знаходиться на стику трьох галузей знань: географії, історії і лінгвістики. Вона дозволяє визначити етнічну приналежність давнього населення регіону, кордони його розселення, темпи його витіснення іншим населенням, особливості зниклого ландшафту тощо.

Таким чином, лінгвістичні джерела отримуються при вивченні як мови безписемних народів (дані топоніміки, ономастики, етимології), так і мовних фрагментів в писемних свідоцтвах сусідів про такі племена. Вони використовуються не тільки для вивчення відсталих в своєму розвитку племен, але й для історичної реконструкції первісного минулого більш розвинутих народів.

6. Писемні джерела.

Серед усіх історичних джерел з первісної історії – письмові джерела займають другорядне значення, оскільки історія первісного суспільства – це дописемна історія людства, Тому, на перше місце серед такого виду джерел виходять

літописи, хроніки та праці найдавніших мандрівників та істориків, в яких містяться описи племен та народів, які за своїм історичним розвитком ще перебували на стадії розквіту або розпаду родового ладу або знаходилися на стадії військової демократії. Іншими словами, писемні джерела первісної історії – це повідомлення вже володіючих писемністю цивілізованих суспільств про їх ще безписемних первісних сусідах.

Другорядність письмових джерел можна пояснити ще також і самим їх характером. Спочатку вони утворені царськими надписами про переможні походи, завоювання і храмові надписи, що возвеличували те чи інше божество та правителя. Тексти наукового змісту, історичні трактатами, хроніки, географічні описи з'являються лише в Стародавній Греції і проходять через римську, візантійську і мусульманську історію. Для далекого сходу Азійського материка місце грецьких та римських джерел займають китайські хроніки. Цим практично і обмежуються коло писемних джерел, які можуть бути використані при реконструкції подій первісної історії.

Одним з головних переваг таких джерел – це чітка фіксованість вміщеної в них інформації. На відміну, наприклад, від усних джерел вони ніколи не змінюють своїх свідчень, допускаючи їх багаторазове читання. В цьому письмові джерела схожі на речові, проте переважають їх своєю інформативністю, особливо по відношенню до суспільного життя та ідеології.

В той же час писемні джерела первісної історії відрізняються від інших її джерел характером адекватності отриманої з них інформації. Письмові повідомлення, як правило, несуть на собі більш глибокий відбиток індивідуального або колективного авторства ніж річ, слово чи звичай. В них завжди найбільш повно відображені класові, кастові, станові, культурні етнічні, а в більш пізніший час – і наукові тенденції автора джерела. Проте, який би характер повідомлення не носили б, вони є описом подій, що минули і могли відомості, які за своїм вмістом по різному сприймалися в різні часи і епохи. Класичний приклад неадекватності письмових повідомлень є використання Л.Г. Морганом місіонерської кореспонденції про гавайців, які стали однією з причин помилок у реконструкції початкових форм шлюбно-сімейних відносин. Навряд вказана кореспонденція була сфальсифікована місіонерами, ймовірно, що вони просто були не в змозі зрозуміти ворожі їм звичаї.

Іноетнічність, або пов'язаний з нею етноцентризм, найчастіше буває подвійним або потрійним: наприклад, європейський дослідник користується повідомленнями арабських авторів про племена Тропічної Африки, які, в свою чергу, могли також отримати невірну інформацію про вказані племена або взагалі нафантазувати по них.

Проте, який би характер не носили письмові джерела – адекватний чи неадекватний, відсутність іншої, більш-менш достовірної інформації робить їх важливими для реконструкції суспільних відносин епохи розпаду первісного суспільства. Так, наприклад, повідомлення Геродота про кіммерійців і скіфів є важливими з точки зору звичаїв, традицій, вірувань, системи управління та майнової і соціальної диференціації, топоніміки тощо. Завдяки їм, ми можемо зробити історико-географічну прив'язку тих чи інших подій, території проживання тощо. Окрім цього, ми можемо проводити аналогії побуту та суспільних відносин серед більшості племен, які перебували на даній стадії історичного розвитку при умові схожого способу ведення господарства.

ТЕМА 3. Теоретичні аспекти процесу антропогенезу

1. Місце людини в тваринному світі
2. Рушійні сили процесу антропогенезу
3. Найдавніші еволюційні витoki людства
4. Проблема прабатьківщини людства

Термін “антропогенез” перекладається з грецької як розвиток людини (антропос – людина, генезис – розвиток). Однак у сучасних історії та антропології, біології, психології, через особливості наукового підходу до розгляду процесу формування людства немає єдиного визначення даного терміну. Тому дослідники трактують антропогенез у вузькому та широкому розумінні.

У вузькому значенні антропогенез – це походження і розвиток людства. Таке трактування антропогенезу є зручним для більшості науковців, оскільки воно узагальнює весь історичний розвиток людства від появи найдавнішого предка людини до завершального етапу еволюції і появи людини сучасного фізичного типу (*Homo sapiens sapiens*). Однак, дане трактування залишає поза увагою й інші аспекти формування і розвитку людини: соціокультурні, психічні, генетичні тощо. Тому, для деталізації терміну, спираючись на власний науковий об’єкт і предмет дослідження, застосовується широке трактування терміну "антропогенез".

Так, згідно з антропологічним науковим підходом, антропогенез – це підрозділ антропології, який досліджує процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини. В той же час, біологи трактують антропогенез як походження людини та становлення її як виду в процесі формування соціогенезу.

Таким чином, враховуючи специфіку історичної науки, використовуючи при цьому міждисциплінарний підхід, зазначимо, що антропогенез – це частина біологічної еволюції, яка призвела до появи виду *Homo sapiens*, що відокремилася від інших гомінід та людиноподібних мавп в процесі історико-еволюційного формування фізичного типу людини, першопочаткового розвитку її трудової діяльності, мислення, мовлення тощо

1. Місце людини в тваринному світі.

З початку виникнення перших цивілізацій й до сьогодні, багатьох дослідників, мислителів та простих людей цікавить питання про місце людини в системі органічного світу й, зокрема, ті чинники, що відрізняють людину від іншого тваринного світу. Нам, звичайно, відоме твердження про те, що природа створила людину. Ми також знаємо, що природа, у всій своїй складності, включаючи й те, що міститься в повітрі, на землі і під землею, складає величезний запас ресурсів, необхідних людині в її життєдіяльності. Яке ж місце людини в природі? У зв'язку з цим питанням існують різні точки зору. Давні китайці, наприклад, уявляли всіх живих істот у вигляді сходів, на нижньому рівні якої розташовуються рослини, потім - риби, потім - тварини, а на самій верхівці - людина. Хоча наука з тих пір пішла далеко вперед, в основі спільної концепції про еволюцію знаходяться все ті ж незмінні висхідні сходи з людиною на верхньому рівні. Таким чином, в біологічній системі людина розглядається як "цар" (або "вінець") природи.

Згідно іншої думки, людина є лише ланкою в еволюційному ланцюзі, що не має певної спрямованості від простого до складного. Прихильники даного погляду не вважають людину останньою ланкою в цьому ланцюзі, більш того, після неї можуть слідувати інші організми. Одним з аргументів є те, що розмежування організмів на простих і складних - поняття відносне. Так, важко визначити, який організм складніший - бджоли чи риби. Історія життя на Землі містить відомості про те, яким чином одні групи тварин зникли, а інші з'явилися, щоб згодом також зникнути. Життя, тим часом, не зупинялося. Прийшла черга інших господарів - ссавців, з числа яких виділилася людина. Оскільки умови життя на планеті постійно змінювались, верх взяли ті групи організмів, яким вдалося краще пристосуватися до змін в природі. Життя продовжувалося. Бактерії можуть виживати при таких температурах, які людина не здатна витримати. Вони з'явилися на землі мільйони років назад, і немає жодних причин, які не дозволили б їм виживати і надалі.

Власний родовід завжди цікавив людей більше, ніж походження рослин і тварин. Спроба зрозуміти і пояснити, як виникла людина, відбита у віруваннях, легендах, казках різних племен і народів. У вирішенні цієї проблеми особливо

загострено виявляється боротьба матеріалістичних і ідеалістичних поглядів. Питання про місце людини в системі органічного світу вперше було поставлено на наукову основу лише в середині XVIII ст. Ієрархічну систему "клас-загін-сімейство-рід-вид", що лягла в основу сучасної таксономії, винайшов шведський ботанік і натураліст Карл фон Лінней. В 1735 р. він опублікував свою працю "Система природи", в якій людина була об'єднана в один загін з напівмавпами, мавпами, кажанами. Даний загін Лінней назвав "примати" - перші, очолюючі. Примати - єдиний загін ссавців, який зберіг свій статус з часів Ліннея. В даний час приматів прийнято підрозділяти на два підряди: нижчі примати, або напівмавпи, і вищі примати, або людиноподібні.

Довгий час наукові знання були дуже уривчастими і неповними, щоб вирішити проблему походження людини. Лише у 1857 р. Ч. Дарвін висловив гіпотезу, а в 1871 р. в своїй праці "Походження людини і статевий відбір" переконливо довів, що люди походять від мавп, а не створені актом Божественного творіння, як вчить церква. Роль соціальних чинників, на яку також вказував Ч. Дарвін, була розкрита Ф. Енгельсом в роботі "Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину" (1896). До 80-х рр. минулого століття багаточисельні викопні знахідки і використання найрізноманітніших методів дослідження дозволили значно прояснити питання еволюції людиноподібних, хоча і зараз неможливо з повною упевненістю сказати, від яких саме мавп походить людина.

Спільність людини і хребетних тварин підтверджується спільністю плану і будови, в які входять скелет, нервова система, системи кровообігу, дихання, травлення. Особливо переконлива спорідненість людини і тварин виявляється при порівнянні їх ембріонального розвитку. На його ранніх етапах зародок людини важко відрізнити від зародків інших хребетних тварин. У віці 1,5-3 місяці у нього є зяброві щілини, а хребет закінчується хвостом. Дуже довго зберігається схожість зародків людини і мавпи. Специфічні (видові) людські особливості виникають лише на найпізніших стадіях розвитку.

Рудименти і атавізми слугують важливим свідцтвом спорідненості людини з тваринами. Рудиментів в тілі людини близько 90: куприкова кістка (залишок зредукованого хвоста); складка в куточку ока (залишок мигальної перетинки); тонке

волосся на тілі (залишок шерсті); відросток сліпої кишки - апендикс та ін. Всі ці рудименти даремні для людини і є спадщиною тваринних предків. До атавізмів (незвичайно сильно розвиненим рудиментів) відносяться зовнішній хвіст, з яким дуже рідко, але народжуються люди; суцільний волоссяний покрив на обличчі і тілі; багатососковість, сильно розвинені ікла і ін.

Спільність плану будови, схожість зародкового розвитку, рудименти, атавізми - безперечні докази тваринного походження людини і свідцтво того, що людина, як і тварини, – результат тривалого історичного розвитку органічного світу.

За будовою і фізіологічними особливостями найбільш близькими родичами людини є людиноподібні мавпи, або антропоїди (від греч. "антропос" – людина). До них відносяться шимпанзе, горила та орангутан. Про близьку спорідненість між людиною і антропоїдами свідчать схожі деталі морфологічної будови: спільний характер статури, редукція хвоста, протиставлення великого пальця іншим на руках, наявність нігтів, а не кігтів на пальцях, форма очей і вух, однакове число різців, іклів і корінних зубів; повна зміна молочних зубів та ін. Важливим аргументом на користь теорії антропогенезу виявилось встановлення імунологічної і біохімічної спорідненості людини з мавпами. Людиноподібні вищі мавпи набагато ближче до людини, ніж до нижчих мавп за структурою лейкоцитів та генетичних особливостях. Так, у людини диплоїдне число хромосом дорівнює 46, а у людиноподібних мавп - 48, тоді як у нижчих приматів ця кількість коливається в межах від 54 до 78. Відомі випадки успішного переливання крові шимпанзе людям, що мають відповідну групу крові і навпаки. В той же час, для нижчих приматів кров людини абсолютно чужорідна.

З усіх вищих приматів шимпанзе вважаються найближчими родичами людини. Виходячи з новітніх досліджень, їх генетична база збігається з людською на 98,7 %. Це дозволяє передбачати, що еволюційні дороги людини і шимпанзе розійшлися всього шість мільйонів років назад. Проте, не зважаючи на схожість генів у людини і шимпанзе, вони проявляють різну активність в різних органах тіла.

Тонкі методи, засновані на визначенні амінокислотних послідовностей білків, показують, що людина і шимпанзе відрізняються на 1% амінокислотних замін. Багато білків

людини і шимпанзе, наприклад, гормон росту, взаємозамінні. Дуже важливі і інші межі фізіологічної схожості: спільні хвороби (туберкульоз, грип, віспа, холера, запалення легенів) і паразити (наприклад, головна воша).

Ретельне вивчення вищої нервової діяльності людиноподібних мавп виявило близькість цих тварин до людини і по ряду їх поведінкових реакцій. Так, вищим мавпам (наприклад, шимпанзе) властива "людяність" побутової поведінки на волі: вони обнімаються при зустрічах, поплескують один одного по плечу або по спині, стикаються руками. В експериментальних умовах мавпи намагаються робити примітивні знаряддя (наприклад, розщеплюють гострим каменем дошку), навчаються та спілкуються з людиною на мові жестів глухонімих, а також за допомогою комп'ютера та ін. Вивчення всіх особливостей будови і розвитку показує, що людина належить до загону приматів класу ссавців.

Проте, анатомічні відмінності людини від антропоїдів (вищих мавп) досить значні. І головні з них ті, що забезпечують людині можливість повноцінної трудової діяльності і багатого мовного спілкування.

Людина – істота соціальна та наділена свідомістю. Вже багато тисячоліть вона живе в суспільстві собі подібних, і цілком природно, що однією з найважливіших її здібностей є вміння спілкуватися з іншими людьми - передавати їм відомості про те, що відбувається в навколишньому світі, і про факти своєї суб'єктивної реальності. Друга сигнальна система – членороздільна мова, по праву вважається однією з найважливіших ознак, що якісно виділяє людство з тваринного світу. Характер інформаційного обміну між членами навіть самого відсталого племені багато разів перевищує за своєю складністю все те, що можна побачити у тварин. Комунікація в людському суспільстві має ще одну відмінну ознаку - вона вузько виборча. Ми розмовляємо з різними людьми абсолютно по-різному, і те, що повідомляємо одній, прагнемо приховати від інших.

Лише людині властиве істинне прямоходіння і пов'язані з цим особливості будови хребта, тазу, ніг, рук, мускулатури і розташування внутрішніх органів. Розвинута кисть руки людини здатна виконувати найрізноманітніші і високоточні рухи. Череп людини вищий і закруглений, не має суцільних надбрівних дуг;

мозкова частина черепа переважає лицеву, лоб високий, щелепи слабкі, з маленькими іклами, і лише в людини є підборідний виступ.

Мозок людини приблизно в 2,5 рази більше мозку людиноподібних мавп за об'ємом (1400-2200 см³ проти 450 см³) і в 3,5 рази - за площею його поверхні. В людини сильно розвинені тім'яні, скроневі і лобові доли мозку, в яких розташовані найважливіші центри психіки і мови. Проте, з біологічної точки зору, вказані відмінності є біологічною особливістю виду *Homo sapiens sapiens*.

Таким чином, вище наведені чинники, які вказують на морфологічну близькість людини до тваринного світу і дають змогу віднести людину до надцарства – Еукаріоти, або Ядерні організми (*Eucaryota*), царства – Тварин (*Animalia*), типу – Хордові (*Chordata*), класу – Ссавці (*Mammalia*), заgonу – Примати (*Primates*), сімейства – Гомініди (*Hominides*), роду – Людина (*Homo*) і виду – "розумний" (*sapiens*). Просто кажучи - *Homo sapiens* або *Homo sapiens sapiens*.

2. Рушійні сили процесу антропогенезу.

Однією з складних проблем появи та еволюції людини є рушійні сили атропогенезу. Іншими словами це ті фактори, що сприяли олюдненню мавп, початку їх трудової діяльності та подальшої фізичної еволюції. Ще з античних часів дослідники намагалися пояснити появу людини, вказували на еволюцію використання людиною матеріалів, заклавши при цьому основу майбутніх археологічних періодизацій, намагалися пояснити місце людини в тваринному світі тощо. Фактично античні автори підняли те коло питань, навколо яких і сьогодні точаться гострі дискусії.

Початки розв'язання даної проблеми припадає лише на середину XIX ст., оскільки у тогочасній Європі до того моменту домінувала теїстична антропологічна концепція згідно якої, людина, як і цілий світ, з'явилась шляхом акту божественного творіння. Однак, в даній концепції відсутнє те, що зробило би її науковою – пояснення природних причин і закономірностей появи і розвитку людини.

Наукове осмислення проблеми антропогенезу розпочалося лише в XIX ст. І головне досягнення в цій галузі слід пов'язати з утвердженням еволюційної концепції. З виходом у 1859 р. праці

Ч.Дарвіна "Походження видів шляхом природнього відбору", а згодом, у 1871 "Походження людини і статевий відбір" дослідник прослідив основні фактори і причини еволюції органічного світу і запропонував чітку концепцію походження людини.

В своїх дослідженнях Дарвін довів, що еволюція в органічному світі здійснюється в результаті трьох основних чинників: мінливості, спадковості і природного відбору. Мінливість є основою утворення нових ознак в будові і функціях організмів. Спадковість закріплює їх. Під впливом природного відбору в процесі боротьби за існування зникають лише ті організми, які не можуть пристосуватися до умов життя. Завдяки цьому єдиному процесу організми в результаті еволюції нагромаджують нові визначальні ознаки, що допомагають їм пристосуватись до навколишнього природного середовища і веде кінець кінцем до утворення нового виду.

Таким чином, Дарвін визначив рушійні сили еволюції органічного світу, науково пояснив процес становлення і розвитку біологічних видів. Його теорія дала пояснення розвитку видів і тим самим виклала основи наукової концепції еволюції.

Проте, розробивши теорію природного походження людини, він не включив до неї вплив соціального чинника на його розвиток. Крім того, в теорії Дарвіна відсутня якісна відмінність розуму людини від тварини. Це багато в чому пояснюється й тим, що він не помітив ролі праці в процесі антропогенезу, надавши перевагу біологічним чинникам. Цей недолік був швидко помічений німецьким дослідником Ф.Енгельсом, який у своєму трактаті "Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину" надав праці виняткового значення в процесі антропогенезу. Представники даної теорії вважали, що праця не відміння дії біологічних законів, але перетворює характер дії природного відбору. Праця, в процесі становлення розвиває здатність перетворювати природу, матеріали у своїх потребах, а також сприяє формуванню самої людини. Прибічники даної теорії саме з трудовою діяльністю пов'язують розвиток руки, мови, мозку, мислення, співпрацю людей і об'єднання їх в соціальні колективи.

Немає сумніву, що виникнення праці і його розвиток дійсно зробили величезний вплив на антропосоціогенез. При чому, важливим моментом є те, що будь-яка праця пов'язана з

виготовленням знарядь праці, в яких закріплюються соціальний досвід людини, його навички, уміння, спосіб мислення. Крім того, знаряддя праці і є основним способом передачі соціального досвіду, тобто лежать в основі нової, соціальної форми спадкоємства, яку Дарвін не розглядає.

Отже, становлення людини і суспільства – процес взаємозв'язаний, процес антропосоціогенезу, і головна роль в нім належить трудовій діяльності. Хоча, як пише, наприклад, М.І. Урисон, "сама праця виникла в результаті жорсткого природного відбору".

Проте на сьогодні, теорія еволюції не є загальноприйнятною, за умовою їхньої наукової обґрунтованості. Так, наприклад, на хвилі перших успіхів генетики, що зародилася на рубежі ХХ ст. з'явилася мутаційна теорія еволюції нідерландського ученого Хуго де Фріза, згідно якої новий вид виникає стрибкоподібно, в результаті великих одиничних мутацій в генному спадковому апараті (геномі). І це явище ніяк не пов'язане з природним відбором, про який писав Дарвін. Окрім того, в країнах Заходу й досі широко розповсюджений креаціонізм (точка зору, згідно якої людина є вінцем Божественного творіння).

Що ж стосується теорії еволюції, то вона на сьогодні вдосконалена і існує у вигляді синтетичної теорії, яка на підставі популяційної генетики розглядає елементарні еволюційні процеси не в індивідуальному організмі, а в популяціях тварин і рослин.

Таким чином, враховуючи досягнення різних наукових шкіл та концепцій, слід виділити наступні фактори антропогенезу – біологічні і соціальні.

На сьогодні, біологічні концепції антропогенезу широко знаходять своє застосування при дослідженнях найдавніших предків людини і мавпи, де простежити соціальні чинники практично неможливо.

Що стосується *соціальних критеріїв*, то основними їх чинниками є, ймовірно, постійна соціальна організація людських колективів від найдавніших часів й до сьогодні та праця як основний соціальний чинник еволюції людини.

Однак, на нашу думку, поєднання біологічних і соціальних факторів антропогенезу можливе, але лише в тих випадках, коли ми маємо змогу говорити про найдавніших

людей, наприклад пітекантропів (*Homo erectus*) або людей вмілих (*Homo habilis*) тобто з того часу, коли почали виготовляти перші примітивні знаряддя праці.

3. Найдавніші еволюційні витoki людства.

Проблема походження людини, як і найдавнішого спільного предка людини і мавпи є одним з найбільш дискусійних питань сучасної історії та антропології. Справа в тому, що починаючи з Ч.Дарвіна було висунуте припущення, що такий предок ймовірно існував в Африці і був спільним як для людини так і для приматів. І дійсно, більшість представників, які мешкали з еоцену і до плейстоцену (етапу кайнозойської ери), що були виявленні в різних регіонах земної кулі, мали багато спільних ознак з сучасними вищими приматами – горилою, шимпанзе та орангутангом.

Для зручності розгляду і орієнтування в етапах кайнозойської ери, що завершилася формуванням людини сучасного фізичного типу ми подамо хронологічну періодизацію третинного і четвертинного етапів даного геологічного періоду.

Періодизація кайнозойської ери

Період	Епоха	Приблизний час (млн років)
Третинний	Палеоцен	65
	Еоцен	55
	Олігоцен	37
	Міоцен	22
	Пліоцен	5
Четвертинний	Плейстоцен	2
	Голоцен	0,01

В цілому, примати – одна із найстаріших груп сучасних плацентарних ссавців. Еволюційну історію приматів можна прослідкувати приблизно на 90 млн. років, коли приматоподібні розділилися на приматів і шерстокрилів. 85 млн. років тому сухоносі мавпи відокремилися від мокроносих і близько 80 млн. р. тому розійшлися лінії довгопятопібних та мавпоподібних, а лемуруподібні відокремилися від лоріподібних. Залишки прадавніх приматів відомі лише з палеоценових і еоценових відкладень Північної Америки, Євразії і Африки (плезіадапіси, антрасимія, нотарктус, дарвініус (Іда) та ін.)

Основною подією епохи еоцену стало поява перших "сучасних" ссавців. Саме за часів цієї епохи з'являються перші примати, які за своєю будовою можна розділити на два види: мокроносих мавп, аналоги сучасних лемурів і лорі, проте вони були не настільки спеціалізовані як сучасні види та сухоносі (вищі) примати.

З-поміж вище наведених представників приматів, найбільш цікавим є дарвініус (Іда), який було виявлено в 1984 р., в Німеччині поблизу селища Мессель. За унікальним станом збереженості (скелет цієї істоти зберігся на 95%) та віком (біля 47 млн. років) отримало назву "Істота Дарвіна із Месселя" або *Darwinius masillae*.

На жаль, кістяк був розділений палеонтологами-любителями і проданий на аукціоні. В 2006 р. обидві частини були викуплені і розпочалося планомірне дослідження. За своєю будовою Іда нагадує сучасних лемурів, проте на відміну від лемурів, в істоти Дарвіна (Іди) на пальцях були не кігті а плоскі нігті. Крім того, великий палець цих істот був протиставлений всім іншим, а стопа містила таранну кістку (надп'яткову). Всі ці ознаки дозволили вченим стверджувати, що еволюційно Іда ближче до людини, ніж до інших приматів. Крім того, за своєю будовою, Іда поєднує в собі ознаки мокроносих і сухоносих мавп. За сучасними уявленнями еволюція в напрямку гомінізації була пов'язана з сухоносими мавпами.

Проте, до кінця епохи еоцену і початку міоцену не можна чітко простежити різких еволюційних змін у фізичній будові вищих приматів. Загалом, вони характеризувалися невеликими розмірами і вагою, в середньому від 40 до 80 см. зросту та від 10 кг ваги.

Олігоцені примати за своєю будовою мало чим відрізнялися від еоценових. До найбільш цікавих, на нашу думку, представників слід віднести сааданіуса хіджазєнсіса (*Saadanius hijazensis*), кісткові скам'янілості якого було виявлено на заході Саудівської Аравії, поблизу Мекки та єгиптопітека (*Aegyptopithecus zeuxis*), знайденого поблизу Каїра.

Важливе значення для реконструкції ранніх етапів еволюції також мала знахідка кісткових решток так званого *єгиптопітека* в олігоценових відкладеннях поблизу Каїра (Єгипет). Це була досить примітивна мавпа, яка характеризувалася відносно невисоким рівнем церебралізації та

невеликими розмірами лобної долі мозку, як і самий об'єм мозку. Водночас за ступенем розвитку зорової кори і слабкою вираженістю нюхального відділу, мозок (ендокран) єгиптопитека прогресивніший, ніж у нижчих мавп. Вага єгиптопитека складала близько 6 кг. Дослідження зубів показали, що в його харчовому раціоні переважала м'ясна їжа і міг мешкати лише в умовах субтропічного клімату.

Що стосується сааданіуса, то за сучасними уявленнями, даний представник є спільним предком примітивних мавп та вищих приматів. Загалом, знахідка сааданіуса, на думку сучасних дослідників є однією з найважливіших за останнє десятиліття. У зовнішній будові даного представника переважали примітивні риси, зокрема, відносно витягнуте обличчя з вузькими носовими кістками, масивними корінними зубами, відсутність лобних пазух, що притаманні гоміноїдам та іншими рисами, що простежуються в більш давніх приматів що мешкали на краю пустелі Сахари в Єгипті. Однак декілька істотних анатомічних особливостей, включаючи довгий трубчастий вушний канал, будова ектотимпаніка (кістка, що відноситься до слухового апарату "барабанна пластинка", яка в гоміноїдів, на відміну від інших вузьконосних, не самостійний орган, а приростає до скроневої кістки спереду і знизу від слухового отвору), відрізняють Сааданіуса від його попередників-приматів. На відміну від мавп Старого Світу і гоміноїдів, які еволюціонували потім приблизно 24 млн. років тому, Saadanius не мав носових пазух і великих іклів, характерних для пізніших приматів. Ґрунтуючись на розмірі екземпляру та його формі, дослідники вважають, що Сааданіус важив 15-20 кг, що дозволяє відносити цього примата до середньорозмірних мавп цієї епохи, що мешкали 29-28 млн. р. тому.

Виходячи з цього, дослідники зробили висновок, що даний представник – спільний вузьконосий примат, який еволюційно передував мавпам Старого світу.

Наступний етап розвитку приматів пов'язують з міоценом. Для даного періоду характерні наступні представники, що входили до родини дріопітекових, сивапітекових, австралопітекових.

Подальшу еволюцію приматів пов'язують із сімейством дріопітетинів (*Dryopithecinae* – "деревні мавпи). Це перші

людиноподібні мавпи, які, ймовірно, вперше з'явилися в Африці в міоцені і розселились в Європі та Азії. Швидше за все, дані представники вели деревний спосіб життя, в їхньому харчовому раціоні переважала рослинна їжа, оскільки їхні корінні зуби, були покриті тонким шаром емалі, що робило неможливим пережовування грубої їжі.

До даної родини відносять три види: проконсула, дріопітека, лімнопітека, які проживали в різній хронологічний період. Найдавніші з них – *проконсули (Proconsul)* – мешкали у Східній Африці, близько 21-17 млн. років тому, ведучи напівназемний-напівдеревний спосіб життя. У їхній зовнішності поєднувалися ознаки мартишкових і людиноподібних мавп. Проконсули характеризувалися різко виступаючим уперед лицевим відділом, тонким шаром емалі на зубах не пристосованих до пережовування грубої їжі, вузькою грудною клітиною, мали короткі передні кінцівки. Деякими дослідниками також висловлювалося припущення, що проконсули були спільними предками людини і людиноподібних мавп.

Африканські дріопітеки мешкали близько 12-9 млн. р. тому. Почавши еволюціонувати в південній частині Східно-Африканської рифтової долини (Аропітек, що належав до сімейства проконсулів), предок дріопітека розселився по всьому Африканському континенту та Аравії (Геліопітек), проник в Азію та Європу (Грифопітек). Зріст сягав 60 см., можливо мав більш довгі передні кінцівки, за допомогою яких пересувався з гілки на гілку як сучасні орангутанги та гібони. Від своїх попередників – проконсулів відрізнялися широкими, низькими різцями, довгими нижніми іклами, і короткими верхніми іклами. Цікаво, що на жувальній поверхні нижніх молярів цих викопних форм уже є дуже важлива еволюційна ознака – так званий "ігрек-узор", або "узор дріопітека", утворений міжгорбиковими борозенками, який зберігся в сучасних антропоморфних мавп та людей.

Можливо, до дріопітеків був генетично близький Аноїапітек (*Anoiapithecus brevirostris*) з Каталонії, що був схожий з афропітеком і з сучасними людиноподібними. Деякі особливості будови скелету видів рудапітека (*Dryopithecus brancoi*) та іспанопітека (*Dryopithecus laietanus*) свідчать про можливе прямоходіння цих представників. За сучасними

уявленнями, родина дріопітекових була спільною для сучасних горил, шимпанзе та людей

Близько 15 млн. років тому з'являється представники сімейства Понгінів. До цього сімейства відносять сивопітека (*Sivapithecus*), що мешкали від 13 до 9 млн. років тому. Що стосується сивопітеків, які мешкав на території сучасних Індії та Пакистану від 12,5 до 8,5 млн р. тому, то на сьогодні, дослідники виділяють три види: *Sivapithecus indicus* (12,5-10,5 млн р. т.); *Sivapithecus sivalensis* (9,5-8,5 млн. р.т.); *Sivapithecus parvada* (10 млн. р.т.). Сивопітеки характеризувалися тим, що своїм обличчям були схожі на орангутангів, кістками стопи – на шимпанзе, мали розвинутий зап'ясток.

Донедавна, дослідники виділяли ще один вид викопних приматів – рамапітеків (*Ramapithecus*), які мешкали в Африці, Азії та Європі і характеризувалися відносно короткою зубною дугою, яка, мабуть, мала параболічну, тобто близьку до людської, форму. Проте, після виявлення повних зразків кісткових решток рамапітека в 1975-1976 рр. дослідники встановили, що дані представники мають багато спільних рис з сивапітеками. Тому, на сьогодні побутує думка про те, що рамапітеки є жіночою формою сивапітеків і вони належать до одного виду та родини Сивапітеків і є відділеними від загального предка шимпанзе, горили та людей. Загалом, на сьогодні сивопітека вважають предком сучасного орангутанга.

В середині міоцену клімат стає більш холодним та засушливим, що призводить до нового масового вимирання фауни. Проте гоміноїди як і інші види пережили кліматичні зміни і зуміли до них пристосуватися.

Таким чином, як ми бачимо, проблема пошуку найдавнішого предка й нині залишається актуальною. Таким чином, починаючи з дріопітека до нас починають доходити домінуючі еволюційні ознаки, як наприклад, "ігрек узор", котрий спостерігається як в людей так і в сучасних вищих приматів. Можна припустити, що такий спільний предок міг існувати в проміжку 30-20 млн. років тому, однак, його ще потрібно знайти.

4. Проблема прабатьківщини людства.

Де прабатьківщина людства? Звідки пішло розселення наших предків? На яких підставах схиляються до тієї чи іншої

гіпотези про найдавнішу прабатьківщину людства? На чому ґрунтуються докази дослідників? На всі ці запитання ми спробуємо дати відповідь.

В сучасній науці проблема прабатьківщини людства все ще залишається відкритою. Стосовно цього, дослідники спираючись на археологічні та палеоантропологічні знахідки виділяють декілька основних теорій прабатьківщини людства, зокрема, африканську, азійську та позатропічну прабатьківщину. З ймовірних областей прабатьківщини вилучається Австралія, де еволюційний розвиток ссавців не пішов вище сумчастих тварин. Також вилучається північ Євразії та Америка де взагалі не мешкали вищі примати.

Слід зауважити, що на сьогодні у науковому світі розглядається дві концепції – африканська та азійська. Це пояснюється тим, що в Африці та Азії майже синхронно мешкали різні представники вищих приматів, наприклад, сивапітеки в Азії та дріопітеки в Африці. Також немає достовірних відомостей про найдавнішого предка людини і мавпи, що ускладнює проблему вирішення початкового ареалу народження людства і прабатьківщини в цілому.

Африканська теорія прабатьківщини. Вперше гіпотезу про африканське походження людства обґрунтував Ч.Дарвін давши при цьому поштовх теорії моноцентризму щодо походження людини сучасного фізичного типу. Проте, враховуючи обмеженість викопних решток найдавніших людей на другу половину XIX ст. (так кісткові залишки неандертальців були вперше виявлені в 1868 р., яванських пітекантропів 1893 р.), теорія африканської прабатьківщини людства була науково обґрунтована лише починаючи з 60-х рр. XX ст. подружжям Льюїсом та Мері Лікі. На сьогодні дана концепція є домінуючою. Для з'ясування окремих аспектів, що свідчать про переваги даної теорії слід звернутися до екологічних умов, які існували на той час в Північно-Східній Африці і безперечно мали вплив на еволюцію вищих приматів.

По-перше, традиційно вважається, що на африканському континенті наприкінці третинного і початку четвертинного періоду кайнозойської ери сформувалися сприятливі для олюднення мавп кліматичні умови. Зокрема, в епоху міоцену (від 25 до 5 млн. р. до н.е.) та пліоцену (від 5 до 2 млн. р. до н.е.) клімат став більш прохолодним. Так, за міоцену

внутрішньоматерикові області ставали прохолоднішими і задушливішими, почав розповсюджуватись степовий ландшафт з багатою фауною. За пліоцену відбувається зникнення великих лісів.

В таких умовах, частина вищих приматів була змушена покинути тропічні ліси, вийти в інші ландшафтні умови, і пристосовуватись до відповідних змін. Ймовірно, враховуючи невелику чисельність найдавніших пралюдських колективів та їхню стадну організацію, вони зустріли небезпечних хижаків. Окрім того, вихід на степові простори позбавив найдавніші колективи звичної для тропічних лісів їжі, що автоматично вело до пошуку альтернативних джерел харчування.

Небезпека, що надходила від хижаків змусила мавп звестись на ноги, що в майбутньому призвело до звільнення рук від опорної функції. Згодом, для оборони від природних ворогів та для пошуку джерел харчування почалося спорадичне використання каміння, палиць, кістки в якості знарядь праці, а з часом і їх спеціалізоване виготовлення. Дана теза підкріплюється й палеоантропологічними та палеоархеологічними знахідками. Так, на підставі аналізу кісткових решток австралопітека афаренсіс (Люсі) людство перейшло до прямоходіння приблизно 6-3,2 млн. років тому, а найдавніші знаряддя праці датуються вже 2,2 млн. років тому. Отже, наведені факти свідчать що кліматичні умови, які сформувалися на Африканському континенті сприяли переходу частини вищих приматів до прямоходіння.

По-друге, починаючи з 1980-х рр., Ребека Канн, з Каліфорнійського університету, стверджувала, що географічна область, де тривалий час мешкали сучасні люди, повинна мати зараз найбільшу генетичну різноманітність. Порівнюючи послідовності мітохондріальної ДНК у сучасних людей вона, прийшла до висновку, що Африка має найбільшу генетичну різноманітність і, отже, може бути їх загальною батьківщиною. Окрім того, в Африці виявлено найбільш давні носії генів – єдина найдавніша група людей, як викопних так і існуючих сьогодні (бушмени), в той час як інші подібні африканським – відсутні. Проте, більшість дослідників, що займаються пошуком генетичних доказів африканської теорії прабатьківщини людства поки що вказують на те, що ці дані носять попередній характер і не можуть слугувати остаточним доказом, оскільки

пошук вівся переважно на африканському континенті. Генетичні дослідження також вказують на Африку, як на початковий осередок, звідки люди сучасного фізичного типу почали заселяти територію Старого Світу.

По-третє, на Африканському континенті виявлено велику кількість кісткових решток пралюдей і найдавніших людей, що дає змогу простежити еволюційні процеси, котрі виникали під впливом навколишнього природного середовища, кліматичних умов, фактору спадковості та етапи зміни фізичного типу людини. З усіх можливих центрів походження первинного предка людини найбільш повний зв'язок міоценових і більш пізніших гомінідів простежується лише в Африці. Найдавніші з цих гоміноїдів – проконсули (*Proconsul*) – 22-10 млн. р. та афрорітеки (*Afropithecus*) – 20-17 млн. р. і більш пізніші дріорітеки (*Dryopithecus*) – 16-9 млн. р. тому. Їхня морфологія найбільш близька до сучасних понгідів (горила, шимпанзе, орангутанг, гібон) та першим австралорітекам. Згодом їх змінюють Самбурорітек (*Samburupithecus*) – 9,5 млн. р. та Сахелантроп (*Sahelanthropus*) – 7-6 млн. років тому, що безперечно вказує на безперервну лінію еволюції. В Азії та Європі є доволі пізні людиноподібні мавпи, проте немає досить давніх гоміноїдів.

В цілому ж, еволюцію людиноподібних мавп за африканським континентом можна умовно поділити за представниками та їх зміною: прогресивний австралорітек – рітекантроп – неандерталець - людина сучасного фізичного типу.

По-четверте, Африка й надалі залишається найбільшим ареалом проживання сучасних вищих приматів, таких як шимпанзе і горила, з яких карликовий шимпанзе (бонобо) є найближчим до людини з точки зору поведінкових меж, "розумових" здібностей.

Таким чином, згідно вище наведеного слід зауважити, що африканська теорія на сьогодні, будучи найбільш науково обґрунтованою, має велику кількість противників, які вказують на мультирегіональність зародження і еволюцію найдавніших людських гоміноїдів протиставляючи Африці інші регіони земної кулі, такі як Азію та Європу.

Азійська теорія прабатьківщини людства. Історично першою була різносторонньо аргументована саме азійська гіпотеза прабатьківщини людства. В Пакистані та Індії були

зроблені багаточисельні знахідки середньо міоценових гоміноїдів Сивапітеків (*Sivapithecus*), що мешкали на протязі 12-8 млн. років тому. До відкриття в Африці азійські примати вважалися найдавнішими предками людей та мавп. Проте, за сучасними уявленнями, азійські сивопітеки були лише предками сучасних орангутангів. Проте, майже синхронне існування з Африкою в Азії та Європі людей прямоходячих (*Homo erectus*) або пітекантропів, призвело до появи азійської теорії прабаТЬківщини і на базі неї мультирегіональної концепції походження людства. Слід відзначити, що процеси гомінідізації вищих приматів могли зародитися саме на Азійському континенті і внаслідок несприятливих кліматичних умов ця еволюція могла мігрувати до Африки. Окрім того, на сьогодні, зважаючи на чисельні археологічні та деякі палеоантропологічні знахідки азійську теорію цілком слушно можна перейменувати в євразійську. Справа в тому, що багато людиноподібних мавп населяли в олігоцені та міоцені Південну Європу – лемуруподібна Іда (*Darwinius Masillae*) гориллоподібні Уранопітеки (*Ouranopithecus*), і шимпанзеподібні дріопітеки (*Dryopithecus*). Окрім вищенаведених представників в Європі та Азії знайдено скам'янілості рамапітеків, які також мешкали в Північно-Східній Африці.

Не зважаючи на те, що азійська теорія прабаТЬківщини людства поступається африканській кількістю палеоантропологічних знахідок, на її користь свідчить наступне:

по-перше, слід зважити на природно-кліматичні умови та географічний фактор, за якими наприкінці міоцену, різко змінюються кліматичні умови у несприятливому напрямі, постійні засухи, піднімання Гімалаїв, яке супроводжувалося утворенням пустель, просторів тощо, призводить до переселення найдавніших гоміноїдів в інші регіони земної кулі. Ймовірно, що частина вищих приматів покинула Азію і переселилася до теплішого африканського континенту де продовжила свою лінію еволюції.

Зокрема, перехід частини гоміноїдів до прямоходіння пов'язують з скелястим ландшафтом. Так, на думку П.П. Сушкіна гірський скелястий ландшафт з відносно вузькими долинами річок та широким степовим простором і складає особливість Центральної Азії початку четвертинного періоду. В таких умовам, вищі примати, що населяли гірську місцевість

характеризувалися наземною локомоцією і пересувались на чотирьох кінцівках. Проте необхідність підніматися на задні ноги для обережного огляду місцевості так само як і зміна положення тіла до майже випрямленого, повинна була слугувати передумовою для збереження тих представників, в яких здатність випрямлятися і надовго залишатися у такому положенні була вищою ніж у інших особин. Саме скелелазіння П.П. Сушкін вважав функціональним надбанням, з якого розпочався перехід до прямоходіння і вивільнення руки від опорної функції.

По-друге, враховуючи, що Азія залишається найбільшим ареалом проживання азійських або ж яванських пітекантропів та синантропів виникає слушна думка про те, що давні представники вели свою, ізольовану від африканського континенту лінію розвитку починаючи з кінця міоцену. Відсутність в Азії подібних африканським *Homo habilis* ще не вказує на те, що їх не існувало, можливо ця важлива знахідка ще чекає свого дослідника.

По-третє, в Азії і сьогодні мешкають вищі примати – орангутанги, що безперечно свідчить про ізольовану від Африки еволюційну лінію розвитку.

Таким чином, не зважаючи на недостатню кількість археологічних знахідок, можна стверджувати, що азійська або євразійська теорія праатьківщини людства також має під собою наукове підґрунтя.

Позатропічна гіпотеза праатьківщини людства. Згідно цієї концепції праатьківщина людства знаходиться не в Африці, а якомусь іншому, більш холодному регіоні земної кулі. Вперше гіпотезу про походження людини в умовах холодного клімату високих широт Євразії висунув в 1870-х роках німецький мандрівник і натураліст Моріц Вегенер, сучасник Ч. Дарвіна. Він вважав, що саме суворі, несприятливі умови могли "примусити" деяких найрозумніших і діяльних мавп не загинути, а "олюднитися".

Основною тезою теорії позатропічної праатьківщини людства є те, що в жаркому поясі зміни природного середовища були не настільки значними, що б могли послужити поштовхом для серйозної перебудови поведінки і організму будь-якого з видів приматів, що автоматично б призвело до появи нового, якісно відмінного від інших видів – людини. Про це свідчить й той факт, що в спекотному поясі існують різні види приматів.

Навпаки, у високих широтах, на північ від Гімалаїв, похолодання і осушення клімату, що почалося в олігоцені (38-23 мільйони років назад) і особливо посилилося в пізньому міоцені і пліоцені (останні 10 мільйонів років) привели до того, що теплолюбиву лісову рослинність змінили степи. В кінці міоцену, в них широко розселяються пристосовані до цих умов степові тварини, серед них і предки людини. Неможливість прогодувати себе збиральництвом зумовила їх перехід до полювання, яке стимулювало властиве деяким приматам використання як знарядь різних природних предметів, в першу чергу каменю. Холод сприяв поступовому переходу до використання природного вогню, що стало біологічною необхідністю.

Рятуючись від холоду за допомогою одягу, вогню і жител, вони (єдині з наземних ссавців) втратили волосяний покрив. Вже на самих ранніх стадіях людина була істотою суспільною, що було зумовлено, в першу чергу, тривалим періодом беззахисності новонароджених і мисливським способом життя.

На протязі довгого часу гіпотеза залишалася в забутті, перш за все, через відсутність будь-яких речових доказів. Проте відносно недавно вона реанімувалася сенсаційним відкриттям на території Якутії стоянок часів раннього палеоліту – дирінгської культури (1982 р.). Так на стоянці Дирінг-Юрях було виявлено кам'яні знаряддя праці, по зовнішньому вигляду яких вони могли бути співставленні лише з олдувайськими.

За розрахунками Ю.О.Мочанова вік кам'яних знарядь праці складає 1,8 млн. років. Згідно з останніми дослідженнями (датування 1997 р. за допомогою радіотермолюмінесцентного методу), вік знарядь дирінгської культури виявився все ж таки значно меншим перших оцінок і склав 260-370 тисяч років. Таким чином, гіпотеза позатропічної прабатьківщини людства знов виявилася позбавленою прямих археологічних доказів.

Проте, нещодавно спеціалізована лабораторія МДТУ здійснила повторний радіотермолюмінесцентний аналіз, який показав, що вік лежачих над обробленими людиною камінням – 2,9 млн. \pm 900 тис. років, що підтверджує думки Ю.О. Мочанова про те, що людство могло виникнути в екстремальних умовах в різних регіонах земної кулі..

Однак, на сьогодні, питання датування дирінгської археологічної культури залишається відкритим. Критикується сам радіо-термолюмінесцентний метод. Різна хронологія

отримана одним і тим самим методом призвела до різного трактування перебування найдавніших людей на даній території. Так Майкл Уотерс, який здійснив перше датування у 1997 р., говорить 260-300 тис. років; А.П. Дерев'янку притримується поглядів М.Уотерса; В.І. Матюшенко не звертає уваги на радіотермолюмінесцентний метод і за технікою обробки самих знарядь праці виводить вік стоянки 2,7 млн. років. Сам Ю.О.Мочанов, поєднуючи радіолюмінесцентний, палеомагнітний та інші методи визначення віку в комплексі з археологічними, геологічними і геоморфологічними даними, вказує на вік пам'ятки 3,2-1,8 млн. років тому.

Проте найбільшим недоліком теорії позатропічної прабатьківщини людства є повна відсутність кісткових решток найдавніших людей синхронних олдувайській археологічній культурі.

Таким чином, наведені теорії прабатьківщини людства вказують на те, що дана проблема ще далека від остаточного вирішення, хоча на сьогодні вважається, що африканська є, поки що, найбільш обґрунтованою через відносно достатню кількість знахідок.

ТЕМА 4. Антропогенез

1. Австралопітеки
2. Homo Habilis та його роль в антропосоціогенезі
3. Архантропи: систематика, антропологічні особливості
4. Палеоантропи: систематика, особливості фізичного типу

1. Австралопітеки.

Період з 8 до 5 млн. р. донедавна вважався найменш дослідженим через відсутність кісткових решток найдавніших предків людини. Тому, говорячи про "предка людини", ми повинні зважувати на те, що при порівнянні ДНК сучасних мавп було з'ясовано, що гібони відокремились від загального стовбура гомінід приблизно 18 млн. р.т., орангутанги – біля 14 млн. р.т. Відокремлення горил та шимпанзе від людського стовбура відбулося біля 8-7 млн. років тому. Проте, згідно останніх досліджень було встановлено, що, починаючи з 7 млн. років тому, на земній кулі з'являються нові представники, яких дослідники віднесли до нового виду "ранніх homo" – австралопітеків.

Що стосується останніх, то навколо них, починаю з 30-х років ХХ ст. точаться гострі дискусії, які стосуються їх походження, систематики та еволюції. Так, наприклад, О.О. Зубов відносить австралопітеків до родини понгідів (вищих приматів), а С.В. Дробишевський до "істинних" гомінідів. У цілому ж, в науково-популярній та навчальній літературі родину австралопітекових, як правило відносять до безпосередніх предків архантропів (найдавніших людей) і ми також будемо притримуватись цієї думки.

Тому, під австралопітеками ми розуміємо групу гоміноїдів, що поєднує "мавпячий" череп з людською локомоцією (прямоходінням). На сьогодні австралопітеків можна умовно розділити на три групи; 1) ранні австралопітеки; 2) граціальні австралопітеки; 3) масивні австралопітеки.

Під ранніми австралопітеками розуміються найдавніші гомініди, що мають велику кількість архаїчних ознак. Морфологія їх вкрай мозаїчна і включає в себе як "понгідні", так і "людські" риси, при цьому деякі риси їхньої фізичної будови унікальні. Від людиноподібних мавп їх надійно відрізняють малі розміри іклів і досить виразні ознаки прямоходіння. До таких

представників ранніх австралопітеків, або ж ранніх "Homo", на сьогодні вважають Сахелантропа чаденсіса (*Sahelanthropus tchadensis*), орроріна (*Orrorin tugenensis*) та ардіпітека (*Ardipithecus*).

Грацильні австралопітеки - більш пізня група, що характеризується відносно невеликими розмірами скелета в цілому і зубо-щелепного апарату. Чіткої межі між ранніми та грацильними австралопітеками провести неможливо, їх основними відмінностями є хронологічна різниця і менша кількість примітивних ознак у пізніших видів. Від масивних, грацильні австралопітеки доволі чітко відрізняються меншою загальною масивністю кістяка і пропорціями зубних рядів: у грацильних зазвичай передні зуби відносно задніх досить великі, корінні зуби не гіпертрофовані в розмірах. Тому до грацильних австралопітеків слід віднести австралопітека афарського або афаренсіса (*Australopithecus afarensis*), австралопітека африканського (*Australopithecus africanus*) та австралопітека седіба (*Australopithecus sediba*).

Що стосується масивних австралопітеків, то це найбільш спеціалізована група. Їх характеризує підвищена масивність черепа і, особливо щелеп; також постійною ознакою масивних австралопітеків є, так звана заїклова мегадонтія, при якій різці та ікла помітно зредуковані в розмірах, а премоляри і моляри різко збільшені і мають товсту емаль. Відповідно до загальної краніальної масивності значно розвинений і рельєф черепа, який перевершує в своїх розмірах грацильних австралопітеків. На сьогодні, масивних австралопітеків дослідники вважають бічною, або тупиковою гілкою розвитку австралопітеків і їх було виділено з родини австралопітеків в самостійне сімейство парантропів, до якого належать парантроп ефіопський (*Paranthropus aethiopicus*), зинджантроп або парантроп Бойса (*Paranthropus boisei*) та робустус (*Paranthropus robustus*).

Назва	Регіон	Час існування
Ранні австралопітеки		
Сахелантроп Чадський (<i>Sahelanthropus tchadensis</i>)	ЧАД	7-6 млн.
Оррорін (<i>Orrorin tugenensis</i>)	Кенія	6,2-5,65 млн.
Ардіпітек (<i>Ardipithecus ramidus</i>)	Ефіопія	5,5-3,9 млн.

Австралопітек анамський (<i>Australopithecus anamensis</i>)	Кенія	4,2-3,9 млн.
Грацильні австралопітеки		
Австралопітек афарський (<i>Australopithecus afarensis</i>)	Кенія, Ефіопія	4(3,9)-2,5 млн.
Австралопітек африканський (<i>Australopithecus africanus</i>)	Південна та Східна Африка	3,5-2,4 млн.
Австралопітек гарі (<i>Australopithecus garhi</i>)	Ефіопія	2,5 млн.
Австралопітек седіба (<i>Australopithecus sediba</i>)	Південна Африка	1,95 млн.
Масивні австралопітеки		
Парантроп ефіопський (<i>Paranthropus aethiopicus</i>)	Кенія, Ефіопія	2,6-2,3 млн.
Парантроп Бойса (<i>Paranthropus boisei</i>)	Східна Африка	2,3-1,1 млн.
Парантроп робустус (<i>Paranthropus robustus</i>)	Південна Африка	2,5-0,9 млн.

Цікавою для з'ясування проблеми предка людини є кісткові рештки сахелантропа чаденсіса. В 2001 р. експедиція під керівництвом професора Мішеля Бруне (університет Пуатьє) в Чаді біля міста Тумаї виявила череп гомініда, який поєднував як примітивні, так і прогресивні риси. На підставі аналізу цих залишків, що демонструють дивну мозаїку ознак, характерних для гомінідів і нижчих приматів, вчені виділили знайдену істоту в окремий вид Сахелантропа чаденсіса (*Sahelantropus tchadensis*) або "Чадська пралюдина"

Череп "Чадської пралюдини" відрізнявся сплющеною формою і невеликим об'ємом мозкового відділу – від 320 до 360 кубічних сантиметрів. Мозок такого розміру характерний для сучасних шимпанзе. Зуби, надбрівні дуги і структура лицевої частини черепа сильно відрізняються від людських. Не зважаючи на видовжену черепну коробку, яка є характерною для мавп, сахелантроп, рисами лиця був більше схожим на *Homo erectus* (найдавнішу людину), ніж будь-які інші види австралопітеків та викопні гомініди попереднього і пізнього часу. Дослідження показали, що ця істота проживала біля 7-6 млн. років тому.

Також, аналіз кісткових решток, зокрема хребта, підтвердив думку дослідників про те, що дана істота пересувалася на двох ногах, тобто мала прямоходіння, хоча на сьогодні це питання залишається не до кінця з'ясованим. Однак,

ймовірно прямоходіння, а також будова черепа вказує на те, що сахелантроп може буде найдавнішим відомим предком людини з кількості тих, що вже не були предками шимпанзе.

Іншою важливою знахідкою стали кісткові рештки орроріна тугенензіса (*Orrorin tugenensis*), виявлені в 2000 р. в Кенії експедицією під керівництвом Бріджит Сенут та Мартіна Пікфорда з французького музею природознавства в Парижі.

На сьогодні оррорін гіпотетично вважається одним з найдавніших предків гомінінів і можливо сучасних людей. В ході досліджень було виявлено кісткові рештки, що належали п'ятьом різним особинам: задню частину нижньої щелепи, декілька зубів, три фрагменти стегнової кістки, фрагмент плечової кістки та фаланг пальців руки. Так, аналіз стегнових кісток показав, що даний представник вже володів прямоходінням, рука хоча була і придатна для лазіння по деревам, проте виявилася непридатною для брахіації (пересування з гілки на гілку). Форма корінних зубів та іклів є характерною для тварин, що харчуються рослинною та зрідка м'ясною їжею. За розмірами оррорін нагадує сучасну шимпанзе.

Проте, на думку дослідників, якщо оррорін є предком людини, то ардіпітек та австралопітеки є бічною тупиковою гілкою еволюції, так як оррорін жив ще до їхньої появи, а форма його стегнової кістки ближче до людини ніж, наприклад, у австралопітека (Люсі). Тому сьогодні питання про належність орроріна до найдавнішого предка залишається дискусійним.

Ще однією цікавою знахідкою є кісткові рештки ардіпітека (*Ardipithecus ramidus*, в науковому світі одержав назву Арді), що були виявлені у 1992 р. в Ефіопії. Через поганий стан кісткових залишків їхнє дослідження тривало майже 15 років. За підсумками цієї роботи дослідники встановили, що вік Арді складає 5,8-4,4 млн. р.т. Проте, думки щодо ардіпітека серед дослідників розділились. Деякі автори вважали, що через багато спільних рис з африканськими мавпами - шимпанзе та горилами даний представник є швидше предком сучасного шимпанзе ніж людини. В той же час як інша група дослідників вважає Арді предком людини через схожість його зубів з зубами австралопітека.

Загалом, ардіпітек поєднує як прогресивні, так і примітивні риси, характерні для давніх мавп. Зокрема, Арді вибирала різні

способи пересування залежно від ситуації. Аналіз скелету показав, що ардіпитек пересувався на двох задніх кінцівках.

Щодо морфологічних особливостей, то за розмірами череп ардіпитека більше черепа шимпанзе, але менше черепа австралопітеків. Потовщення над очними ямками (очницями), простежене в Арді – нехарактерне для мавп. За підсумками аналізу нижньої частини черепа, де за життя проходили кровоносні судини і нерви, було встановлено, що мозок ардіпитека був розташований в черепній коробці так само, як мозок сучасної людини.

Будова і розташування кісток у верхній частині тазу дозволяли Арді та його родичам пересуватися по землі, не розгойдуючись з одного боку в інший (саме так бігають на задніх лапах шимпанзе). При цьому на нижній частині тазу вистачало місця для розміщення потужної мускулатури нижніх кінцівок, необхідної для лазіння по деревах. Окрім того, в стопі ардіпитека є додаткова мала гомілкорова кістка, яка присутня в стопі людини і є відсутньою в стопі сучасних людиноподібних мавп.

На даний момент не всі учені впевнені, що ардіпитек є прямим предком людини. Критики такої точки зору вважають, що Арді могла належати до бічної вітки еволюції. Проте для доказу правомірності однієї з цих версій необхідні додаткові дослідження. Також, знахідка Арді доводить, що в еволюції людини була довга перехідна стадія, про яку до цих пір вченим не було відомо.

Наступний етап еволюції пов'язують з сімейством австралопітетинів. До австралопітеків відносять наступні види: австралопітек афарський або афаренсіс (*Australopithecus afarensis*), австралопітек африканський (*Australopithecus africanus*) та австралопітек седіба (*Australopithecus sediba*).

Вперше кісткові рештки австралопітека були виявлені в Південній Африці у 1924 р. і описані австралійським анатомом Раймондом Дартом, який на той час працював в університеті Вітватерсранда в Йоханесбурзі. За сучасними уявленнями дані представники мешкали від 4 до 2 млн. р. тому.

Основним кандидатом на роль еволюційного предка австралопітека сьогодні вважають ардіпитека, від якого походить австралопітек афаренсіс

Австралопітек афарський (афаренсіс). Дані представники мешкали від 4 до 2,5 млн. р.т. Аналізуючи кісткові рештки

австралопітека афарського (Люсі), дослідники прийшли до висновку про їх невеликі розміри. За своєю будовою він є найменшим серед усіх представників виду австралопітеків. Ймовірно, мав темний колір шкіри і був вкритий волоссям. Самці були більших розмірів за самку. Зріст складав 1-1,3 м., вага – біля 30 кг. (зріст Люсі складав 105 см, вага – 27 кг). Об'єм мозку складав 380-430 см³, що є дещо більшим ніж у шимпанзе. Вважається, що афаренсіс був прямоходячим, тобто вів неземний спосіб життя. Розміри черепа відносно невеликі: мозковий коробок мала, лоб низький, спостерігається надочний валик, ніс плоский, щелепи з масивними корінними зубами виступають вперед. Підборідковий виступ відсутній.

Зубна дуга австралопітека афарського дещо нагадує зубний ряд людиноподібних мавп. Характерними рисами зубної дуги афаренсіса є діастема (проміжок) між різцями та іклами, а також товстий шар емалі на корінних зубах. За зовнішнім виглядом австралопітек афарський швидше за все нагадував шимпанзе.

За сучасними уявленнями австралопітек афарський під кінець свого існування розділився на два види. Одна гілка – пішла шляхом олюднення, заснувавши вид *homo habilis*, представником яких став австралопітек африканський. Друга – утворила новий рід – парантропів, що вміли користуватися палками та камінням і стали родоначальником австралопітека бойсового та австралопітека робустуса (*robustus*).

Австралопітек африканський. Дані представники мешкали від 3,5 до 2,4 млн. р.т. у Південній Африці. Кісткові рештки походять з стоянок Таунг (1924), Стеркфонтейн (1925), Макапансгат (1948), Гледісвейл (1992). В багатьох випадках будова скелета австралопітека африканського нагадує скелет австралопітека афарського, однак мав більше мавпоподібних рис. Загальна будова тіла має більше спільних рис з людиною ніж з сучасними людиноподібними мавпами. За будовою тазового поясу простежено, що австралопітек африканський був прямоходячою істотою. Однак, довжина рук, як і у афаренсіса, дещо перевищувала довжину ніг. Разом з тим, за будовою руки африканський австралопітек мав більше спільних рис ніж, наприклад, афаренсіс. Так, пальці в даного представника довгі і скручені, що дозволяло йому лазити по деревам; форма вух схожа з шимпанзе, проте мають менші розміри тощо.

Вага, зріст та об'єм мозку був майже однаковий з афарськими австралопітеками з невеликими винятками (зріст – 1-1,3 м., вага – 20-45 кг). Так, об'єм мозку південноафриканського австралопітека названого "Бембі з Таунга" сягав 520 см³. На думку Р. Дарта, австралопітек африканський був творцем так званої остеодонтокератичної культури (культури кісток, зубів та рогів), однак зафіксовані ним сліди використання кісток для виконання певних операцій ще не дають підстав для окремого виділення такої археологічної культури. Припускають, що австралопітеки могли цілеспрямовано розколювати каміння

Австралопітек седіба. Кісткові рештки даного представника було виявлено в 2008 р. у печері Малалапа неподалік від Йоханесбурга, що в Південній Африці. В ході археологічних робіт виявлено фрагментарні залишки двох кістяків (дорослої жінки та підлітка), зокрема, нижньої щелепи з зубом. У 2009 р. було виявлено череп. На підставі аналізу кісткових решток було з'ясовано, що дані представники мешкали біля 1,95 млн. р.т. Обстеження черепів показало, що австралопітек седіба може бути перехідним видом між австралопітеком африканським та людиною вмілою (*Homo habilis*).

В його фізичній будові поєднувалися архаїчні та прогресивні риси. Так, з якості "австралопітекових" рис слід виділити невеликий об'єм мозку, який складав 420 см³, особливості будови рук і ніг. Проте, за формою носових кісток, невеликими корінними зубами, слабко виступаючими щелепами та деяких рис будови мозку, кисті руки та тазу дана істота наближалася до роду *Homo*). Також слід зауважити, що за реконструкцією мозку (у мозковій частині черепа зберігся відбиток мозку), дослідники прийшли до висновку, що він більше схожий на сучасний людський ніж на мозок австралопітека африканського. В будові руки та стопи химерно переплітаються архаїчні та прогресивні ознаки. Так, в цілому, частина кісток руки схожа на аналогічні кістки людини, інша ж частина на австралопітеків.

Що стосується місця австралопітека седіби в "еволюційній драбині" то серед дослідників існують декілька версій. Зокрема, його вважають перехідною ланкою між австралопітеком африканським та людиною вмілою. Однак, найдавніші хабіліси мають значно раніше, майже на 300 тис. р. датування. По-друге,

вони можуть бути представниками власної південно-африканської гілки, проте трохи пізнішої. По-третє, як вважають дослідники, дана істота може виявитися метисом між пізніми грацильними австралопітеками і ранніми людьми вмілими. Однак дана версія виглядає малоімовірною.

До недавнього часу парантропів розглядали як представників родини австралопітекових. Проте, сьогодні їх виокремлено у вид парантропів, до якого належать наступні представники: парантроп ефіопський (*Paranthropus aethiopicus*), зинджантроп або парантроп Бойса (*Paranthropus boisei*) та робустус (*Paranthropus robustus*).

Отже, проблема найдавнішого спільного предка сучасної людини і вищих приматів ще далека від остаточного вирішення. На сьогодні не до кінця вирішені питання спадковості між представниками різних видів у хронологічному діапазоні. Тому, пошук найдавніших кісткових решток таких істот триває і сьогодні.

2. Homo Habilis та його роль в антропосоціогенезі.

В сучасній антропологічній та історичній науці триває гостра дискусія щодо визначення найдавнішого представника родини Номо. Справа в тому, що за певними ознаками фізіологічної та соціальної організації, таким донедавна вважався пітекантроп (*Homo erectus*), який мав значно більший об'єм мозку в порівнянні від пізніх австралопітеків і цілеспрямовано виготовляв знаряддя праці. Проте, останні дослідження дають змогу стверджувати, що першими найдавнішими людьми, які системно виготовляли знаряддя праці, є пізні австралопітеки. До них слід віднести презинджантропа, якого виділили в окремий вид *Homo Habilis* або людину вмілу та його нащадка *Homo ergaster* – людину працюючу.

Щодо самої приналежності людини вмілої до еволюційного предка людини, то сьогодні серед дослідників немає єдиної точки зору. Побутує думка, що виготовлення і використання знарядь праці даними представниками носило безсистемний характер на потребу робочого дня. При цьому, проводиться аналогія з сучасними вищими приматами, що також для задоволення своїх потреб харчування використовували каміння та палиці. Також вказується на те, що

людина вміла за своєю будовою і розмірами нагадує звичайних австралопітеків. Обстеження кісткових решток хабілісів (ОН 62) у 1986 р. навіть переконали Річарда Лікі викреслити людину вмілу з роду Номо і перейменувати її в "австралопітека вмілого", Проте багато інших дослідників з цим не згодні.

Інша група дослідників вказує на те, що за фізіологічними ознаками будови тіла та мозку, людина вміла відрізняється від своїх попередників у бік сапієнтації. Використання та арсенал знарядь праці також сильно відрізняється від того, яким сьогодні користуються вищі примати. Зокрема, ми можемо говорити про розколоте на дві частини каміння з метою отримання гострого ріжучого леза та різні за розмірами уламки, які іноді прийнято називати еолітами. Такі знахідки, що були здійсненні поруч з кістковими рештками людини вмілої і наводить на думку про цілеспрямове виготовлення і використання кам'яних знарядь даними представниками.

Однак, слід зауважити, що хронологічно людина вміла разом зі своїм еволюційним наступником *Homo ergaster* (людина працююча) існувала фактично синхронно з пітекантропами, що були більш прогресивними в фізіологічному плані, мали більш досконалу будову скелету, об'єм мозку тощо. Синхронне існування умовно може перекреслити еволюційну лінію від *Homo habilis* до *Homo erectus*, однак фізіологічна спадковість анатомічних ознак все ж таки дає змогу поки що вести дану лінію еволюції. Також не відкидається думка про те, що дані представники мали загального предка і, можливо, могли схрещуватися між собою.

Фізіологічний тип людини вмілої. В 1960 р. в ході археологічних досліджень в Олдувайській ущелині (Танзанія) археологами Мері та Джонатаном Лікі були виявлені кісткові рештки (стопу, п'яточну кістку, ключицю і фрагменти черепа), а також примітивні знаряддя праці. Нового гомініда спочатку назвали презинджантропом (*Prezinjanthropus*), однак після опису кістяка в 1964 р. Льюїс Лікі перейменував його в *Homo Habilis* або людину вмілу. Пізніше аналогічні знахідки були зроблені в Кообі-Фора, Сварткрансі та інших місцях Східної і Південної Африки.

Даний представник існував близько 2,3-1,7 млн. р.т.- можливо даний тип зберігався близько до 500 тис. років тому. В цілому, людина вміла мала багато схожих рис з своїми

попередниками австралопітеками, проте на відміну від них в будові скелету презинджантропа простежуються прогресивні риси. Зокрема, об'єм мозку вже становив у середньому біля 650 см^3 , (варіював від 450 до 700 см^3). В будові тазу простежується більш досконала біпедальність (прямоходіння).

Череп змінюється в бік круглоголовості. Вважається, що в людини вмілої відбувається перерозподіл доль мозку – примітивніша потилична доля мозку зменшується на користь збільшення прогресивніших доль – лобовою, тім'яною, скроневою з асоціативними долями. Відрізнявся він від австралопітекових і будовою черепа – череп розширений в підчочномковій і тім'яно-потиличній областях. Розмір зубів зменшується, зубна емаль стає менш товстою.

Структура кисті *Homo habilis* мозаїчна і поєднує в собі як прогресивні межі, так і сліди адаптації до лазіння по деревах. Розширення нігтьових фаланг – прогресивна риса, що свідчить про формування пальцевих подушечок як дотикового кінестетичного апарату. Формувався силовий захват, за допомогою якого можна було виготовляти знаряддя праці. Від ноги хабіліса залишилися п'ять фаланг пальців, п'ять кісток ступні, кість п'яти і кісточка. Це була примітивна нога по з'єднанню кісток, але все таки – нога людини. У людини вмілої перший палець стопи не був відведений убік, а також, як у нас, розташовувався разом з іншими пальцями. Це означало, що нога його була повністю пристосована лише до двоногого пересування. Зріст даних представників складав 1,0 – 1,5 м, вага – 30-50 кг., що також може вказувати на статевий диморфізм.

Вважається, що інтелект і соціальна організація людини вмілої була більш складнішою ніж в звичайних австралопітеків та сучасних шимпанзе. Однак, на зважаючи на використання кам'яних знарядь, дані представники ще не могли полювати, і як вказують археологічні дослідження, міг сам виступити об'єктом полювання хижаків. Кам'яні знаряддя використовувалися лише для обробки їжі (розробка туші тварини, розколювання кісток), а не для захисту.

Еволюційним наступником людини вмілої вважають Рудольфську людину (*Homo rudolfensis*), яка мешкала 1,9 млн. р. тому. Перші кісткові рештки (мозковий череп) даних представників були виявлені Річардом Лікі в 1972 р. в Ефіопії (Кообі-Фора). Згодом ареал знахідок розширився і фрагменти

кістяків були виявлені в Кенії (озеро Туркана), Танзанії (озеро Малаві). За межами Африки, рудольфську людину було виявлено в Італії (Апулія).

Спочатку їх розглядали як одну з гілок *Homo habilis*, проте, проаналізувавши кісткові рештки в 1978 р. за ініціативи В.П. Алексєєва, даного представника було виділено у вид *Homo rudolfensis*. В науковому світі також побутує назва рудольфський пітекантроп. І на сьогодні, щодо належності даного виду до людського стовбура в дослідників не виникає сумнівів.

На відміну від людини вмілої середній об'єм мозку складав 700 см^3 . Однак, не зважаючи на збільшення об'єму мозку, в будові черепа простежується ряд архаїчних рис. Зокрема, масивність кісток черепа, нижньої щелепи, масивні зуби тощо. З прогресивних рис слід виділити плоске обличчя. Хоча воно й не таке плоске, як у сучасних людей, однак досить сильно відрізняється від *Homo habilis*, зокрема у рудольфської людини, майже не помітні очні валики. За будовою зубів можна припустити, що в харчовому раціоні рудольфської людини переважала рослина їжа. На підставі аналізу кісткових решток дослідники прийшли до висновку, що зріст даного представника становив близько 150 см, вага – 50 кг.

Підсумовуючи вище наведене зазначимо, що полеміка щодо приналежності людини вмілої до роду *Homo* залишається незавершеною. Полеміка піднімала набагато глибші і принциповіші питання: як виділяти види, які критерії слід використовувати, які допустимі межі внутривидової мінливості? Візьмемо хоч би один приклад. В наші дні величина мозку сама по собі вважається сумнівним критерієм для ідентифікації видів. Вона дуже непостійна. На сьогодні, в сучасної людини об'єм мозку варіює в межах від 1000 до 1800 см^3 , перебиваючи в своїх нижніх значеннях з верхньою областю відповідного діапазону для виду *Homo erectus* ($700\text{-}1250 \text{ см}^3$). Якщо поставити поруч самого "головатого" *Homo erectus* і сучасного *Homo sapiens* з найменшим мозком, то, ігноруючи всі останні ознаки, їх видові назви доведеться поміняти місцями. Так само діапазон розмірів мозку *Homo habilis* від 500 до 800 см^3 – перебиває відповідні величини для *Homo erectus*.

Окрім того, серед дослідників немає єдиної точки зору на критерії, за якими слід відносити ті чи інші кісткові рештки до

того чи іншого виду. Фізіологічні дані якими оперують дослідники є недостатніми, а про соціальну організацію немає достовірних відомостей. Тому, виготовлення і використання кам'яних знарядь праці для господарських потреб вважається домінуючим і прогресивним.

Найдавніші примітивні знаряддя праці, що були виявлені поруч з кістковими рештками *Homo habilis* дали змогу Льюїсу Лікі виділити їх, в так звану, олдувайську або галькову культуру яка датується біля 2,7-1,6 млн. р.. Це була примітивна культура обробки каменю, коли для отримання гострого краю "леза". Камінь просто розколювався навпіл без додаткової обробки і використовувався по призначенню. В цілому ж, олдувайська кам'яна індустрія представлена не тільки територією Африки, де вона виникла, а й простежується на стоянках Європи та Азії.

Слід зауважити, що перші припущення про виготовлення і використання примітивних знарядь праці були висунути Р.Дартом в 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, він припустив, що найдавніші гомініди, зокрема австралопітеки, створили так звану, остеодонтокератичну культуру (культуру кісток, зубів і рогів), засновану на використанні і змінненні кісток. Проте, гіпотеза Дарта не зустріла серед дослідників підтримки, вважаючи, що скупчення кісток, які, ймовірно, можуть бути залишками "бенкетів" хижаків.

Ще однією характерною особливістю цієї культури було наявність базових стоянок на яких мешкали невеликі групи пралюдей і вели свою господарську діяльність (виготовляли знаряддя праці, розробляли туші тварин тощо). Зазначимо, що найдавніші праколективи (первісні стада) олдувайців були нечисленними і нараховували до 10-15 осіб, які включали в себе самиць, їх дітей та декількох, можливо, трьох-чотирьох самців. Ймовірно, склад таких груп не був сталим, оскільки при їхній технічній та матеріальній оснащеності їм було досить важко протистояти як хижакам так і інших групам пралюдей. Мабуть основною формою господарства для таких груп було виключно збиральництво та рослинна їжа, оскільки відомий нам кам'яний інструментарій не дозволяв проводити активне полювання. Тому, вживання м'ясної їжі пралюдьми носило, як правило, випадковий характер, коли олдувайці могли натрапити на недоїжену хижаким здобич, або ж вполювати хвору, або кволою тварину, що не могла втікати від них, або ж при голоді

похарчуватися сородичем. Проте, виготовлення найдавніших знарядь праць, якими розробляли туші вбитих тварин, використовували при збиральництві було однією з найважливіших ознак сапієнтації пралюдей, оскільки від навичок виготовлення, використання та передачі відомостей про це наступних поколінням залежала життєспроможність найдавніших пралюдських колективів.

3. Архантропи: систематика, антропологічні особливості.

Наступний етап розвитку людства пов'язаний з архантропами (в перекладі з латини – найдавніша людина). Даний термін був запроваджений у другій половині XIX – на початку XX ст. і по різному трактувався дослідниками. Найчастіше він використовувався для знахідок, які були давнішими за неандертальців, але і молодшими за австралопітеків. Проте сьогодні він поступово виходить з наукового обігу, поступаючись новому терміну "Homo erectus" (людина прямоходяча) або ж просто "erectus", з яким пов'язують більшість кісткових решток даних представників з території Старого Світу. Вони з часом розпалися на ряд підвидів. Так, для африканського підвиду еректусів запропонована назва – Homo ergaster (людина працююча). Для європейського континенту характерне поширення власного підвиду – гейдельберзької людини, а в Східній Азії виокремлено ще два підвиди: більш прогресивний синантроп, що походив з Китаю, та більш примітивні пітекантропи з Індонезії. Отже, така деталізація та дроблення "еректусів" є дещо складним для сприйняття при умові, що в межах кожного з підвидів виділяються ще й локальні варіанти тих чи інших найдавніших людей. Тому, застосування нами терміну "архантроп" як найдавнішої людини має на меті узагальнення, бажання уникнути плутанини між різними предками людини та полегшити сприйняття матеріалу для читачів.

Систематика.

Гомініди періоду 1800-400 тис. років тому відносяться до стадії архантропів. Період існування архантропів можна умовно розділити на три нерівні періоди, що відповідають нижньому еоплейстоцену(1,8-1,4 млн. р.), верхньому еоплейстоцену(1400-800 тис. р.), нижньому еоплейстоцену (800-400 тис. р.) та середньому неоплейстоцену (400-130 тис. р.) геологічної шкали.

Як можна легко помітити, перший часовий проміжок перегукується з попереднім – часом існування "ранніх Номо". Однак таке розбиття матеріалу виправдовується двома головними міркуваннями: по-перше, типові архантропи досить суттєво відрізняються від "ранніх Номо", будучи значно масивнішими та маючи менш масивні зуби; по-друге, знахідки архантропів з датуваннями більше 1,4 млн. р. поза Африкою розташовуються головним чином у Південно-Східній Азії, де ці великі датування піддаються сумнівам. Водночас в Африці, існує майже безперервний морфологічний ряд від "ранніх Номо" до *Homo ergaster* і далі - до *Homo erectus*, з послідовною тимчасовою спадкоємністю.

Населення в проміжку часу приблизно від 400 до 130 тис.р. (середній неоплейстоцен) мало ознаки перехідні між "класичними" архантропами і "класичними" палеоантропами. Від архантропів їх відрізняють деякі прогресивні і іноді спеціалізовано-неандертальські ознаки, від палеоантропів – архаїчно-низький череп з товстими стінками і дуже масивні щелепи з великими зубами.

Табл. 1. Систематика архантропів за С.В. Дробишевським

Назва	Синоніми	Регіон	Час існування
Людина працююча (<i>Homo ergaster</i>)	<i>Pithecanthropus leakeyi</i> <i>Pithecanthropus olduvaiensis</i>	Східна Африка	17-1,2 млн.
Людина прямоходяча (<i>Homo erectus</i>)	<i>Homo georgicus</i> <i>Pithecanthropus modjokertensis</i> <i>Atlanthropus mauritanicus</i> <i>Homo erectus pekinensis</i>	Африка, Азія, Європа	1,2-0,8 млн
Гейдельберзька людина (<i>Homo Heidelbergensis</i>)	<i>Pithecanthropus heidelbergensis</i> <i>Homo erectus presapiens</i> <i>Homo sapiens paleohungaricus</i>	Африка, Європа,	0,8-0.15 млн

Зазначимо, що систематика архантропів останнім часом досить сильно спростилася. Справа в тому, що вийшли з вжитку такі родові назви як пітекантроп, синантроп атлантроп, телантроп. Натомість, вся ця різноманітність зводиться до двох видів одного роду - *Homo ergaster* та *Homo erectus*

Антропологічні особливості та ареали поширення.

Близько 1,8 млн. років тому на Земній кулі з'являються

перші люди, які за своєю фізичною будовою досить суттєво відрізнялися від своїх попередників, зокрема австралопітеків та людей вмілих. Відмінності стосувалися не тільки фізіології, а й господарської діяльності, змінами у кам'яній індустрії та, ймовірно, соціального укладу, що дало змогу вченим виділити даних представників в окремих вид – людей прямоходячих (*Homo erectus*), який останнім часом палеонтологи вважають нащадками або різновидом іншого типу найдавнішої людини, що веде прямий родовід від людини вмілої (*Homo habilis*) – людини працюючої (*Homo ergaster*).

У 1971 р. на піщаному мисі Кообі Форі (Ефіопія) Річард Лікі виявив добре збережену нижню щелепу гомініда, яку після детального обстеження в 1975 р. було віднесено до нового типу найдавнішої людини, що отримала назву "людина працююча". Згодом у 1984 р. на березі озера Туркана (стоянка Наріокотоме III, Кенія) було виявлено добре збережений скелет підлітка у віці 13-14 років, датований приблизно 1,6-1,35 млн. років тому. Знахідка отримала назву "Хлопчик з Туркана". Так, кісткові рештки ергастерів були виявлені в Танзанії, Південній Африці, Італії (Апулія).

За будовою скелета та пропорцією кінцівок ці давні гомініди мало чим відрізнялися від сучасних людей, особливо від теперішнього африканського населення.

В порівнянні з людиною вмілою об'єм мозку людини працюючої помітно збільшився і складав в середньому 900 см³, збільшилися і його відділи, що відповідають за абстрактне мислення, зокрема зріс розмір лобових доль. Одночасно зі збільшенням лобових доль відбувалося і збільшення так званої зони Брока, відповідальної за мову. Вона, судячи з ендокранів (зліпкам з внутрішньої поверхні черепа) у була вже розвиненішою в порівнянні з людиною вмілою. Можливо, *Homo ergaster* мала вже зачатки мови. Але якщо це і була мова, то в самому початковому її стані. Не слова, а навіть протослова складала її основу. Протомова, фахівці називають її лалія (лепетання), суттєво відрізнялася від сучасної членороздільної мови і, швидше за все, слова були злиті в одно речення. Та й означали вони чуттєвий, безпосередньо близький цим давнім людям світ.

Ще однією особливістю ергастерів від своїх попередників людей вмілих було те, що різко збільшилася розміри тіла. Це

безпосередньо було пов'язано зі зростанням частки тваринної їжі в раціоні людей працюючих. Традиційно це пояснювали тим, що *Homo ergaster* навчився ефективно полювати на велику і середню дичину. Останнім часом наводяться аргументи на користь того, що ергастер був все-таки падальщиком, і просто навчився ефективніше конкурувати з іншими істотами.

Отже, перехід від пралюдей (*Homo habilis*, *Homo rudolfensis*) до *Homo ergaster* був найважливішим якісним стрибком в еволюції гомінідів. Справа тут не лише в дещо більшому об'ємі мозку. Можливо, саме *Homo ergaster* є "автором" двох найважливіших винаходів: двосічного рубила (відносять до ашельського типу), що за формою нагадував ікло хижого звіра (для порівняння, *H. habilis* користувалися тільки оббитою галькою з єдиним ріжучим краєм) та використання вогню (прадавні вогнища, виявлені в Африці, мають вік більше 1 млн. років). Втім, не виключено, що ці винаходи були зроблені не ергастерами, а їх прямими нащадками - ранніми представниками *Homo erectus*.

Загалом, анатомічно африканські *Homo ergaster* нагадують *Homo erectus*, проте мають деякі антропологічні відмінності. По-перше, ергастери мали значно тонкіші кістки черепа, відсутність надочномкового отвору, слабкий потиличний виступ. За будовою та рисами обличчя, ергастери були більш наближеними до сучасної людини ніж до еректусів. По-друге, ергастери мали дещо менший об'єм мозку та менш масивний скелет в цілому. Статевий диморфізм в ергастерів зменшується на відміну від своїх предків і складає біля 20%. Зменшення диморфізму прийнято вважати зменшенням конкуренції між чоловіками за жінку, що може пояснюватися соціальними факторами. На думку дослідників, за соціальною організацією вони нагадували ранніх мисливців-збирачів з родини *Homo erectus*.

Близько 1,6 млн. років тому ергастери поступаються новому типу найдавнішої людини, яка увійшла в історію під назвою *Homo erectus* – людина прямоходяча. Більш високорозвинений інтелект і досконаліша техніка виготовлення знарядь допомогли цьому мисливцеві раннього кам'яного віку колонізувати нові місця проживання. Вперше з'явившись, ймовірно, в Африці, окремі їх групи поширилися в Європу (гейдельберзька людина або *Homo Heidelbergensis*), Східну Азію (сюди відноситься пекінська людина, або *Sinanthropus*) та

Південно-Східну Азію (Яванська людина або *Pithecanthropus*). При цьому, розвиток місцевих популяцій, мабуть, проходив різними шляхами. Так, у Європі 400 тисяч років назад в окремих особин з'явилися риси, що зустрічаються у ранніх представників нашого виду *Homo sapiens*. І вже 200 тисяч років тому *Homo erectus* вимер, ставши, ймовірно, жертвою конкуренції з боку своїх власних нащадків.

Отже, ареал проживання еректусів охоплював, як вже зазначено вище, досить велику територію Африки, Азії (Східна, Південно-Східна Азія) та Європи. Тому, зважаючи на ареали проживання, хронологію археологічних відкриттів та міжвидові відмінності між даними представниками регіонів Африки, Європи та Азії, нами пропонується розглядати їх антропологічні особливості через призму географічного розташування.

Африка. Як вже розглядалося, Африканський континент має чітку лінію еволюції людини починаючи від ранніх "Номо" до *Homo erectus*, якого дослідники називають прямим нащадком людей працюючих. Зазначимо, що кісткові рештки даних представників у Африці були виявлені відносно недавно, хоча припущення про їх існування на теренах Африки було висловлено ще в другій половині XIX ст.

Перші відомості про африканських архантропів з'явилися в 1949 р. Південноафриканський палеонтолог Джон Робінсон у печері Сварткранс (ПАР) виявив кісткові рештки (фрагменти черепа) гомініда, який отримав назву "Телантропа капського" і згодом був віднесений до виду *Homo erectus*. Поруч з ним були виявлені знаряддя праці та сліди від використання вогню. Загалом, телантроп характеризувався коротким вузьким обличчям, досить розвинутим надбрівним валиком, тонкими виліченими кістками та виступаючими широкими носовими кістками.

Залишки архантропів були виявлені і в Північно-Західній Африці. Зокрема, на території сучасних Алжиру та Марокко французькими антропологами К.Арамбуром та Р. Хофштеттером були виявлені дві нижні щелепи та права скронева кістка. Поруч з кістковими рештками були знайдені знаряддя праці ранньо-ашельського типу. Даний представник спочатку отримав родову назву атлантроп, і лише згодом перейменований як *Homo erectus mauretanicus*. Він характеризувався низкою примітивних рис: масивна нижня

щелепа, відсутність підборідного виступу, загальною масивністю кістяка, що було характерно майже для всіх архантропів

У 1961 р. в Олдувайській ущелині, що знаходиться на півночі Танзанії (Східна Африка), археологом Льюїсом Лікі було виявлено череп архантропа, який за своїми основними морфологічними параметрами нагадував яванських пітекантропів, відрізняючись при цьому від них значно більшим об'ємом мозку, який складав вже 1050 см^3 та меншим нахилом лобової кістки. Спочатку олдувайський пітекантроп отримав назву "шельської людини", однак з часом його було перейменовано на *Homo erectus leakey*. Згідно О.О. Зубова, за морфологічними особливостями слід розглядати як проміжну ланку між людиною працюючою та гейдельберзькою людиною. Згодом у цьому ж місці було виявлено нижню щелепу (№730) визначальною ознакою якої було наявність помірно розвинутого підборідного виступу, що є характерним тільки для людей сучасного фізичного типу. Точний її геологічний вік не визначений, однак вважається, що він є досить давній і може сягати 1,9-1,8 млн. років. Якщо з часом датування буде підтверджено, то дана щелепа буде розглядатися як перше свідчення прояву сапієнтних ознак в такому давньому хронологічному відрізку.

Азія. Першою в історії знахідкою *Homo erectus* стали кісткові рештки архантропа (невеликий фрагмент нижньої щелепи з іклом та правим моляром), що були виявлені в 1890 р. голландським антропологом Еженом Дюбуа неподалік селища Триніль на о. Ява в Індонезії. Згодом, у 1891 були знайдені черепна кришка, яка характеризувалася низьким лобом, великим надочним валиком, який на відміну від африканських архантропів майже без пониження переходить у лобову кістку та стегнова кістка. Об'єм мозку даного представника, який Е.Дюбуа був названий пітекантропом (перекладається як мавполюдина), складав 940 см^3 . Аналіз стегнової кістки засвідчив про доволі досконалу біпедію (здатність пересуватися на двох ногах). Зазначимо, що дана знахідка не відразу ж була прийнята дослідниками. Так, авторитетний німецький дослідник Р.Вірхов припустив, що ці кістки належать гігантському гібону. І лише наприкінці 30-х рр. XX ст. палеонтологом Густавом фон Кенігсвальдом були виявлені нові

кісткові рештки пітекантропів (три черепа, три нижніх щелепи) які дали змогу довести наукові висновки Е.Дюбуа і перейменувати даних представників з пітекантропів у новий вид *Pithecantropus modjokertensis* або *Homo erectus modjokertensis*.

Загалом, яванські пітекантропи характеризувалися досить високим зростом (155-170 см), загальною масивністю кісток і значним розвитком м'язового рельєфу, невеликим об'ємом мозку (750-975 см³), архаїчною будовою черепа (товсті стінки, низька лобна частина із сильно розвинутим надбрівним рельєфом, вигнутою потиличною кісткою, скошеним підборіддям).

Прямих доказів того, чи виготовляв пітекантроп знаряддя праці, немає, бо кісткові останки на острові Ява виявлені в перевідкладеному стані, що виключає знаходження знарядь. З іншого боку, в тих же шарах і з тією ж фауною, що і знахідки пітекантропа, зроблені знахідки архаїчних знарядь аналогічних ашельській культурі. Крім того, серед пізніших знахідок (синантроп, гейдельберзька людина, атлантроп), що належали до того ж виду *Homo erectus* або близьких видів (*Homo heidelbergensis*, *Homo ergaster*, *Homo antecessor*), знайдені знаряддя тієї ж культури, що і яванські. Тому ми маємо всі підстави думати про те, що яванські знаряддя були зроблені саме пітекантропами.

Ще одним осередком формування людини була територія Китаю. При цьому, відкриття китайського архантропа мало досить довгу історію. Так, у 1900 р. антропологом Хеберером було придбано в китайській аптеці велику кількість зубів, які використовувались як народний лікувальний засіб і називалися "зубами дракона". З-поміж цієї кількості було виявлено великий людський зуб, який все ж таки своєю масивністю вирізнявся від сучасного людського. Це дало змогу розпочати активні пошуки далекого предка людини саме на території Китаю. І вже на протязі 1921 по 1937 рр. при археологічних розкопках біля селища Чжоукоудянь, що поблизу Пекіна, що проводилися під керівництвом шведського дослідника Й. Андерссона та канадського анатома та антрополога Д.Блека, було виявлено кісткові рештки найдавніших людей, які отримали назву синантропа (в перекладі – китайська людина). Загалом було знайдено кісткові рештки понад 40 чоловіків, жінок та дітей, включаючи п'ять черепів, дев'ять фрагментів черепних кришок,

шість фрагментів лицевих кісток, 14 нижніх щелеп, 152 зуби, дві стегнові та одну плечову кістки.

Зважаючи на таку кількість знахідок, фізичний тип синантропа вдалося відновити достатньо ретельно шляхом об'єднання фрагментів черепів різних індивідів. В результаті прискіпливих досліджень дослідники дійшли висновку, що даний тип гомінідів сильно нагадував яванських пітекантропів, однак відрізнявся дещо більшим об'ємом мозку, який в середньому складає 1050 см^3 . З причин схожості з яванськими пітекантропами родова назва "синантроп" сучасними дослідниками була скасована і китайські архантропи були включені до виду *Homo erectus* підвиду *H.e. pekinensis*.

Сьогодні виявлено дуже мало кісток посткраніального скелету даних представників, проте за фрагментом стегнової кістки було встановлено, що зріст синантропа складав у середньому 162 см. для чоловіків та 152 см для жінок. Також спостерігається значний статевий диморфізм за розмірами тіла, зубів та окремих кісток. За сучасними уявленнями ця група архантропів мешкала близько 600-400 тис. років тому.

У 1963 р. в районі Лантьян провінції Шансі були виявлені інералізована чоловіча нижня щелепа, а в наступному 1964 р. у 20 км від місця першої знахідки - фрагменти черепа. Спочатку знахідки з Лантью віднесли до "звичайних" синантропів, проте пізніше китайський палеонтолог У.Жукан після детального обстеження виділив новий підвид *Homo erectus lantianensis*. Череп лантьянського архантропа виявився досить архаїчним навіть у порівнянні з синантропами. Він характеризувався досить низьким зводом, загальною масивністю, масивним надочним валиком, відсутністю підборідного виступу та малим об'ємом мозку, який становив 780 см^3 . Такий об'єм мозку є найменшим серед архантропів Азії та Африки, і за цим показником він наближається до рудольфської людини. Морфологічний тип лантьянської людини достатньо близький до яванського пітекантропа, і ймовірно, він належить до цього підвиду. За сучасними уявленнями дана група архантропів мешкала 500-400 тис. років тому, хоча висувається припущення, що час їхнього існування міг сягати 1,3-1,15 млн. років.

На думку російського дослідника С.В. Васильєва, азіатське "вогнище" гомінізації характеризувалося повільними темпами розвитку, або, можливо, згасало, утворюючи при цьому

еволюційний тупик на рівні архантропа та деяких пережиточних форм, які ще тривалий час існували на колишніх територіях розселення азійських еректусів.

Європа. Тривалий час, у порівнянні з Африкою та Азією Європа залишалася незаселеною. Дослідники припускають, що біля 2-1,8 млн. років тому частина африканських архантропів покинула континент і через Гібралтарську протоку, яка тоді з'єднувала обидва континенти та Близький Схід та Кавказ, розпочали заселення Європи. Теоретично, поява найдавніших людей у Європі могла сягати 2,5 млн. років, якщо судити зі знахідок знарядь праці, котрі відповідають олдувайським (стоянка Сан Вальє, Шийяк I, Франція та інші), однак кісткових решток архантропів цього хронологічного діапазону поки ще не виявлено.

У 1991 р. в Дманісі (Грузія) були виявлені кісткові рештки нового типу гомініда, який увійшов в науку під назвою Людини грузинської або *Номо georgicus*. Сьогодні зафіксовано п'ять черепів та фрагменти скелетів підлітка та чотирьох дорослих особин. Даний представник характеризувався невеликим об'ємом мозку, який приблизно вдвічі поступався за своїми розмірами (600-680 см³) мозку сучасної людини. За цією ознакою вона нагадувала людей вмілих, однак за будовою хребта цей архантроп був ближчим до еректусів. На підставі аналізу кісткових решток припускається, що ріст грузинської людини становив 145-166 см, маса – 40-50 кг.

Судячи з пропорцій та формі кісток, ноги у представників *Номо georgicus* нагадували ноги *Номо sariens*, не рахуючи ряду окремих примітивних рис. Ноги були майже такі ж довгі, як у еректусів і сучасних людей і помітно довші, ніж в австралопітеків. Ймовірно, представники *Номо georgicus* відмінно бігали і могли проходити великі відстані. Про це ж свідчить і будова хребців. Однак за будовою руки вони швидше нагадували австралопітеків, що помітно з будови плечового суглоба.

Поруч з кістковими рештками були виявлені примітивні знаряддя праці, які за своєю формою нагадували олдувайські. Всупереч висловленим раніше здогадам, на кістках "грузинських людей" не виявлено жодних ознак того, що їхні власники були жертвами великих хижаків. Зокрема, збереглися цілком деякі дрібні кістки, які майже ніколи не зберігаються у

такому вигляді після трапези хижого звіра. У Дманісі знайдено не тільки людські кістки, але й досить багато одновікових скелетних решток всіляких великих і дрібних звірів. На деяких кістках збереглися подряпини, залишені кам'яними знаряддями. Одна кістка, що належала великій трав'яїдній тварині, була розгризена великим хижаком вже після того, як люди зіскоблили з неї м'ясо. Ця знахідка ще не може слугувати доказом того, що люди з Дманісі вже вміли полювати на великих тварин, але вона, принаймні, показує, що вони отримували доступ до туш раніше своїх конкурентів – ведмедів, гієн, леопардів і шаблезубих тигрів. Таким чином, дана істота мешкала біля 1,8 млн. років тому, і це дає змогу припустити, що Грузинська людина є самим давнім представником роду *Homo* на території сучасної Європи.

Близько 1 млн. років тому архантропи поступово розселяються в Європі, про що свідчать знахідки на стійбищах Королеве (Україна), Пердікка (Греція). Проте широке заселення найдавнішими людьми континенту відбулося значно пізніше близько 600-200 тис. років. За цей час предки сучасних людей освоїли Південь, Центр і Схід Європи (кісткові рештки були виявлені у Гейдельбергу (Німеччина), Л'Араго (Франція), Петралона I (Греція), Вертешселеш (Угорщина) тощо). Ранні європейські архантропи загалом нагадували африканських архантропів, проте відмінності між ними сформувалися близько 550 тис. років тому з появою так званої Гейдельберзької людини, яку сьогодні вважають прямим предком європейських палеоантропів.

Перша їх знахідка датується 1907 р., коли поблизу міста Гейдельберг, в каменоломні с.Мауер було виявлено і описано німецьким дослідником О.Шотензаком нижню щелепу архантропа, яка характеризувалася загальною масивністю, відсутністю підборідного виступу. Однак за будовою зубів дана істота більше нагадувала своїх нащадків палеоантропів ніж еректусів, що було, безперечно, суттєвою еволюційною ознакою.

Згодом у 1933 р. поблизу містечка Штейнгейм (Німеччина) було відкрито добре збережений череп архантропа, який характеризувався мозаїчним поєднанням архаїчних та прогресивних рис: загальна масивність, великий надбрівний валик, що поєднувалося з прогресивною будовою вилиць,

округлою потилицею (як в сучасної людини), вертикальним розташуванням бічних стінок черепа. Об'єм мозку "штейнгеймської" людини становив 1070 см³. Зазначимо, що цей представник мешкав на протязі 400-200 тис. років тому. Аналогічні "штейнгеймській людині" знахідки були виявлені на стоянках Фонтешевад (Франція) та поблизу селища Сванскомб (Англія), які характеризувалися значно більшим об'ємом мозку, який складав 1325 см³.

У 1971 р. в гроті Кон-де-Л'Араго французькими археологами Анрі та Марі-Антуанетт Люмле було виявлено дві нижні щелепи та добре збережений череп 20-річного чоловіка, який жив близько 450 тис. років тому (Тотавельська людина). Череп характеризувався набором архаїчних ознак: великий надочний валик, довга і видовжена черепна кришка, досить масивні зуби, випнуте вперед обличчя, однак будова ендокрана свідчить про прогресивний розвиток мозку, Об'єм мозку складав 1200 см³, зріст – 165 см.

Великим об'ємом мозку, який сягав 1400 см³, характеризувався архантроп, кісткові рештки якого (потилична кістка) були відкриті поблизу Будапешта. В науці, цей представник, який мешкав біля 350 тис. років тому, отримав назву "Людина з Вертешселлеша", або *Homo sapiens paleohungaricus*.

"Пренеандертальськими" рисами характеризувалася знахідка черепа, з району Петралони (передмістя Афін) в Греції. Поруч з архаїчними товстими стінками черепа, масивним надочним валиком, широким лицем, вигнутою потиличною кісткою він характеризувався значним об'ємом мозку – 1220 см³, який можна умовно назвати проміжним між еректусами та палеоантропами. Вік цієї знахідки – 400-350 тис. років.

Таким чином, на другу половину ХХ ст. було виявлено достатню кількість кісткових решток європейських архантропів, для виділення їх в окремий вид. Оскільки в науковій систематиці існує правило пріоритету біологічної номенклатури, згідно якого перевага надається першому з запропонованих і введених в науку назв, то такою назвою стало "Гейдельберзька людина" (*Homo heidelbergensis*).

Дане переплетіння архаїчних і прогресивних ознак дали змогу дослідникам середини ХХ ст. висунути "теорію пресапієнса", згідно якої сучасна людина виникла в Європі,

минаючи неандертальську стадію. Ця теорія має як своїх прихильників, так і своїх противників, і сьогодні вона залишається дискусійною.

4. Палеоантропи: систематика, особливості фізичного типу.

Як вже зазначено, з самої першої знахідки неандертальця головним питанням систематики палеоантропів залишається проблема їхнього віднесення до власного виду чи лише до підвиду людини сучасної. Іншою ж важливою проблемою систематики палеоантропів є наявність хронологічних варіацій.

Перша ж знахідка в Неандерталі була описана як самостійний вид *Homo neanderthalensis*, який у майбутньому отримав інші видові назви. До кінця 1920-х років переважала думка про тупиковість неандертальської лінії розвитку. Водночас, А.Хрдлічкою в 1927-1928 рр. була висунута беззаперечна гіпотеза неандертальської стадії в еволюції людини. З 1950 р. і до сьогодні в переважній більшості опублікованих схем палеоантропи визначаються як вид *Homo neanderthalensis*, або ж *Homo sapiens neanderthalensis*.

В хронологічному аспекті палеоантропи з 1940 р. були розділені на дві групи: 1) ранніх або атипових (150-80 тис. р.); 2) пізніх або класичних (80-40 тис. р.). Іноді виділяють і третю самостійну хронологічну групу "пережиточних" неандертальців, що мешкали на теренах Європи після 40 тис. років, тобто в часи, коли на континенті з'явилися люди сучасного фізичного типу. Особливістю цієї групи є наявність великої кількості сапієнтних рис. Оскільки досі не доведено якої-небудь специфічної морфологічної єдності пізніх неандертальців, що проживали в різних географічних областях, наприклад у Хорватії, Іспанії, група "пережиточних" неандертальців може розумітися як суто хронологічна.

Окрім хронологічного розподілу, для неандертальців застосовується і географічний. Згідно нього групи палеоантропів поділяються на дві групи – європейських (*neanderthalensis*) та палестинських (*palestinesis*, *palestinicus*), статус яких змінювався від видового до підвидового, або расового). Іноді виділяють ще африканську групу палеоантропів (В.П. Алексєєв). Проте невелика кількість відомих знахідок давніх людей на Африканському континенті не дозволяє це здійснити повною мірою.

Таким чином, як ми можемо бачити, проблема систематизації палеоантропів залишається ще до кінця не з'ясованою і навряд чи в найближчому майбутньому це питання буде вирішено. Окрім того, згідно аналізу геному неандертальця, який було здійснено в 2009 р., виявлено докази того, що вони схрещувалися з предками сучасної людини, можливо, лише з представниками одного біологічного виду. Тому, в даному посібнику ми пропонуємо розглядати палеоантропів, як еволюційну лінію розвитку людини сучасного фізичного типу від ранніх "Номо" до людини сучасного фізичного типу, хоча в умовах сучасних суперечок між дослідниками це буде дещо сміливим кроком.

Антропологічні особливості та ареали поширення.

Залишки неандертальців виявленні в різних географічних регіонах Європи, Африки та Азії, але не зустрічаються в Австралії та Америці. Найчастіше неандертальців уявляють як волохатих мешканців засніжених просторів прильодовикової зони. Проте необхідно пам'ятати, що такий образ може бути застосований лише до європейських та невеликої частини азійських палеоантропів. Переважна ж кількість населення на території Старого світу жило в більш сприятливих кліматичних умовах. Тому морфологічний портрет неандертальців був досить різноманітний як в деталях по місцям їх виявлення, так і у відмінностях за часом їх існування. Однак, для всіх них були характерні успадковані від своїх попередників – архантропів – архаїчні ознаки та набуті нові еволюційні – сапієнтні, з якими пов'язують прогресивний розвиток як фізичної, так і соціальної організації людства. Тому, згідно наведеної вище систематики, розпочнемо огляд палеоантропів за внутрішньовидовим принципом.

Ранні (атипові) неандертальці. Кісткові решки представників даної групи, які проживали близько 150-80 тис. років тому походять із місцезнаходжень Ерінгсдорф (Німеччина), Гібралтар (Іспанія), Саккопасторе (Італія), Гановіце (Словаччина), Киїк-Коба (Україна), Тешик-Гаш (Узбекистан) тощо. Характерною їхньою особливістю є поєднання як архаїчних, так і прогресивних рис. Із архаїчних рис в будові черепа слід відмітити сплюснену черепну коробку, виступаючі вперед щелепи (прогнатизм), відсутність підборідного виступу (скошене підборіддя), рельєфні великі

надочні валики. Наведені архаїчні риси добре простежуються по черепу, виявленому поблизу селища Ерінгсдорф у 1925 р., і обстеженому Р.Вайденрейхом. З прогресивних рис, що наближують його до класичних неандертальців, виділено: відсутність тавродонтизма молярів (аномалія зубів), великий об'єм мозку – 1450 см³ та не дуже видовжена черепна коробка.

Два черепи, що були знайдені на стоянці Саккопасторе (Італія), характеризувалися дещо меншим об'ємом мозку, ніж неандерталець з Ерінгсдорфа, який складав 1200 (жіночий) – 1300 см³ (чоловічий). Черепний показник на виявлених черепах складав 78,4 та знаходився на межі брахікранії (короткоголовості), що було нехарактерно для класичних палеоантропів. З інших ознак слід відмітити ортоградне (вертикальне) положення тіла і голови при русі, обличчя високе та широке і виступає в середній площині. Орбіти великі, високі, ніс широкий. За своєю формою та основними ознаками вони є аналогічними черепу, що походить зі стоянки Гібратар (Іспанія).

Цікаві результати дало обстеження кісткових решток ранніх неандертальців (дорослого та дитини), що були виявлені археологом Г.А. Бонч-Осмоловським у печері Киїк-Коба в Криму (Україна). Було з'ясовано, що кисті руки "киїк-кобинців" були набагато масивнішими та ширшими, ніж в сучасної людини, та мали товсті пальці і розвинуту мускулатуру, що забезпечувало силове охоплення предмету. Стопа ж даного представника відрізнялась від сучасної людини слабкою вираженістю зводу. Зазначимо, що Г.А. Бонч-Осмоловський детально аргументував гіпотезу про штучне поховання "киїк-кобинці", що може свідчити про наявність певних релігійних вірувань у палеоантропів.

У 1938-1939 рр. радянським археологом О.П. Окладніковим у гроті Тешик-Таш (Узбекистан) було виявлено скелет хлопчика-неандертальця віком 8-9 років. Череп з хлопчика з Тешик-Таша мав досить великий об'єм мозку, який складав 1490 см³. У нього характерний для неандертальців надочноямковий валик не занадто розвинений, ніс широкий, велика міжочна відстань, відсутній підборідний виступ. Окрім того, археологічні дослідження довели тезу про те, що даний підліток був штучно похований своїми одноплемінниками. Дитина була покладена у невелику яму, на спину, ногами на вихід, голову півколом оточували рога гірських козлів, що були

прикопані в землю, Німецький дослідник Е.Шох припускає, що тут мало місце ритуальне поховання дитини вбитого та з'їденого канібалами, що було не рідкісним явищем (канібалізм) для того часу.

Таким чином, ранні палеоантропи мозаїчно поєднували як архаїчні, так і прогресивні риси. Не торкаючись матеріальної культури, яка вже була на голову вище, ніж у попередників – архантропів (буде розглянуто нижче), зазначимо, що ранні неандертальці морфологічно були вже іншим типом давньої людини, які впритул наближались до сучасної людини, з часом еволюційно трансформувались у класичних неандертальців.

Пізні (класичні) неандертальці. Кісткові рештки класичних неандертальців виявлені на широкій території, що охоплювала Європу, Азію та Африку. Найбільш відомі знахідки пізніх палеоантропів походять зі стоянок Ле Шапель-о-Сен, Ле Мустьєр, Ля Феррассі (Франція); Неандерталь (Німеччина); Монте Черчео (Італія); Ла Нолетт (Бельгія); Віндія, Крапіна (Хорватія), Молодове 1, грот Прийма (Україна); Схул, Казеф (Ізраїль), Шанідар (Ірак) тощо.

Насамперед, хотілось би зазначити, що європейські неандертальці проживали умовах рисс-вюрмського льодовикового періоду. Так, близько 110-90 тис. років тому в Африці та Центральній Азії різко збільшилася площа пустель, а в Північній Європі з'явилася тундра. Біля 73 тис. років доволі різко наступило максимальне похолодання: заселенні зони південного Сибіру вкрила тайга північного типу, в Африці далі розширилися пустелі, а Північна Європа покрилася льодовиковим щитом. На іншій території Європи почав переважити тундровий та степовий ландшафти. Така ситуація тривала майже до 55 тис. років, коли наступив відносно помірний період, однак вже 45 тис. років знову відбулося похолодання, яке досягнуло свого максимуму близько 39 тис. років тому.

Такі прохолодні умови знайшли свій відбиток у морфології пізніх європейських палеоантропів, які стосувалися, насамперед, зросту (150-160 см), загальної масивності кістяка, укорочених кінцівок. Така тенденція зумовлена екологічними правилами Бергмана і Аллена, згідно яких в прохолодних умовах у теплокровних істот зменшується зріст, розмір кінцівок та виступаючі частини тіла (ніс, вуха), збільшується маса тіла.

Для жарких і теплих регіонів все відбувається навпаки.

Так, кістяк неандертальця, що був виявлений поблизу містечка Ле-Шапель-о-Сен (Франція) і описаний французьким антропологом М.Булем, характеризувався середнім зростом – 154-155 см., укороченим передпліччям відносно плечової кістки, схожими до сучасних – пропорціями тіла, відносно довгими ключицями, що вказує на широкі плечі, сучасним співвідношенням довжини верхніх та нижніх кінцівок. Будова тазового поясу "шпельської" людини цілком нагадує сучасну – людську. Об'єм мозку складав 1625 см³. При цьому, до архаїчних ознак віднесено вигнуті кінцівки (гомільку), що позначалося на ході, коротший ніж в сучасної людини шийний відділ хребта, відсутність підборідного виступу, масивним надбрів'ям тощо. Геологічний вік цієї знахідки складає 50 тис. р., а вік – 55-60 років. Також подібними рисами характеризувалися штучні поховання пізніх палеоантропів, що були виявлені на стоянках Ле Мусьє та Ла Феррасі.

Ще однією, еталонною, для класичних неандертальців Європи є знахідка черепа в гроті Гуаттарі, що отримала в науці назву Монте Чирчео (Італія). За своїми морфологічними ознаками він нагадував черепа, які походили зі стоянок Ле-Шапель-о-Сен та Ла Феррасі: характеризувався великим об'ємом мозку, який становив 1525 см³, масивним, високим і широким обличчям з різко виступаючим широким носом, За будовою нижньої щелепи даний представник дещо відрізняється від інших європейських палеоантропів, зокрема, під альвеолами передніх зубів спостерігається пониження, яке, при огляді з боку, справляє враження наявності підборідного виступу, хоча морфологічних структур типових для підборіддя сучасної людини, в неандертальця з Монте Чирчео відсутні.

В ході археологічних досліджень під скельним навісом поблизу міста Крапіна, наприкінці XIX – на початку XX ст., було виявлено велику кількість кісткових решток палеоантропів у супроводі знарядь праці мустьєрського часу. З-поміж них було виділено дві групи кісткових решток, які можна було умовно поділити на масивних або архаїчних неандертальців та грацильних – пізніх або класичних, котрі характеризувалися більш сапієнтним комплексом ознак. Зокрема, на деяких нижніх щелепах грацильних "крапінців" простежується слаборозвинутий підборідний виступ, який притаманний виключно людям

сучасного типу, менший нахил лобної кістки та наявність надбрівних дуг замість суцільного надочного валика, що був характерний для неандертальців. На думку автора розкопок Г. Коряновича-Краберга, у печері тривалий час співіснували представники двох "рас" неандертальців: "класичної" і "власне крапінської", котрі характеризувалася більш досконалою фізичною будовою. Таке співіснування, навело деяких дослідників на думку про те, що на цій стоянці відбулася "битва" між палеоантропами та групою більш прогресивних гомінідів. Непрямим підтвердженням цієї теорії є велика кількість обпалених та розколених кісток, що може вказувати на канібалізм мешканців цієї печери.

Що стосується території Середньої Азії, то етальною пам'яткою для цього регіону є кісткові решки палеоантропа, що були виявлені в печері Шанідар (Ірак). Орієнтовний вік знахідок 50-70 тис. років. В колективному похованні зрілого чоловіка, двох жінок і дитини збереглися сліди підстилки або покривала з квітів (на думку дослідників поховання було засипане квітами) та хвої котрі характерні для цієї місцевості в травні – початку червня. Шанідарські неандертальці вирізняються з-поміж інших відносно великою висотою черепа. Лоб має своєрідну форму: за надбрів'ям він піднімається догори, але майже відразу різко згинається назад. Обличчя високе, з чітко вираженим середньолицевим прогнатизмом (середня частина обличчя виступала вперед). Очні ямки великі – округло-трапецевидної форми, об'єм мозку – 1610 см³. Ріст складав – 148-155 см. На відміну від європейських неандертальців у "шанідарця" надбрівний валик не зростається в одну товсту дугу, а утворюють щось на кшталт надбрівних дуг. Що стосується будови нижньої щелепи, то вона повністю нагадувала європейських неандертальців за своєю масивністю та відсутністю підборідного виступу.

Досить своєрідним комплексом ознак характеризувалися передньоазійські неандертальці, які походять з печери Схул неподалік від міста Хайфа (Ізраїль). Морфологічно їх можна поділити на дві групи, з яких перша, більш чисельна, тяжіє до європейських неандертальців, а друга володіє ознаками, що притаманні людині сучасного фізичного типу (Схул IV, Схул V). За їхніми морфологічними ознаками вони досить близько стоять до людини сучасного фізичного типу і характеризуються

великим об'ємом мозку – який для даних представників варіює від 1550-1650 см³, високим (тропічним) зростом (180 см). За формою черепа вони наближаються до верньопалеолітичної людності, хоча форма окремих кісток є неандертальською. Лоб похилий, надбрів'я масивне, потилиця дуже широка, округла, потиличний рельєф виражений слабо. барабанна пластинка орієнтована строго вертикально як в сучасною людини.

Лицевий відділ черепа має більш сапієнтну будову ніж мозковий. Для нього характерне сильне горизонтальне профілювання і слабке вертикальне – таке поєднання характерне для європеїдів. На відміну від європейських неандертальців спостерігається невелика висота очних ямок та їх підпрямокутна форма. Ніс досить різко виступає з площини обличчя. В будові нижньої щелепи при загальній масивності простежується підборідний виступ.

Схожий морфологічний тип спостерігається і на черепах, що походять із печери Казеф . На сьогодні дослідники об'єднують викопних палеоантропів із печери Схул та Казеф в одну групу – Схул-Казеф.

Такий набір, близьких до сучасної людини морфологічних ознак призвів до виникнення різних теорій. Згідно першої, мешканці печери Схул могли бути метисами палеоантропів з неантропами, або ж одними із перших представників *Homo sapiens sapiens* на земній кулі. Що стосується інших, то дану групу людей розглядають як перехідний тип між неандертальцями та людьми сучасного фізичного типу або їхнє походження внаслідок змішання різних типів прогресивних палеоантропів.

ТЕМА 5. Характеристика праобщини

1. Праобщина та основні етапи її розвитку
2. Роль мисливства та збиральництва в праобщині
3. Матеріальна культура часів праобщини
4. Зачатки мистецтва та релігійних уявлень в добу праобщини

1. Праобщина та основні етапи її розвитку.

Общини відомі нам по етнографічних матеріалах і сформувалися, ймовірно, лише в епоху пізнього палеоліту. Подібно до інших соціальних інститутів, община пройшла тривалий шлях становлення і розвитку. В той же час праобщина архантропів, будучи початковою формою громад пізніших типів, мала з ними чимало загального, наприклад, наявність постійного стійбища, функціонування общини в якості єдиного, пов'язаного спільними інтересами і цілями господарського організму, територіальність, тобто економічний зв'язок з певною територією (центром освоєння якої і було довготривале стійбище). Все це свідчить про те, що господарська діяльність архантропів набула відносно організованого характеру як в часі, так і в просторі

Праобщина. Проводити історичну реконструкцію розвитку первісного суспільства – одна із найскладніших історичних проблем, про яку можна судити тільки на підставі теоретичних, непрямих даних. Справа в тому, що провести паралелі та відтворити розвиток людського суспільства, який тривав у часі від 1,8 млн. до 40 тис. років тому вважається неможливим, оскільки на земній кулі просто відсутні первісні колективи людей, історичний розвиток яких відповідав би цьому найдавнішому періоду. В основі цих даних лежить уява та знання вчених про характер взаємодії мавп в тваринному стаді, а також стосунки у колективах сучасних доісторичних суспільств, які існують в Африці, Південній Америці, Австралії та Океанії. Тому, саме точність у виявленні відмінностей в поведінці тогочасних людей та сучасних мавп і складає, не до кінця розв'язану проблему аналогій. Звичайно, зіставлення усіх наявних на сьогодні знань про життя первісного суспільства, в цілому, дозволяє зробити певні висновки, однак, багато чого залишається незрозумілим, оскільки базується на припущеннях та гіпотезах.

Початкову форму людського колективізму, яка тривала майже від 2 млн. – 40 тис. років тому, у вітчизняній історіографії традиційно називають первісним людським стадом. Однак багато дослідників не згодні з таким формулюванням, оскільки вважають, що воно об'єднує несумісні поняття: стадний характер взаємовідносин приписується первісним людським колективам, а отже, відбувається вульгаризація та біологізація процесів суспільного розвитку. На нашу думку, воно об'єктивно передає суспільний устрій давніх людей, який характеризувався, насамперед, нестабільністю чисельності первісних колективів, слабким розвитком матеріальної культури, відсутність сім'ї як такої тощо. Проте, в науковій літературі, зараз, набуває поширення новий термін "праобщина", який по своєму змісту фактично дублює термін "первісне стадо", будучи при цьому коротшим і зручнішим для вживання. Тому, застосовуючи термін "праобщина" підкреслимо, що мова йде про саме стадіально першу форму общини, структура якої досить сильно відрізняється від общин більш пізнішого часу.

Стадіально, за рівнем розвитку матеріальної культури та основними її представниками епохи, праобщини можна умовно поділити на два періоди; 1) рання праобщина (раннє стадо), яке існувало від 1,8 млн. – 350 тис. років тому; 2) розвинута праобщина (350-40 тис. років тому).

Визначаючи верхню хронологічну межу праобщини 1,8 млн. років ми спираємося на появу знарядь праць, які відповідають часу ашельської археологічної культури (як вже зазначено вище аббевільську культуру, розглядають як ранній ашель) та появи нового типу найдавнішої людини – Людини працюючої (*Homo ergaster*) та Людини прямоходячої (*Homo erectus*). При цьому зазначимо, що верхню межу можна умовно перемістити до 2,7 млн. років тому, якщо зважити на більш примітивну олдувайську культуру та її родоначальників – Людей вмілих. Проте, зважаючи на відмінності в матеріальній культурі, ареалах розселення, антропологічних відмінностях між хабілісами з одного боку та ергастерами і еректусами з іншого, датування верхньої межі 1,8 млн. років виглядає більш обґрунтованим.

Що стосується датування нижньої межі етапу ранньої праобщини, то вона також є дискусійною. Справа в тому, що

нижню межу, як правило, визначають часом 200-150 тис. років, аргументовуючи її появою нового типу людини – палеоантропа (неандертальця) з його розвинутою мустьєрською культурою. Пропонуючи дату 350 тис. років (кінець середнього – початок пізнього ашелю) ми спираємося, насамперед на зародження нової техніки обробітку каменю (леваллуазька техніка), що продовжила свій розвиток в добу мустьєр та появу "пресапієнсів" – гейдельберзької людини, яку іноді вважають прямим предком сучасної людини минаючи неандертальську стадію розвитку.

Що стосується хронології нижньої межі розвинутої праобщини, то воно пов'язано з появою людини сучасного фізичного типу, з його розвинутим родоплемінним устроєм, хоча неандертальці, за сучасними уявленнями, доживають до 27 тис. років.

Отже, що являла собою праобщина? Це була, порівняно невелика група людей, яка, мабуть, нараховувала, в середньому 30 осіб. Вважається, що добування їжі, в умовах раннього палеоліту, внаслідок слабкої технічної оснащеності людства, було складною справою, тому прогодувати себе невеликі, менші за 30 осіб колективи навряд чи могли б. Припускається, що для успішного полювання найдавніші люди могли створювати більші за чисельністю об'єднання, котрі б нараховували вже 60-80 осіб. Однак такі групи більш характерні для доби розвинутої праобщини та родового суспільства.

Ще однією особливістю епохи праобщини є виникнення постійних стоянок (базові, тимчасові, стоянки-майстерні тощо) де найдавніші люди могли проводити свою господарську діяльність. Зазначимо, що про відносну осілість говорять і чисельні печерні стійбища ранньопалеолітичного часу, що були відкриті в різних частинах Євразії на протязі останніх 60 років. Існування базових стоянок, ймовірно, може пояснювались тривалим періодом догляду за молодими членами колективу та їх залежністю від дорослих.

Людське немовля повністю залежить від матері і декілька перших років його життя дорослі повинні піклуватися про нього. Це пояснюється тим, що немовля народжується перш, ніж повністю сформувався його мозок. Мозок новонародженого шимпанзе складає 65 % об'єму мозку дорослого шимпанзе, а об'єм мозку новонародженого немовляти складає лише 25 %

об'єму мозку дорослої людини. Згідно досліджень, розвиток мозку новонародженого в представників виду *Homo erectus*, котрі сформуваали перші постійні стійбища, не перевищував 30%. Наслідком цього була тривала залежність дитини від матері, а потім і від інших дорослих. Годуючій матері було важко брати участь в полюванні та збиральництві нарівні з чоловіками та іншими "бездітними" жінками. Чоловікам в рівній мірі потрібна була допомога жінок. Тому в праобщині архантропів, ймовірно зароджуються стосунки взаємозалежності статей (чоловік-жінка) або відношення трибічної залежності (чоловіки – жінки – діти). Про підростаючих дітей піклувалися, ймовірно, усі дорослі в групі, а не тільки батьки. Таким чином, первісну людську стоянку слід розглядати як осередок соціалізації архантропів.

Слід зосередитись на відмінностях між добою ранньої та пізньої праобщин. По-перше, для кожного з періодів притаманна своя матеріальна культура та представник. Так, для ранньої – архантропи, для пізньої – палеоантропи з власною матеріальною культурою (ашельська для ранньої, мустьєрська для пізньої.. По-друге, відмінності стосуються домінуючої форми ведення господарства (мається на увазі збиральництво та полювання). Так, у ранній праобщині переважає виключно збиральництво, в той час як у пізній – полювання. По-третє, для кожного з етапів характерні особливі, внутрішньообщинні відносини між найдавнішими людьми. Говорячи в даному контексті про добу пізньої праобщини наведемо приклад з обстеження кісткових решток неандертальця, що був виявлений у печері Шанідар 1, який мешкав близько 45 тис. років тому. Череп характеризувався пошкодженням лівої очної впадини (швидше за все людина була сліпа на ліве око). Кістки правої стопи зберегли сліди перелому з чітко вираженим артритом її суглобів. Права рука, задовго до смерті була ампутована внаслідок травми чи умисно. Будучи повним калікою, дана людина прожила до 40 років (це був досить похилий вік для палеоантропів). Нам відомо чисельні штучні поховання неандертальців, які свідчать про більш високий рівень розвитку культури. Що стосується ранньої праобщини, то археологія таких аналогій поки що не виявила. Внаслідок цього общину неандертальців іноді називають первісною родовою общиною або первісною общиною.

Таким чином, доба праобщини характеризувалася не тільки еволюцією фізичної організації людини а й поступовим розвитком людського суспільства, яке з первісного людського стада змогло трансформуватись в протородову общину неандертальців, з розвинутою матеріальною культурою мустьєр. В добу праобщини також зароджуються перші релігійні уявлення та мистецтво, які значно прогресували з появою людини сучасного фізичного типу.

2. Роль мисливства та збиральництва в праобщині.

Як вже зазначалося, основними формами господарства архантропів та палеоантропів було збиральництво та полювання. При цьому, в стадіальному розвитку праобщини, з її розподілом на ранню та пізню, кожна з наведених галузей займала домінуючу роль на протязі тривалого часу. При цьому відмовитись повністю від тієї чи іншої форми найдавніше людство не могло, оскільки як мисливство так і збиральництво доповнювали одне одного і давали можливість вижити людям у тих складних умовах раннього палеоліту.

На вибір архантропами основного напрямку ведення господарства мало вплив багато чинників, з-поміж яких слід виділити наявність багатой флори і фауни, відносну забезпеченість ефективними знаряддями полювання та праці в цілому, згуртованість людських колективів, достатній розвиток засобів комунікації тощо.

Припускається, що архантропи, внаслідок примітивного арсеналу знарядь полювання і праці, не могли ефективно проводити полювання. Тому, основною формою господарства для них було виключно збиральництво. При цьому, ми не відкидаємо того факту, що в раціоні найдавніших людей також була присутня м'ясна їжа, проте її джерела були досить різноманітними. Не виключено, що архантропи могли вполювати кволу або хвору тварину, яка вже не могла втекти або чинити опір. Можна припустити, що люди могли виступати в ролі стерв'ятників, харчуючись залишками впольованої хижакими здобичі. І, по третє, слід згадати про звичай канібалізму, що був розповсюджений в людському середовищі на протязі тривалого часу та підтверджується чисельними археологічними знахідками пошкоджених та розколотих людських черепів та кісток (особливо за часів неандертальців).

Зазначимо, що за доби пізньої праобщини, полювання виходить вже на перше місце, що підтверджують археологічні дослідження. В чисельних печерах, гротах та відкритих стоянках палеоантропів виявлено велику кількість кісток впольованих давніми людьми тварин. Так, ми можемо стверджувати, що об'єктами полювання, в залежності від кліматичних умов, виступали мамонти, волохаті носороги, північні олені, дикі свині, коні тощо. З їх кісток та шкіри, особливо великих тварин, будували або огороджували житло (Молодове 1, Кіик-Коба, Чикурча, Ля Феррасі, Ле Мустьєр тощо), виготовляли одяг, деякі знаряддя праці (вістря, проколки, шила).

На відміну від полювання, збиральництво було стабільним джерелом харчування для прадавніх людських колективів, яким займалися, як свідчить етнологія, переважно жінки. Незалежно від наслідків полювання, збирачі заготовляли продукти харчування (істівне листя, коріння, бульби рослин, ягоди, певні фрукти та овочі тощо), забезпечуючи цим самим потреби колективу.

Зазначимо, що саме завдяки збиральництву найдавніші люди почали поступово розселятися по території старого світу. І лише згодом, коли люди навчились ефективно полювати, можна спостерігати другий етап розселення, який, ймовірно, охопив прохолодні для проживання території Європи та Азії.

Слід також відзначити, що полювання має ряд переваг перед збиральництвом які виявляються в тому, що полювання, як домінуюча форма господарства, вело до постійної соціалізації людини та розвитку взаємовідносин в людських колективах. До них слід віднести: розвиток засобів комунікації, які б мали постійно вдосконалюватися для ефективного полювання. По-друге, здійснити успішне полювання могла лише група мисливців, і чим більше їх нараховувалося тим успішнішим мав стати результат, оскільки люди полювали не на одну тварину, а на ціле стадо. По-третє, без полювання було неможливим винахід та вдосконалення знарядь праці за допомогою яких розробляли туші вбитих тварин, обробляли шкіру та кістки. Згодом даний досвід та навички полювання потрібно було передати дітям, з яких мали вирости майбутні мисливці і одночасно майстри, котрі б забезпечили себе усім необхідним реманентом.

Окрім цього, м'ясо було більш калорійним та кориснішим для людського організму ніж продукти збиральництва. Саме м'ясна їжа сприяла зміцненню фізичної будови людини і, як це би дивно не виглядало, розвитку мозку. Тому, саме з розвитком мисливських здібностей найдавніших людей та полювання в цілому, ми і вбачаємо прогресивний розвиток людства. Одночасно зазначимо, що збиральництво, як форма ведення господарства також відіграла позитивну роль в історії людства. Зокрема, саме завдяки спостереженню за рослинами, людство змогло відкрити землеробство, яке на сьогодні залишається головним джерелом забезпечення людства продуктами харчування.

3. Матеріальна культура та побут часів праобщини.

Умовно, матеріальну культуру часів праобщини можна розділити на два етапи, котрі відповідають ранньому та середньому палеоліту з притаманними йому ашельською та мустьєрською археологічними культурами.

Отже, за розвитком матеріальної культури епохи архантропів матеріальну культуру можна поділити на: 1) олдувайську доба, яка охоплює час від 2,6-1 млн. років тому і характеризується появою перших "істинних" знарядь праці; 2) аббевільська (шельська) та ашельська доба, які датуються 1,75-0,150 млн. років тому. Для них була характерно поява перших універсальних знарядь праці та деякі зміни в господарській діяльності, зокрема переважання полювання над збиральництвом.

Однією з найдавніших археологічних культур, з якими пов'язують діяльність архантропів, по-праву вважають Олдувайську (галькову культуру) час існування якої припадає на 2,6 до 1 млн. років. Назва культури дана за частиною Східно-Африканської рифтової системи – олдувайської ущелини в Серенгеті (Танзанії). Хоча основні пам'ятки даного типу розташовані на території Східної Африки, аналогічні олдувайським знаряддя виявлені майже по всій території Старого світу.

Для цієї культури були характерні три види знарядь: 1) багатогранники (сфероїди, дискоїди) – грубо оббите заокруглене каміння з багатьма гранями. Припускається, що вони були ударними знаряддями і слугували для обробки рослинної і

тваринної їжі; 2) різні знаряддя з відщепів, що не мали встановлених форм і слугували для обробки туш тварин; 3) чоппери та чоппінги – найхарактерніше знаряддя цієї епохи, що поєднувало як ріжучі та і рубальні функції. В англійській мові чоппер і чоппінг означають "рубаюче знаряддя", "сокиру", "сікач". Чоппер – це грубе рубальне знаряддя з гальки або масивного відщепу каменю, робочий край якого оббивався лише з однієї поверхні (сторони). Чоппінг – таке ж саме грубе рубаюче знаряддя, ріжуче лезо якого оброблене з двох сторін. При виготовленні кам'яних знарядь праці використовувалися відбійники, як правило, масивне округле каміння, з допомогою якого технікою сколу надавалася форма предмету. Отже, на цьому початковому етапі виготовлення знарядь ми зустрічаємо не одне знаряддя, а цілий набір, здатний забезпечити людину різноманітною рослинною і тваринною їжею. Як правило, розміри олдувайських знарядь не перевищують 8-10 см.

Якщо ці знаряддя і мають ніби випадкову форму, то їх ріжуче лезо повторюються від пам'ятки до пам'ятки. Тому їх визначення у фахівців не викликає сумнівів. Окрім того, олдувайські знаряддя знаходять в культурному шарі разом з розбитими кістками тварин – залишками мисливської здобичі, тобто в такій самій обстановці, як і знаряддя всіх пізніших епох палеоліту.

З появою нового типу найдавнішої людини – *Homo erectus*, що за своєю морфологією та розвитком мозку суттєво відрізнялися від Людей вмілих, змінюються і знаряддя праці які стають більш досконаліми. Вони відомі нам за залишками аббевильської (шельської) та ашельської археологічних культур, які існували практично синхронно.

Ашельська культура займає надзвичайно великий проміжок часу (1,76 млн. – 150 тис. років) і поділяється на три періоди: 1) давній ашель (1,76-1 млн. р.); 2) середній ашель (1 млн. – 500 тис. р.); пізній ашель (500-150 тис. р.). Для давнього ашелю, як і для ашельської доби в цілому, було характерне поширення нового знаряддя праці – ручного рубила. В літературі замість терміну "ручне рубило" як синонім вживається й інший термін – "біфас". Проте "біфас" – термін ширший, ніж ручне рубило. Воно характерне для пам'яток середнього і пізнього ашелю та доби мустьєр і слугувало не тільки для рубання, а й для скобління чи в якості наконечників

списів. Крім того, в цей час з'являється ще одне рубальне знаряддя – клівер. Клівери іноді називають рубилами з поперечним лезом (робочим краєм), колунами, сікачами.

Для виготовлення рубил використовувалися найрізноманітніші породи каменю: кремій, щільні вапняки і пісковики, сланець, кварцит та ін. Для виготовлення ручного рубила використовувалися техніка оббивання. Для цього, по нуклеусу (заготовці) потрібно було нанести біля 30 ударів каменем-відбійником для того щоби "вивільнити" лезо.

В середньому і пізньому ашелі в кам'яних колекціях присутні всі знаряддя праці і полювання попередніх епох, але в їхньому виготовленні з'являються нові ознаки прогресу. Передусім, це відноситься до рубил, які стають тоншими. Найяскравіше технічний прогрес проявляється в леваллуазькій техніці обробки каменю і в леваллуазьких нуклеусах, відщепках і пластинах. У чому полягає сенс леваллуазької техніки? Передусім, в тому, що з'являється ретельна попередня оббивка з усіх боків нуклеуса, перш ніж з нього починали сколювати відщепи і пластини, які перетворювалися потім на знаряддя. Для давнього палеоліту, поширення техніки леваллуа було великим технічним досягненням.

З появою нового типу людини – неандертальця, починає поступово змінюватися і матеріальна культура давніх мешканців Старого світу. На зміну давній ашельській культурі приходиться нова – мустьєрська. Назва цієї культури походить від печери Ле Мустьєр в південно-західній Франції, де в 1863 р. були вперше виявлені кам'яні знаряддя, а згодом і кісткові рештки людини неандертальського типу.

Найбільш ранні зразки інструментів мустьєрської культури були знайдені у Франції і їх можна датувати часом біля 300 тис. років. (передмустьєрські пам'ятки), проте найбільш типові знаряддя з'являються пізніше – за різними оцінками 200-120 тис. років назад. Надалі ця культура поширилася в Європі, Північній Африці, на Близькому Сході, в Середній Азії та в Сибіру. Найпізніші мустьєрські вироби мають вік близько 30-35 тис. років, коли їх змінюють вироби культур пізнього палеоліту.

Головною особливістю мустьєрської культури, у порівнянні з ашельським часом, було виготовлення знарядь із відщепів, що відколювалися від нуклеуса (заготовки). Продовжувала використовуватися леваллуазька техніка обробки

каменю, яка зародилася ще в добу ашелю. Проте, на відміну від попередніх часів, рубила, що були виготовленні неандертальцями були менш масивними, зменшилися по висоті (від 15-20 до 8-5 см. в довжину) та стали більш досконалими, за що їх іноді називають рубильцями.

Основними типами знарядь епохи мустьєр стали гостроконечники (зовні схожі на рубило, але менші, рівніші і зручніші) та скребла (з широким робочим лезом). Поруч з новими – зберігалися і давніші типи знарядь. Ймовірно, гостроконечники могли використовуватися як наконечники, прикріплені до держака, хоча переконливих доказів тому немає. Скребла ж використовувались для обробки шкіри (зіскоблювали жир) та кісток.

Мустьєрцями було винайдене контрударне ретушування (підправлення ріжучого леза кам'яного знаряддя). Новий спосіб полягав в тому, що оброблюване знаряддя поміщали на кам'яну підставку (ковадло) і вдарили по ньому дерев'яним відбійником. Сам відбійник не ретушував знаряддя, він лише надавав імпульс, який передавався через знаряддя ковадлу і, за законом протидії, повертався знаряддю. Внаслідок цього, з оброблюваної частини знаряддя, поверненого до ковадла, відлітали лусочки кременя.

Окрім гостроконечків і скребел в інвентарі мустьєрських стоянок виявлені проколки та шила з кісток, які могли використовувати для обробки шкіри тварин. Також зустрічаються кістяні лопаточки, різноманітні вістря, наконечники..

Окрім кістяних, велику частку знарядь склали – дерев'яні, однак, як уже зазначалося, зберігаються вони дуже рідко. Найбільш виразний комплекс дерев'яних знарядь представлений з поселення Каламбо (Замбія): палиці-копачки, ножі, ратища, виготовлені за допомогою вогню. Загостреним і загартованим на вогні був кінець списа, який лежав між ребрами слона на поселенні Лерінген (Німеччина). Спис був виготовлений з тису і мав довжину 244 см. Цікавою є знахідка дерев'яної дубини з кам'яним наконечником в Африці. Однак, можна припустити, що в добу мустьєр виникають і перші складові знаряддя – мова йде про мікроліти (невеликі уламки кременю), які вставлялися у повздовжні прорізи дерев'яної або кістяної оправы, внаслідок чого виходила зброя

Слід зазначити, що в епоху мустьєр, поряд із провідною леваллуазькою технологією, продовжували існувати та розвивались інші системи обробки каменю, що були зумовлені великою різноманітністю як кам'яних індустрій, так і конкретних форм знарядь праці. Це можна пояснити певними культурними відмінностями; існуванням знарядь різного призначення – для полювання, для обробки рослин, м'яса тощо; специфікою обробки різних матеріалів; хронологічними типами. Внаслідок цього, сама культура мустьєр була поділена на локальні варіанти.

Так, в Західній Європі простежується чотири типи мустьєр, у Східній Європі – 5 варіацій цієї культури.

Сьогодні існує гіпотеза, що неандертальці будували постійні житла, ведучи осілий спосіб життя. Дослідження, проведені над залишками семи неандертальців, які жили 100 тис. років назад на території між Францією і Хорватією, показали, що практично 90% раціону неандертальців складало м'ясо, причому м'ясо великих тварин : мамонтів, шерстистих носорогів, велетенських оленів. На стоянках, розташованих в південних областях, зустрічаються кістки диких коней, віслуків, сайгаків. Там можна знайти кістки, що були складені купами, - очевидно, це запаси палива (сучасні мисливці теж іноді використовують кістки тварин як паливо). Вогнища часто розводили в спеціальних ямах.

Первісне мисливське господарство досягло в мустьєрську добу нового, більш якісного рівня, збільшилася його роль в порівнянні зі збиральництвом. Безперечно це було пов'язано з появою як нових знарядь праці, так і самою зміною фізичного типу давньої людини. Судячи з кількості кісток тварин на стоянках палеоантропів, можна припустити, що неандертальці були справжніми винищувачами великих тварин. Їх полювання було схоже на облаву (загінне полювання): тварин заганяли до урвища або в тупик, де їх вбивали. Можливо, при цьому неандертальці застосовували вогонь, лякаючи ним тварин..

Зазначимо, що такий спосіб ведення полювання був неможливим без координації діяльності всіх мисливців та більш-менш досконалого розвитку засобів комунікації в тогочасних людей. Окрім того, спостереження над складом мисливської здобичі за рештками кісток тварин на поселеннях виявили цікаву закономірність: на багатьох із них переважали

здебільшого кістки одного виду тварин: ведмедя, мамонта, бізона, північного оленя, коня, віслюка. Безперечно, така закономірність дозволяє думати, що в кінці ашелья та в ранньому мустьєр склалося спеціалізоване полювання.

4. Зачатки мистецтва та релігійних уявлень в добу праобщини.

Дотепер, серед дослідників немає єдиної точки зору на проблему зародження мистецтва в первісному суспільстві. Більш-менш вдало, оперуючи археологічними знахідками, ми можемо стверджувати, що за доби мустьєр давні люди володіли зачатками як релігійних уявлень, так і виготовляли певні речі, які можна тлумачити як предмети мистецтва.

Проте, в нас дуже мало інформації про мистецтво ашельської людини, якщо така постановка питання буде коректною для цього найдавнішого періоду. Справа в тому, що архантропи, на відміну від неандертальців, не залишили нам ні наскельних малюнків, ні скульптур. Тим не менш, ми можемо припустити, що основи художнього мистецтва мали давне коріння та було пов'язане з найважливішими засобами існування та виживання людських колективів – виготовленням знарядь праці.

Чеський антрополог Я. Єлінек уважно вивчив кам'яні ручні рубила ашельської доби і прийшов до висновку, що вже в той час, майстерність обробки каменю вийшла за межі практичних, прикладних ідеалів та містило у собі елементи переходу до художньої творчості. Так, щоб надати виробу досконалу симетрію по двох осях, гарні пропорції, витончену форму ріжучого краю, майстер свідомо тратив набагато більше зусиль і часу, ніж того потребували чисто практичні міркування. Крім того, відмічені випадки коли для рубила спеціально вибиралося каміння або гарне по якості самого матеріалу (наприклад гірський кришталь) або таке, що містило в собі які-небудь включення, наприклад, закам'янілі морські організми, котрі зберігалися у виробі, швидше за все, з декоративними цілями. Таким чином, технічний прогрес набував естетичного забарвлення, що безпосередньо витікало із практичної необхідності.

З появою нового типу людини – неандертальця ми вже можемо стверджувати, звичайно спираючись на археологічні

знахідки, що саме в цей час і зароджується мистецтво, як спосіб передачі світогляду та уявлень про навколишній світ давніх людей. Так, проаналізувавши деякі знахідки, що належали неандертальцям, зокрема кістяну пластину, що походить із печери Ля Феррасі, із нанесеними на ній різними лініями, російський археолог В.Є. Ларичев висловив гіпотезу, про існування у палеоантропів місячного календаря. До подібних знакових записів, котрі можна віднести до календарної системи В.Є. Ларичев відносить і ряд заглиблень на плиті могили VI з Ля Феррасі, що були нанесені у визначеному порядку. Зазначимо, що данні висновки є досить дискусійними та потребують більш ґрунтовної аргументації.

Загалом, до найдавніших предметів, які можна охарактеризувати як мистецькі можна віднести і штучні ямки на камінні, прокреслені полоси на вапняку, кістках та шматках вохри. Одним із найдавніших прикладів – паралельні надрізи на малій гомілковій кістці слона, що походять із Більцингслебена (Німеччина) і датується часом 400-300 тис. років тому. Аналогічною є знахідка кістки, з подряпанними полосами та намальованими "стрілками" або "чоловічками" з мікоксської стоянки Олдислебен (Німеччина).

Цікаво, що прадавні сліди такої символічної діяльності у великій кількості і більш виразні, виявлені в Африці, хоча присутність там палеоантропів є слабо дослідженою. Так, у Бломбос Кейв (Південна Африка) в шарі "мустьєр" з датуванням 78-75 тис. років тому знайдені шматки вохри з регулярними подряпинами та простим орнаментом у вигляді хрестиків. Можна припустити, що цими шматками вохри натиралися палички, якими потім щось забарвлювалося. Одним з найдавніших малюнків виявлено на стоянці Аполло 11 (Намібія) – це зображення невідомого звіра на уламку вапняку. Його вік за сучасними підрахунками складає 59 тис. років.

Досить нечисленні прикраси неандертальців у вигляді просвердлених зубів тварин відомі тільки з найпізніших стоянок у Франції, наприклад, в Арсі-сюр-Кюр і Кінкай, які датуються часом 34-30 тис. років тому, коли Європа вже багато тисяч років була заселена кроманьйонцями. Іншим вірогідним витвором мистецтва неандертальців є маска з шматка каменю та засадженим в щілину шматочком кістки з Ля Роше-Котар (Франція).

В 1995 р. при археологічних дослідженнях печери Дивьє Бабі (Словенія) було виявлено кістяну флейту. Її точний вік встановити не можливо, хоча вважається, що вона була виготовлена в часі між 80-40 тис. років тому. Флейта являє собою уламок стегнової кістки печерного ведмеда. Припускається, що її початкова довжина складала 37 см.. Інструмент має два отвори для пальців, що розташовані на одній лінії і два отвори для вдунання повітря та його виходу.

Єдиним прикладом справжнього малюнка з мустьєрської стоянки є видряпане на кістці зображенням тварини (леопарда?), що було знайдене на стоянці Пронятин (Україна) з датуванням близько 40-30 тис. років тому. З стоянки Молодове 1 (Україна) походить лопатка мамонта зі слідами живопису та вигравіруваною фігурою тварини.

Зазначимо, що подібні знахідки за своїм зображенням та манерою виконання є дещо примітивними в порівнянні з верхньопалеолітичними пам'ятками людей сучасного фізичного типу, проте вони є першими мистецькими виробами найдавніших людей, котрі, власне, і започаткували даний вид, умовно, господарської діяльності людства.

Зародження релігійних уявлень. Релігія настільки органічно присутня в житті сучасної людини, що іноді складається враження, ніби вона супроводжує людство на протязі усієї історії його існування та розвитку. Але ця точка зору є помилковою, оскільки археологічні дані дозволяють фіксувати приблизний час виникнення ще примітивних, але вже – релігійних обрядів. Такі залишки простежуються на пам'ятках мустьєрського часу, які належали предкам людей сучасного фізичного типу – неандертальцям. Зазначимо, що палеоантропів не слід розглядати як сучасних людей, тому і трактувати їх релігійні уявлення крізь призму складових нижньопалеолітичних – анімізму, тотемізму та магічної обрядовості нам досить складно.

Окрім того, серед науковців поширена думка про те, що неандертальці, в силу своїх фізіологічних особливостей, зокрема будови мозку, не могли мати якихось релігійних вірувань та релігійної обрядовості (Г.Мортільє, М.Буль та інші). Отже, єдиними свідченнями про існуючі зачатки релігійних уявлень серед неандертальців є наявність певної поховальної обрядовості та поховань в цілому.

Перше умисне поховання неандертальця було виявлено Отто Гаузером у 1908 р. в печері Ле Мустьєр (Франція). Неандертальський юнак 16-20 років був покладений під скельним навісом у спеціально викопану неглибоку могилу (35-40 см глибини). Поховання залишилося неушкодженим впродовж тисячоліть, і тому ми можемо уявити на його прикладі, як ховали неандертальці своїх померлих. Тіло юнака було акуратно покладене на правий бік, голова лежала на долоні, зігнутий в лікті правої руки, ліва рука була витягнута вперед, ноги зігнуті в колінах. Безумовно, померлому намагалися надати положення, характерне для сплячої людини. Біля голови були покладені крем'яні знаряддя, навколо тіла і під рукою - декілька крем'яних знарядь і смажені шматки м'яса (від них залишилися обгорілі кістки). Варто зазначити, що попередники неандертальців – архантропи, окрім, гейдельберзьких людей, яких на сьогодні розглядають як пресап'єнсів, не ховали своїх померлих сородичів.

Аналогічне поховання простежено і в печері Шанідар (Ірак). Так, з дев'яти поховань, що були там виявлені і отримали цифрову нумерацію від 1 до 9, найбільш цікавим, на нашу думку, є перше (Шанідар 1). За своїми основними рисами воно нагадує поховання з Ле Мустьєр, однак з тією відмінністю, що небіжчик був, для того часу, літньою людиною (вік біля 40 років) та інвалідом. Як і в Ле Мустьєр, тіло лежало у скорченому положенні, голова покоїлась на кам'яній подушці, біля ніг лежали декілька кам'яних знарядь праці, на тіло було покладено квіти. В іншій "могілі" (Шанідар 4) покійника при похованні засипали квітами.

Ще одне поховання хлопчика-неандертальця, яке виявлено у печері Тешик-Таш (Узбекистан) описано вище, однак відзначимо, що положення і орієнтація тіла при похованні та оформлення самої могили (голову півколом оточували роги гірських кіз, що були прикопані в землю) вказує на наявність певних релігійних вірувань давніх людей.

На сьогодні нам відомо понад 50 поховань неандертальців, що виявлені в різних частинах Євразії. Майже всі вони розташовані на краю печерних жител, в неглибоких ямах, виритих в культурному шарі або видовбаних в кам'яній підлозі печери та засипаних землею. Небіжчики лежать на боці, в "сплячому" (скорченому) положенні. Також зустрічаються

поховання черепів без яких-небудь інших частин скелету, наприклад в Ерінгсдорфі, Ля-Феррасі та Монте Чирчео. В останньому випадку, череп оточений кладкою з каменів та кісток тварин. Неандертальські поховання різноманітні як за складом і способом поховання (чоловіки, жінки, діти витягнуті, скорчені, на лівому боці, на спині тощо), так і за супроводжуваним інвентарем. Зазначимо, що спільною рисою усіх поховань є орієнтація померлого щодо сторін світу – по осі Схід-Захід. Це можна пояснити тільки, ймовірно, усвідомленням палеоантропами напрямку руху Сонця та існуючими, на цій основі, певними релігійними уявленнями.

Неандертальці ховали своїх небіжчиків з виключно гігієнічних потреб, оскільки тіло людини, в процесі розкладу, може становити небезпеку для інших, не говорячи про запах тління.

Проте, позбавитися від тіла померлого родича можна було і набагато простіше. Його можна було утилізувати поза межами стоянки (печери, грота), або на кінець – з'їсти (канібалізм був поширених серед палеоантропів). По-друге, таке неглибоке поховання не уберегло би мешканців печери від наслідків розкладання тіла і це свідчить про умисний характер поховання. Неандертальці не утилізували тіло юнака, а ретельно, з чималою витратою сил – поховали. По-третє, неандертальці майже ніколи не жили там, де поховали своїх покійників – після того, як здійснювалося поховання вони залишали печери. І, нарешті, по четверте, мустьєрські поховання – це не просто закопування мертвого тіла, а свідчення про існування досить складного, можливо релігійного ритуалу, в якому можна навіть простежити анімістичні тенденції (віру в загробне життя), якщо зважити на наявність у могилах знярядь праці та залишків їжі.

Що стосується ритуалів та культів, що були поширені в добу мустьєр, то на перше місце виходить печера Драхенлох (Драконова печера, Швейцарія). У даній печері на протязі 1918-1921 рр. палеонтологом Емілем Бахлером було виявлено чисельні скелетні залишки печерних ведмедів, що нараховували десятки добре збережених черепів, які були впорядковано викладені вздовж стін та ніш печери. Також було досліджено конструкцію, яка за своєю формою нагадувала ящик, виготовленими з вапнякових плит. В середині знаходилося декілька медвежих черепів орієнтованих за сторонами світу. Це

відкриття дало змогу Бахлеру висунути припущення про існування у середовищі неандертальців "ведмежого культу", що спочатку наштовхнулося на критику.

Проте згодом, аналогічні знахідки були здійснені і в інших альпійських печерах – Петершеле (Німеччина), Вальдлірхель (Швейцарія), Драхенхель, Зальцзофен (Австрія), Регорду (Франція) тощо. Окрім типологічно близьких швейцарському Драхенлоху знахідок, були простежені випадки викладання медвежих голів (черепів) на високе каміння, яке стояло окремо, що ряд вчених, зокрема Марінгер, назвав "найдавнішими вівтарями".

Поза межами альпійського регіону штучне поховання ведмежих черепів простежено і на Україні. Так, в печері Іллінка (Україна) археологом А.В. Добровольським було виявлено більше десяти черепів печерного ведмедя, які були складені під стіною. Деякі з них були обкладені камінням.

Таким чином, зважаючи на географію поширення та сам факт штучних захоронень черепів печерного ведмедя, дали змогу дослідникам історії первісності, зокрема Ю.І. Семенову, А.Д. Стояру та іншим, пов'язати їх зі святами ведмедя котрі присвячувалися культу головної промислової тварини давніх людей.

Зазначимо, що печерних ведмедів неандертальці могли розглядати ще й як священних тварин. Вони, подібно палеоантропам мешкали в печерах і останні могли вважатися могутніми посланцями, сучасною мовою – добрих чи злих сил. Мабуть при заселенні тієї чи іншої печери обов'язково проводився певний релігійний обряд, який також мав відвернути від їхнього помешкання тих самих ведмедів. Ймовірно, неандертальці розглядали печерних ведмедів як серйозних супротивників, вбивство яких могло розцінюватись як велике досягнення та прояв мужності мисливця, підтвердженням якого мало стати голова впольованого ведмедя, яка зберігалася в окремих "культових" печерах.

Отже і саме існування певних "печер-храмів" з захороненнями ведмежих черепів може свідчити про наявність "ведмежого культу" як елемента світогляду та релігії давніх людей.

Слід зазначити, що поруч з захороненнями черепів печерних ведмедів археологами простежено і захоронення як

людських черепів (Монте Чирчео, Італія; Офнет, Німеччина) так і черепів інших тварин, зокрема биків (Ільськ на Кубані, РФ), які також можна віднести до певного релігійного культу.

Існують докази існування культів пов'язаних з полюванням. Так, в печері Відьом неподалік від Генуї (Італія) кидали шматки глини в сталагміт, який за своєю формою нагадував тварину. В 1970 р. американським дослідником Ральфом Солецькі в одній з печер Лівану було виявлено археологічні свідчення церемонії, що була присвячена оленю. Біля 50 тис. років тому тушу оленя було розрізано і покладено на каміння посипавши вохрою. Червоний колір вохри, як ми можемо свідчити з етнологічних даних, є символом крові.

Таким чином, єдиним достовірним свідченням наявності певних релігійних вірувань в епоху середнього палеоліту є виключно штучні поховання палеоантропів та черепів впольованих тварин, переважно печерних ведмедів. Самі ж поховання неандертальців, зважаючи на ряд обставин поховального обряду (положення тіла, супроводжуючий інвентар тощо), слід розглядати через призму релігійних уявлень, ймовірно віру в потойбічний світ та турботу про померлого з боку інших членів давніх людських колективів

ТЕМА 6. Завершення процесу антропогенезу та поява общинно-родової організації

1. Поява людини сучасного фізичного типу. Гіпотези походження
2. Морфо-фізіологічні особливості верхньопалеолітичної людності
3. Расогенез
4. Заселення Америки та Австралії
5. Виникнення общинно-родової організації

1. Поява людини сучасного фізичного типу. Гіпотези походження.

Виникнення людини сучасного фізичного типу є однією із найскладніших проблем сучасної як історії так і антропології. Справа в тому, що процес сапієнтації, під яким ми розуміємо формування фізіологічних ознак, що притаманні виключно людині сучасного фізичного типу, протікав досить повільно і займав широкий хронологічний інтервал від 450-250 до 40-30 тис. років тому. Насамперед зазначимо, що нижня грань в 40-30 тис. років вказує не на появу, а вже на існування людини сучасного фізичного типу з її "готовими" расами та розселенням по всій території Старого світу. Тому, дискусії які тривають у середовищі науковців, як правило стосуються проблеми появи прямого предка людини та часу і місця появи "істинного" неантропа. В контексті наведеного, на сьогодні існує декілька думок про те, кого ж потрібно вважати сучасною людиною і в якому історичному періоді слід шукати прабатьківщину.

По-перше, на сьогодні активно обговорюється проблема участі європейських архантропів у формуванні сучасної людини. Дослідниками висловлюється припущення про виокремлення двох еволюційних ліній – "пресапієнсів", з якими, як правило, пов'язують гейдельберзьких людей та "пренеандертальців", кісткові рештки яких походять зі стоянок Араго, Вертешселлеш, Петралона. Якщо фізіологічні особливості, котрі притаманні тій чи іншій вищенаведеній лінії розвитку вже простежуються на кісткових рештках викопних людей в часі 450-250 тис. тому, то сформовані морфологічні особливості, які притаманні людині сучасного фізично типу вже датуються часом в 100 тис. років. Також, відкритою залишається "неандертальська проблема" за якою даних представників розглядають як окремих, бічний від неантропів вид або ж лише як расу сучасної людини.

По-друге, в авторів початку ХХ ст. питання про появу людини ототожнювалося з питанням про час виникнення рас. Згодом, з новими знахідками та датуванням хронологічний момент появи "першої сучасної людини" постійно відсовувався в глиб, тоді як момент розділення людства на раси залишалося на своєму колишньому місці. І нарешті, це призвело до того, що походження людини і поява сучасних рас перетворилося на дві самостійні проблеми, які розглядаються зазвичай окремо.

Що стосується ймовірної прабатьківщини сучасних людей або ж центрів сапієнтації, в ході якої відбулося помітне збільшення об'єму мозку, зменшення розмірів обличчя, появи підборідного виступу та ін., то на сьогодні існує дві основні гіпотези – моно- і поліцентризму.

В свою чергу як моно- так і поліцентризм розглядалися у вузькому або широкому вигляді. Так, у вітчизняній науці походження людини трактувалося через призму "широкого моноцентризму" (Я.Я. Рогінський), згідно якого сучасні люди походили з одного, хоча і достатньо великого регіону який охоплював територію Середземномор'я (Східну Африку, Передню Азію, Південну та Південно-Східну Європу).

Інший варіант моноцентризму, який отримав найбільше поширення в сучасній закордонній антропології – теорія африканської (афро-європейської) прабатьківщини. Згідно неї, походження неантропів було пов'язано з Африкою, звідки "протокроманьйонці" мігрували в Європу безпосередньо або через Передню Азію (П. Ендрюс, Т. Брейер, Л. Шотт).

Згідно Л.Шотта, предок, який започаткував дві еволюційні лінії – *Homo sapiens sapiens* та *Homo sapiens Neanderthalensis* потрапив до Європи з Північної Африки і характеризувався мозаїчним переплетенням архаїчних та прогресивних рис. При цьому формування класичних неандертальців як виду було пов'язано з впливом на них ізоляції та генного дрейфу.

У відповідності зі схемою П.Ендрюса, тільки "західні" (африканські) еректуси були предками сучасної людини. В ході міграційних хвиль, виникають європейські неандертальці (перша хвиля) і палеоантропи типу Схул-Кафзех та сучасна людина (друга хвиля). З точки зору африканської гіпотези цим можна пояснити високий зріст та "тропічні" пропорції деяких мустьєрських сапієнсів Передньої Азії та Південно-Східної Європи.

В якості аргументів моноцентризму використовуються біомолекулярні дані. Так на підставі аналізу мітохондріальної ДНК у представників різних сучасних рас А.Уіслон висунув гіпотезу про різке зменшення чисельності гомінідів у верхньому плейстоцені та виникнення сучасної людини біля 200 тис. років тому в Африці південніше Сахари. Звідти, близько 100 тис. років розпочалося розселення неантропів по території Старого світу з подальшою ізоляцією та генним дрейфом. Оскільки гени мітохондріальної ДНК передаються лише по жіночій лінії то мова йшла про походження сучасної людини від однієї африканської прародительської популяції, навіть можливо від однієї жінки, що проживала у Східній Африці (гіпотеза "африканської Єви"). На користь цієї тези свідчить і те, що дані сучасної популяційної генетики показують високу генетичну диференціацію африканських популяцій а отже, і тривалий час їх становлення. Таким чином передбачається, що вся сучасна генетична різноманітність людства бере свій початок в східно-африканському генетичному пулі. Окрім того, згідно сучасних уявлень, останнім представником на шляху до неантропа став *Homo sapiens Idaltu* (ідалту в перекладі з ефіопської – старіший), відкритий у 1997 р. на території Ефіопії в пустелі Афар експедицією під керівництвом Тімаї Уайта та Бархара Асфаба. Незважаючи на те, що у їх морфології простежується багато архаїчних рис, він вважається прямим предком або ж найдавнішим представником людей сучасного фізичного типу, що доводить тезу про африканську прабатьківщину неантропа.

Також вказується, що найбільш ранні достовірні знахідки примітивної сучасної людини в Африці відповідають часу 195-154 тис. років тому, в Передній Азії – 115-92 тис. років і ще пізнішому часу – в Європі. Згідно археологічних матеріалів, що походять із Африки, Близького Сходу та Європи констатується розрив поступовості в розвитку матеріальної культури, який завершується біля 40 тис. років тому. Саме в цей час у Європі з'являється сучасна людина, яка витісняє неандертальців та поширюється нова верхньопалеолітична культура – оріньяк, котрі на протязі 5-7 тис. років замінює собою усі архаїчні мустьєрські пам'ятки.

Таким чином, походження сучасної людини з однієї території – Африки могло зумовити магістральну лінію еволюції. Однак в своєму ортодоксальному варіанті афро-

європейська гіпотеза виключає "протосапінсів" при подальшому розселенні та їх генетичні контакти з неандертальцями та нащадками еректусів у Південно-Східній та Східній Азії. Тобто заперечує участь місцевих гомінідів в подальшому формуванні рас. Очевидно, що такий "чистий" моноцентризм є невірним, так як подібні генетичні змішування є достовірно підтвердженим фактом.

Засновником гіпотези поліцентризму слід вважати американського антрополога Ф.Вайденрейха, який визначив чотири осередки (центри) формування людини сучасного фізичного типу: Південно-Східна Азія, Південна Африка, Східна Азія та Передня Азія. В подальшому, дана гіпотеза була розвинута антропологом К.Куном, який на відміну від Ф.Вайденрейха виділяє п'ять осередків сапієнтації, кожен з яких був заселений власним типом архантропів, котрі з часом трансформувалися у сучасних людей. При цьому сам родовід сучасних людей веде не від палеоантропів, а саме з архантропів.

Одна із найбільш розроблених схем поліцентризму належить угорському антропологу А. Тома. Він виокремлює три основних осередки сапієнтації: західний (європеоїдно-негроїний), східний (монголоїдний) та південно-східний (веддо-австрало-айноїний). Що стосується формування західного осередку, то А.Тома виділяє декілька міграційних хвиль з Африки до Європи, які стали можливими внаслідок обміління Середземного моря під час льодовикового періоду. Найдавніша хвиля була представлена популяціями типу Сванскомб-Фонтешевад з примітивною культурою відщепів; друга – типу Штейнгейм з пізньоашельськими рубилами і, нарешті, третя – найпізніша – з населенням типу Неандерталь та культурою мустье.

В міжльодовикові періоди нащадки цих переселенців залишалися в ізоляції, причому кожна наступна хвиля відтісняла попередню на північ та схід. Це призвело до дивергенції (розходження ознак та характеристик у першопочатково близьких груп організмів в ході еволюції) наслідком якої стало витіснення неандертальцями потомків популяцій "пресапінсів" (Сванскомб-Фонтешевад), котрі стали родоначальниками гетерогенної групи західних неоантропів, які локалізуються на теренах Південно-Східної Європи. В подальшому ці популяції сапієнів рухалися на південний схід та захід – в Передню Азію

та Європу, де вони остаточно витіснили неандертальців та зайняли їхнє місце.

В Передній Азії ці неоантропи змішувалися з місцевими палеоантропами – неандертальцями, що призвело до виникнення популяцій типу Схул. В цьому початковому західному осередку виникали протоевропеїди та протонегроїди. Що стосується протомонголоїдів, то вони згідно А.Тома походили із західносибірського центру, звідки мігрували в Центральну Азію де стали родоначальниками монголоїдної раси. Згодом, з регіону Центральної Азії "протомонголоїди" мігрують на південний схід, де самостійно розвивалася веддо-австрало-айноїдна гілка неоантропів.

Незалежне формування сапієнів в декількох (3-4) центрах пояснюється кібернетичним механізмом зворотного зв'язку між розвитком мозку та культурою. Характерною особливістю схеми А.Тома (на відміну від поліцентризму Ф.Вайденрейха) є те, що еволюція відбувалася в межах одного виду *Homo sapiens* до якого було віднесено не тільки неоантропів і палеоантропів але й архантропів ("теорія внутрішньовидової радіації").

До традиційних поліцентричних схем, що передбачає походження сучасних великих рас від місцевих палеоантропів відноситься і гіпотеза Ф.Сміта. Він виділяє п'ять центрів сапієнтації з незалежним виникненням сучасної людини від місцевих неандертальців в Північній Африці та південніше Сахари, Західній Азії, Східній Азії та Європі.

В сучасній зарубіжній науці теорія поліцентризму переросла в мультирегіональну гіпотезу. Її прибічники намагаються підкреслити два основних моменти: спадковість біологічних ознак від архантропів до сучасної людини в Африці, Європі, Південно-Східній Азії та Австралії з одного боку та нерівнозначність термінів "поліцентризм" і "полігенізм" – з іншого. На думку сучасних поліцентристів єдність людського виду завжди підтримувалась шляхом багаточисельних міграцій – генних і культурних потоків між регіонами. Так зберігалася єдність і різноманітність людства.

Також існує думка про походження сапієнса від "східного" (азійського) стовбура архантропів. При цьому мова йде або ж про пряму міграцію з Азії або ж про "обхідний" шлях – з Африки через Азію в Європу. Зазначимо, що дана концепція обґрунтовується переважно краніологічними матеріалами.

Ще одним варіантом поліцентризму є дицентризм. Найбільш стрункий варіант дицентризму був розроблений російським антропологом О.О. Зубовим. Проаналізувавши світовий розподіл одонтологічних ознак він вважав, що людство на стадії архантропів розділилося на два головні расових стовбури – східний (монголоїди та австралоїди) і західний (європеоїди та негроїди). Особливість такого підходу полягає в тому, що ознаки зубів мають високу генетичну детермінацію і не залежать від умов навколишнього природного середовища та не підлягають прямій дії фактору природного відбору. Вони виникають достатньо випадково і, таким чином, можуть слугувати добрим індикатором давності групи і ступеня її ізольованості від інших популяцій. За цими ознаками О.О. Зубов виділяє два осередки сапієнтації, які виявилися ізольованими в глибокій давності. У подальшому, тропічні популяції обох стволів внаслідок однакових умов набули значну фізіономічну схожість і сьогодні виділяються в єдину екваторіальну расу.

В.П. Алексєєв припустив дещо інший варіант розвитку подій: пізню міграцію частини екваторіалів західного стовбура на схід, внаслідок чого утворилася австралоїдна раса. Отже, два центри походження людини сучасного фізичного типу за В.П. Алексєєвим зберігаються, проте екваторіальна раса утворюється із одного центру – західного. Окрім того, як О.О. Зубов, так і В.П. Алексєєв в проблемі часу і місця виникнення людини сучасного фізичного типу визнають потужну роль соціогенезу на пізніх етапах людської еволюції, як чинника, який сприяв сапієнтації предків людини.

Таким чином, аргументи моноцентристів і поліцентристів є чисельними і підтверджуються фактичним матеріалом. Проте вони ніяк не можуть переважити один одного, і тому доки не можна твердо відповісти на питання, де ж виникла сучасна людина? Усі концепції на сьогодні є цілком переконливими і рівнозначними.

Отже, згідно палеонтологічним даним лінія предків, що вела до людини, відокремилася від лінії сучасних людиноподібних мавп біля 8-4 млн. років тому. Існує величезна кількість знахідок викопних приматів, що вибудовуються в послідовний еволюційний ряд форм – від мавпи до людини. Тому відповідь на питання, коли і де виникла людина, залежить від того, кого ми рахуємо людиною, а кого – ні. І чим більше ми

даємо відповідей на попередні питання, тим більше стає невіршених проблем перед нами.

Існувала велика кількість предків сучасної людини, яких можна поділити на стадії або ж на групи згідно біологічної систематики. Разом з біологічним розвитком йшла еволюція соціальна, яка реконструюється, зокрема, методами археології. Тому, згідно найбільш аргументованій точці зору, людина сучасного фізичного типу виникла в Африці або на Близькому Сході від 100 до 40 тис. років тому.

Завершуючи огляд проблеми часу і місця виникнення людини сучасного фізичного типу, зазначимо, що гіпотези моно- і поліцентризму засновані на загальноприйнятому в науці положенні моногенізму, згідно якого всі сучасні раси людства є підрозділами єдиного виду – *Homo sapiens*.

2. Морфо-фізіологічні особливості верхньопалеолітичної людності.

Новий тип людини, який вже 40 тис. років тому розповсюдився по всій території Старого світу, прийнято, за правилами біологічної систематики узагальнено називати – кроманьйонцями. Дана назва була закріплена за всіма першими людьми сучасного фізичного типу згідно першої знахідки кісткових решток сучасної людини у супроводі пізньопалеолітичних знарядь праці, що були виявлені в гроті Кро-Маньйон (Франція) у 1868 р. Відмітимо, що в межах тільки європейського континенту в часи пізнього палеоліту виділяється до семи "рас" і найбільш розповсюдженим варіантом був саме кроманьйонський, час появи якого датують 35-30 тис. років тому.

На відміну від неандертальців, які ще 40 тис. років заселяли значні території Європи та Передньої Азії, кроманьйонці мали високий зріст (180-190 см) і витягнуті "тропічні" пропорції (тобто відносно велика довжина передпліччя та гомілки у порівнянні з плечовою та стегною кісткою). Їхній череп у порівнянні з неандертальським мав більш високий та округлений звід, прямий та гладкий лоб, виступаюче підборіддя (неандертальцям, як правило, притаманне скошене підборіддя). Для кроманьйонців було характерно: різко виражена доліхокранія (видовжений та вузький череп), низьке широке обличчя, прямокутні очниці,

вузький, різко виступаючий ніс та більший об'єм мозку, який варіював від 1400-1900 см³), сплюснені вилицеві кістки та масивна нижня щелепа. Окрім фізіологічних відмінностей, кроманьйонці володіли більш розвинутою пізньопалеолітичною (оріньяцькою) матеріальною культурою, з якою пізньоашельські знаряддя конкурувати не могли.

Зазначимо, що поруч з кроманьйонським типом та близькими до нього гомінідів із гроту Ментона (Південна Франція), Младеч (Чехія) та інших місць, виділяють і відмінні варіанти, як Комб-Каппель (Франція), "негроїдний" (Грімальді, Франція або Костьонки, РФ), групу центрально- та східноєвропейських неантропів (Брно-Прджедмосця), тип Шанселяд (Франція) та інші.

Що стосується Грімальдійського типу, або як ще можна зустріти в науково-популярній літературі, грімальдійської раси, то вона була виділена після обстеження двох кістяків, які виявили в 1884 році у місцевості Грімальді поблизу міста Ментона (Італія). Насамперед, відзначимо, що "грімальдійці" розглядалися як протонегроїдний тип, який змінив неандертальську культуру муст'є. Тому сьогодні дослідниками даний тип визначається як екваторіально-австралоїдна раса, оскільки всі ознаки цієї раси були виражені достатньо чітко через схожість їхньої зовнішності з сучасними аборигенами Австралії. Їм було властиве доліхокранія, різко виступаючий з площини обличчя ніс (ознак європеїдної раси) та виступання вперед лицевого відділу, тобто досить відчутна прогнатність, яка є характерною для австралійської та негроїдної раси.

Аналогічний грімальдійському представник екваторіальної раси був виявлений поблизу с.Костьонки (Воронежська обл., РФ), який датувався 32 тис. років тому. За своєю будовою та зовнішньому вигляду цей неантроп принципово не відрізнявся від сучасних людей, а у зовнішності переважали європеїдні риси, хоча простежуються і деякі тропічні ознаки: досить вузька черепна коробка, низьке і вузьке обличчя, різке виступання вперед лицевого відділу, дуже широкий ніс.

Таким чином, характерною особливістю грімальдійського типу людини є поєднання європеїдних та негроїдних ознак, яке можна пояснити африканським корінням людей сучасного фізичного типу. Тому "негроїдів Грімальді" також можна розглядати як одних із перших неантропів у Європі.

Що стосується типу Брно-Пржедмосця (Брюнн-Пшедмості) та Комб-Капелль, то вони вживаються різними авторами для позначення вехньопалеолітичного краніологічного комплексу альтернативного по відношенню до кроманьйонського. Тип Брно-Пржедмосця був виділений на підставі обстеження краніологічних матеріалів, що були виявлені поблизу міст Брно (німецька назва – Брюнн) та Пржедмосця у Чехії. Дані представники характеризувалися меншою масивністю, більш покатим (спадистим) ніж у кроманьйонців лобом, сильно розвинутими надбрівними дугами, відносно вузьким та високим обличчям, овоїдною формою черепної коробки та вираженою доліхокранією. Спільним з кроманьйонцями було ортогнатне у профілі обличчя та різко виступаючий ніс.

Близькими до вищенаведеного морфологічного типу ознаками, щоправда з деякими відмінностями, характеризувався скелет, який походив із печери Комб-Капелль (Франція). Так, у морфології черепа деякі дослідники (Г.Ф. Дебець, Е. Ейкштедт) вбачали екваторіальні (негроїдні) риси протоморфного характеру, що наближувало дану пам'ятку з "негроїдами Грімальді". Італійський дослідник В.Джувффрида-Руджері відніс даний екземпляр до східних екваторіальних варіантів австралійського, меланезійського та веддоїдного. Однак за більшістю інших ознак (високе та вузьке обличчя, великі та невисокі орбіти, сильно розвинуті надбрівні дуги, незначний нахил лобної кістки та ін.), череп з Комб-Капелль більше схожий з черепами серії Брно, внаслідок чого тип Брно часто фігурує в літературі як тип Комб-Капелль ("східний кроманьйонець").

Цікавою для науки виявилась знахідка скелету людини, що походила із Шанселяду (південний-захід Франції) та датувалася часом мадлену. Дана пам'ятка належала людині середнього зросту – 150 см. Череп округлий, високий, доліхокранний, звід має риси "даховидної" форми, обличчя широке та вузьке. Носовий отвір – вузький, орбіти високі, а надочні дуги розвинуті помірно. За цими ознаками дослідники кінця ХІХ – початку ХХ ст. побачили в шанселядському черепі ескімоїдні (монголоїдні риси). Однак, за морфологією носових кісток, які різко виступали з площини обличчя, шанселядська людина була більше схожа на кроманьйонця, ніж на

палеомонголоїда, і сьогодні його розглядають як один із морфотипів верхньопалеолітичних черепів Європи – Комб-Капелль, Пржедмость.

В цілому ж європейське населення верхнього палеоліту характеризувалося деяким поліморфізмом. Так, згідно тези "краніологічного поліморфізму" В.В. Бунак виділив сім морфотипів будови черепів серед населення тієї епохи: грімальдійський, комб-капелльський, кроманьйонський, солютрейський, оберкассельський, шанселядський та пржедмостьський. При цьому він об'єднав усіх викопних неантропів палеоліту Європи в одну особливу поліморфну групу, яку протипоставив сучасному людству. Це протипоставлення В.В. Бунак пояснює тим, що внутрішньовидові таксоніми *Homo sapiens* у верхньому палеоліті ще не склалися.

Наведений краніологічний поліморфізм населення верхнього палеоліту в Європі створює великі труднощі при спробах класифікації локальних варіантів і, як наслідок, ускладнюється проблема формування расової класифікації тогочасного населення. Так, К.Заллер виділяє чотири раси: 1) брюннську; 2) грімальдійську; 3) шанселядську; 4) расу Барма-Гранде. Водночас Е.Влчек вважає основними типами верхнього палеоліту кроманьйонський та брносський (брюнський).

Пізньопалеолітична людність Африканського континенту представлена п'ятьма морфотипами (згідно скелетних знахідок), котрі можна пов'язати з сучасним африканським населенням: 1) Ельментейта – ефіопська раса; 2) Фіш-Хук – бушменська раса; 3) Боскоп – готтентотський тип; 4) Флорісбад та Кеп Флетс – австралоїдний тип; 5) Асселяр і Назлет Хатер – негрський тип. При цьому, серед усіх наведених рас слід виділити бушменський (можливо, готтентотський) морфологічний комплекс як такий, що має більш давнє коріння у порівнянні з пізньопалеолітичними типами. Це дає змогу припустити, що на початку пізнього палеоліту майже усе населення Африки нагадувало сучасних бушменів та готтентотів (витягнута, низька черепна коробка, широкий ніс тощо).

На відміну від Європи, пізньопалеолітичне населення Азії, зважаючи на територію даного континенту, характеризувалося ще більшим різноманіттям та наявністю декількох типів населення, яке можна пов'язати з європеоїдною, монголоїдною та екваторіальною (негроїдною) расами.

Населення, що мешкало в Передній Азії (Ізраїль, Ірак, Індія) характеризувалося європеїдними ознаками. Зокрема, кісткові рештки, котрі походили зі стоянки Шукба (Ізраїль) характеризувалися доліхо-мезокранією, середнім зростом (160 см), широким, низьким прогнатним обличчям. Подібний кроманьйонським набір ознак з невеликою австралоїдною (тропічною) простежується і на кісткових рештках що походять з печери Хоту та стоянки Гар-і-Камарбанд (Іран), Лангнай, Хараппа (Пакистан). В цьому контексті таке поєднання європеїдних та екваторіальних (негроїдних) рис для передньоазійського населення може бути свідченням початкової міграції сапієнтного населення з Африки та подальше формування рас під впливом навколишнього природного середовища.

Цікаві результати дало обстеження верхньопалеолітичних людей, кісткові рештки яких походять зі стоянок Афонтова гора біля Іркутська (РФ). Так, значну сплюсненість перенісся, яке було простежено на фрагменті черепа, виявленого на стоянці Афонтова гора в околицях Красноярська, французький антрополог Ж.Фроманже розцінив як доказ раннього формування монголоїдних ознак у верхньопалеолітичного населення. Водночас на статуетці зі стоянки Буреть поблизу Іркутська (РФ), котра датується 20 тис. років тому, зображена людина монголоїдної зовнішності і також розглядається, як доказ формування людських рас в добу пізнього палеоліту.

Водночас в одонтологічному типі дітей з поховання Мальта поблизу Іркутська (РФ) простежується "західний" (європеїдний) варіант. Це дає змогу припустити про дуже раннє проникнення європеїдів далеко на схід.

Окрему групу знахідок складають Шаньдунські гомініди, що були виявлені у верхньому гроті Чжоукоудянь (КНР). Зокрема, чоловічий череп характеризувався доліхокранієм черепом, з ортогнатним у профілі обличчям, низькими орбітами та широким носом та меншим сплюсненням обличчя ніж у сучасних монголоїдів. Такий своєрідний краніологічний комплекс не дає змоги дослідникам включити його до суто монголоїдної раси як рівно і до інших. Хоча серед сучасних расових варіантів найбільш близькими до даного черепа ознаками відзначаються полінезійці та айни. Що стосується двох інших жіночих черепів, то згідно Ф.Вейденреха один

характеризувався наявністю меланезійського типу, другий – з ескімоським, вважаючи, що в даному регіоні відбувалося інтенсивне расове схрещування.

Своєрідним набором ознак, який можна пов'язати як з сучасними черепами австралійців, так і з тасманійським та негритоським краніологічними типами, характеризувався комплекс Ніа, який був виявлений у Великій Ніахській печері на острові Калімантан (Борнео). Давній шар печери, в якому було знайдено череп датований 39600 (+-1100) р. Він відзначався невеликими розмірами мозкового відділу, слабо розвинутими надочними дугами, прямим лобом, низьким обличчям, дуже широким носом.

Питання про час заселення Австралії найдавнішими людьми може дискутуватися. Однак, найдавнішим місцезнаходженням залишків людини в Австралії сьогодні вважається Мунго 3 в районі Вілландра Лейк яке датується 62000 (+-6000) років; Малакунанья 2 та Наувалябіла (Земля Арнхем) – 60-50 тис. років. Також слід відзначити черепи зі стоянок Тальгая, Кохуни і Кейлори. Загалом, всі вони характеризувалися чітко вираженими австралоїдними рисами. Цікавим є те, що схожість Кейлорського варіанту з територіально далекими формами Схул-Кафзех, "австралоїдність" деяких європейських, африканських та американських черепів верхньопалеолітичного часу дозволяє припустити, що в епоху мустьєр Австралії ми зустрічаємося з узагальненим типом давнього сапієнса, який походив від спільного кореня що розселився по всій ойкумені. Водночас, присутність другого Тальгайсько-Кохунського варіанту може бути свідченням процесу взаємодії прибульців із Заходу з місцевими азійськими формами – нащадками східних еректусів. Отже, антропологічний тип давніх австралійців становить значний інтерес у зв'язку із загальними проблемами дослідження процесів сапієнтації та расо утворення.

Пізньопалеолітичне населення Америки характеризувався досить своєрідним морфологічним типом. Так, череп, що був виявлений на стоянці Дель Мар (Ля Джолла) і датувався часом 11 тис. років тому, характеризувався відсутністю чітко виражених монголоїдних рис. Череп зі стоянки Юха (датується 21500 років) був позбавлений будь яких монголоїдних рис. Натомість, риси протомонголоїдного індіанця простежені на

черепі дівчини 15-16 років, що був виявлений у Північній Америці. Подібним "палеоамериканським" комплексом характеризувався і череп з Тепешпан: сильне сплюснення обличчя та слабе випинання носових кісток зближують його з монголоїдами, низьке обличчя вказує на австралоїдність або ж південноазійський вплив, а вузький носовий отвір є одним із найважливіших ознак палеоамериканця. Таке морфологічне різноманіття дало змогу французькому антропологу П.Ріве висунути гіпотезу про полікомпонетного походження індіанців Америки внаслідок чотирьох міграцій популяціями різного расового складу. Таким чином, питання про фізичний тип найдавнішого населення Америки залишається відкритим.

Зважаючи на запропоновані дати появи неантропа, які датуються від 190 тис. років тому (*Homo sapiens idaltu*), виникає слушне запитання, чому ж *Homo sapiens* з точки зору матеріальної культури нічого не винайшов і продовжував користуватися тими ж мустьєрськими кам'яними знаряддями. В зв'язку з цим було висловлено думку, що сучасна людина не відразу ж досягла сучасного рівня інтелектуальних можливостей. Еволюція продовжується і до сих пір, проте зміни вже стосуються тонких структур мозку, які відповідають за особливість інтелекту та інтелектуальні можливості.

Таким чином, як ми можемо бачити з вищенаведеного, сучасні поєднання краніологічних особливостей мають різну давність. При чому найбільш ранні із них склалися близько 130 тис. років тому (бушмени), а австралоїдний комплекс, ймовірно був "ровесником" виду *Homo sapiens*. Європеїдний та монголоїдний типи – є більш пізніми. Отже, близько 100 тис. років тому неантропи починають "виходити" з Африки і 80 тис. років розселяються по Азії. Близько 60 тис. років тому добираються до Австралії і, починаючи з 45-40 тис. років, заселяють Європу. Цим самим часом датується і початкове проникнення людей до Америки і розпочинається процес расогенезу.

3. Расогенез.

Однією з найбільш складних проблем антропогенезу є питання походження людських рас. Зазначимо, що в цьому питанні сьогодні існує дві теорії, які представлені у вигляді теорій моно- і поліцентризму. Зазначимо, що донедавна також

існували теорії моно- і полігенізму, які розглядали усі сучасні раси через призму видової єдності людства (моногенізм). Що стосується полігеністів, то згідно їхньої концепції, усі раси – це окремі види людини, що безперечно є помилковим.

Отже, основними гіпотезами, які розкривають механізм, час і місце виникнення людських рас, є моно- і поліцентризм. При цьому, дві конкуруючі теорії по різному пояснюють расову диференціацію на завершальних стадіях еволюції гомінідів.

Зазначимо, що обидві теорії сходяться в тому, що в період від двох до одного мільйонів років тому *Homo erectus* мігрували з Африки і заселили Євразію. Розходження полягає в питанні того, чи дали нащадки популяції еректусів (неандертальці в Європі, синантропи в Китаї та яванська людина в Індонезії) початок сучасним людям, і чи вони були тупиковою гілкою еволюції, які зникли під тиском неантропів, які з'явилися 200 тис. років тому

Згідно гіпотези поліцентризму (поліфілії), автором якої вважається Ф. Вейденрейх, існувало чотири осередки расоутворення – Європа або Передня Азія, Африка (південніше Сахари), Східна Азія та Південно-Східна Азія. Усі сучасні раси еволюціонували від *Homo erectus* в Африці, Європі і Азії паралельно впродовж більше 1 млн. років через проміжні форми. Тобто, сучасні європейці пішли від неандертальців, монголоїди від синантропів, а австралійські аборигени (австралоїди) від яванської людини (пітекантропа). Згодом, дослідники Г.Ф. Дебец та Н.Тома запропонували два інші варіанти походження рас. За першим, осередок расоутворення європеїдів та африканських негроїдів існував у Передній Азії тоді як осередок расоутворення монголоїдів та австралоїдів знаходився у Східній та Південно-Східній Азії. Європеїди пересувалися в межах Європейського материка і прилеглих до нього районів Передньої Азії. За другим варіанту, європеїди, африканські негроїди та австралоїди складають один стовбур расоутворення, тоді як азійські монголоїди та американці – інший.

Як наголошується поліцентристами, унікальні морфологічні ознаки простежуються від архаїчних до сучасних популяцій. Такими ознаками, що збереглися у сучасних людей як спадок від своїх попередників, є: різко виступаючий ніс у сучасних європейців і неандертальців (від 200 до 35 тис. років

тому) плоске (плекате) обличчя і лопатоподібні різці сучасних китайців і пекінської людини (синантропа) та гомінідів, кісткові залишки яких були виявлені поблизу с.Чжоукоудянь (вік складає від 700 до 100 тис. років). Життєво важливим для цієї теорії є припущення про наявність достатнього потоку генів між різними групами, що дозволяло їм еволюціонувати у біологічній єдності.

У відповідності з гіпотезою моноцентризму або монофілією (Я.Я. Рогінський), котра була заснована на визнанні спільного походження, соціально-психологічного розвитку, а також однакового рівня фізичного та розумового розвитку усіх рас, останні походили від одного загального предка з однієї території. Однак дана територія вимірювалася багатьма тисячами квадратних кілометрів. Припускається, що формування рас відбулося на територіях Східного Середземномор'я, Передній і, можливо Південної Азії.

Так, у межах теорії моноцентризму передбачається, що люди сучасного фізичного типу походять відносно недавно, ймовірно близько 190-160 тис. років назад, від первісної африканської популяції, яка згодом починає мігрувати в усі куточки світу. В ході міграції і розвивалися специфічні расові риси. Паралельно з цим, сучасні люди витіснили усі існуючі популяції неандертальців і *Homo erectus* та зайняли їх територію.

Основною темою дискусій між прибічниками двох теорій є регіональна безперервність палеонтологічного літопису. Основним аргументом моноцентристів є те, що палеоантропологічні рештки викопних форм людини є настільки неповними і фрагментарними, що не дають можливості простежити утворення расових ознак на ранніх стадіях еволюції людини. Окрім того, результати аналізу К. Стрінгера та П.Ендрюса вказують на те, що популяції азійських еректусів еволюціонували незалежно від африканських. Згодом азійські форми вимирають, а африканські види *Homo*, яких вже не можна було називати *Homo erectus*, стали предками сучасної людини. Також зазначимо, що основна доказова база моноцентристів будується саме на молекулярно-генетичній базі.

Зауважимо, що сьогодні гіпотеза поліцентризму базується на таких чинниках, як мутація та природний відбір, проте у багатьох сучасних дослідників вона викликає заперечення. По-перше, в еволюції не відомі випадки, коли б ідентичні еволюційні результати відтворювались би декілька разів. Більш

того, еволюційні зміни є завжди новими. По-друге, наукових даних про те, що кожна раса володіє своїм власним осередком расоутворення не існує. Зазначимо, що необхідною умовою поліцентричної моделі є простежуваність багатьох расових характеристик вглиб величезних періодів часу, чого не потребує моноцентрична теорія, згідно якої предком всіх людей є так звана "мітохондріальна Єва", яка виникла в Африці відносно не давно.

Цікавим виглядає концепція запропонована В.В. Бунаком про існування "краніологічного поліморфізму" в пізньому палеоліті, що виражається в наявності різнорідних індивідів у межах кожної окремої популяції (поліморфний тип). Лише згодом у процесі розселення людства у різні регіони земної кулі цей поліморфний тип розпався на окремі раси.

Тому, поруч з проблемою формування людських рас не до кінця з'ясованими залишаються самі механізми расоутворення, оскільки цей процес проходив під впливом двох факторів: біологічного та соціального. Так, механізми утворення кожної окремої расової ознаки в людини відносяться до галузі біології. І, навпаки, конкретна історія здійснення усіх цих механізмів, поєднання окремих ознак в комплекси, або расові типи, відноситься в людини до сфери його соціального життя. Так, наприклад, для розуміння механізму розщеплювання ознак людини, що визначають колір і форму його волосся, вистачає деяких загальних і приватних положень генетики. Натомість, для розуміння причин проникнення, наприклад, тугої форми волосся за межі Східної Азії на о-в Мадагаскар, необхідно знати історію заселення цих областей, а отже, і ті соціальні причини, які його викликали.

Безперечно, одним із головних чинників, який безпосередньо впливав на виникнення рас є навколишнє природне середовище. Тривале існування людей на певній території з характерними для неї кліматичними умовами запускло процеси адаптації, які охоплювали майже весь морфофізіологічний комплекс людини (пігментацію шкіри, волосся, очей, форму волосся, носа, губ, зріст тощо). Так, негроїди, ареал проживання яких охоплює Африку, Південно-Східну Азію (австралоїди) характеризуються темним кольором шкіри, кучерявим волоссям, дуже широким носом, товстими губами. Подібний комплекс ознак представляє собою приклад вдалого

фізіологічного пристосування до тих умов навколишнього природного середовища, в яких проживають негроїди (постійна висока температура та велика вологість). Характерний для усіх негроїдів темний колір шкіри сформований наявністю великої кількості у шкірі пігменту меланіну, який захищає організм від шкідливої дії ультрафіолетового випромінювання. Зазначимо, що меланін присутній і в шкірі європеїдів та монголоїдів, проте не в таких кількостях. Він максимально виробляється в них лише під час тривалого перебування на сонці (засмага), і з часом, особливо в прохолодні періоди (осінь-зима-рання весна) кількість меланіну зменшується, в той час як в негроїдів його рівень у шкірі постійний. Кучеряве волосся утворює навколо голови своєрідну повітряну подушку, яка захищає голову від перегрівання. Цьому також сприяє і характерна для більшості представників негроїдної раси вузька та видовжена форма черепної коробки, яка, саме завдяки такій формі, нагрівається повільніше ніж широка та низька. Широкий ніс з великими отворами, велика ширина ротового отвору (по відношенню до розмірів обличчя і голови) та велика протяжність слизової поверхні губ негрів сприяють посиленому виділенню вологи та забезпечують цим самим охолодження організму в умовах тропічного клімату.

Вплив навколишнього природного середовища на європеїдів проявився, насамперед, у світлому кольорі шкіри, який сприяє глибокому проникненню сонячних променів у тіло людини, що сприяє виробленню вітаміну D, який має протирахітні властивості. Сильно виступаючий ніс збільшує носоглотковий шлях, що в свою чергу подовжує шлях повітря по дихальним магістралям та сприяє його зігріванню. Зазначимо, що такі морфо-фізіологічні особливості європеїдів є пристосувальними ознаками до прохолодних кліматичних умов і має на меті захист організму людини від переохолодження.

Риси обличчя монголоїдного типу – це також пристосувальна ознака для проживання у прохолодних кліматичних умовах. Для цього типу характерно зменшення надбрівних дуг та лобних пазух, більш плоскі та широкі очні і молярні області, зменшений носовий виступ. Пов'язуючи походження монголоїдної раси з континентальними територіями Центральної Азії можна припустити, що особливі ознаки

монгольського ока (вужкість щілини, жирова складка повіка або епікантус) виникають як захисний апарат, що оберігає органи зору від вітру, пилу та шкідливої дії відбитої сонячної радіації на засніжених просторах. Ще однією особливістю монголоїдів є значні жирові відкладення на обличчі, які за своєю товщиною переважають товщину шару жиру європеїдів та негроїдів.

До чинників расогенезу також відносяться дрейф генів, ізоляція та змішування популяцій. Дрейф генів, які контролюють певні расові ознаки, здатні змінювати генетичну структуру популяцій. Підраховано, що в результаті дрейфу генів вигляд популяцій може змінитися впродовж 50 поколінь, тобто близько 1250 років. Суть генетичного дрейфу полягає в тому, що в ізольованих популяціях, де майже усі шлюби ендегамні, значно підвищуються шанси зустрічі в алейних парах рецесивних генів, знижується рівень гетерозиготності і підвищується концентрація рецесивів у гомозиготному стані.

У популяціях, де впродовж багатьох поколінь укладаються шлюби переважно в середині своєї групи, з часом можуть відбуватися помітні зміни расових особливостей, які призводять до того, що першопочатково схожі популяції виявляються різними. Виникнення таких відмінностей, які не носять адаптивного характеру, є результатом змін в частоті появи окремих ознак. Вони призводять до того, що одні особливості можуть абсолютно зникнути, а інші отримати досить широке поширення. Ізоляція популяцій проявлялася в різних формах і об'ємах. Наприклад, географічна ізоляція первісних колективів в епоху палеоліту супроводжувалася диференціацією їх генетичного складу, перериванням контактів з іншими колективами. Різні географічні бар'єри робили вплив не лише на генетичну диференціацію популяцій, але і на концентрацію культурних традицій.

Змішування популяцій мало значення у далекому минулому і ще більше значення при формуванні молодих рас. Справа в тому, що прогресивніші форми зустрічалися з архаїчними, що вело не тільки до знищення останніх, а й до метисації. Серед "молодих" рас найбільш характерною є північноамериканська "кольорова" раса (негритянське населення США), яка виникла в результаті змішення лісової негроїдної раси з расами банту, а також північно-західною європейською, альпійською, середземноморською і, можливо,

іншими расами. Південно-африканська "кольорова" раса виникла на основі банту, бушменів і готтентотів. Нині на Гавайських островах формується нова расова група внаслідок метисації європеїдів, монголоїдів та полінезійців.

На сучасному етапі майбутнє рас визначається низкою діючих у наш час факторів. Триває зростання чисельності населення земної кулі, збільшується його міграція, підвищується частота міжрасових шлюбів. Припускається, що завдяки двом останнім чинникам у далекому майбутньому почне формуватися єдина раса людства. Водночас, можливі і інші наслідки міжрасових шлюбів, що пов'язані з формуванням нових популяцій з власним специфічним поєднанням генів.

Таким чином, сучасні раси виникають у ході внутрішньовидової диференціації вже сформованого раннього сапієнса, тоді як гомініди попередніх періодів зробили відносно невеликий внесок в специфічні расові комплекси. В ранньому та середньому палеоліті з'являються лише одиничні расові ознаки і навіть в пізньому палеоліті ще не існувало консолідованих расових комплексів. Були лише зачатки, в той самий час, як великі раси сучасного людства виникли лише в постпалеолітичній (неолітичний) час.

4. Заселення Америки та Австралії.

Як ми можемо бачити, з вище наведеного, територія Нового світу, під якою ми розуміємо Американський та Австралійський континенти, не брали участь у процесі антропогенезу через значну віддаленість від початкових осередків формування людства. Окрім цього, на зазначених континентах поки що не виявлено жодного предка людини тотожного австралопітекам, еректусам та неандертальцям. Натомість, сучасна людина з'являється на цих територіях досить пізно – 62 тис. років тому в Австралії (Мунго 3) та 39 тис. років тому в Америці (печера Пендехо, Нью-Мексико, США).

Людина проникла на Американський континент на відносно пізньому етапі своєї історії – близько 40 тис. років тому, тобто наприкінці плейстоцену, коли Африка та значна частина Євразії вже були заселені.

Таке запізніле освоєння Нового Світу неважко пояснити: суворі умови життя на найближчих підступах до Америки висували певні вимоги до найдавніших людських колективів.

Прародительська популяція, якою б малою вона не була, потребувала такого запасу біологічної різноманітності, який забезпечив би їй розселення та подальше пристосування її дочірніх груп. Інакше, освоєння таких просторів Нового Світу зі своєрідними кліматичними умовами, ландшафтом, рослинним і тваринним світом за відносно короткий еволюційний час (декілька сотень поколінь), виявилось б неможливим.

Проникнення людей в Північну Америку з Азії через Берингію, яка з'єднувала Чукотку і Камчатку з Західною Аляскою сухопутним мостом шириною біля 1 км. тривало з 40 тис. до 12-11 тис. років тому. Окрім того, в процесі заселення неолітом Америки простежується три міграційні хвилі, які хронологічно можна датувати часом з 45-38, 28-25 та 13-10 тис. років тому, коли під час короточасних потеплінь прохід у гірському масиві між Західною Аляскою з помірними зонами Америки був звільнений від криги. Якщо дана теза виглядає практично беззаперечно, то морфологічні особливості населення, яке здійснювало початкову колонізацію Америки, їхня початкова расова приналежність є ще не до кінця з'ясованими.

Справа в тому, що сучасні американські аборигени (індіанці) у своїй зовнішності поєднують ознаки, які з одного боку тяжіють до монголоїдної раси (жовтуватий колір шкіри, широким обличчям, лопатоподібними різцями, темним забарвленням волосся, очей), проте з іншого, зокрема, за відсутністю епікантуса, сильним випинанням носа з високим переніссям, який різко виступає з площини обличчя, відрізняються від перших. Тому, починаючи з XVIII ст., американських індіанців почали виділяти то в окрему велику расу (К.Ліней, Р. Біасутті, Дж.Бейкер та ін.) то як бічну або малу расу великого монголоїдного стовбура (Е.Ейкштедт, М.М.Чебоксаров, В.В. Бунак тощо). Як можна пояснити такі морфо-фізіологічні характеристики корінного американського населення?

Відповідь на це питання, безперечно, пов'язана з міграційними хвилями найдавніших людей на Американський континент. Як вже було зазначено вище, на сьогодні виділяють три хвилі. В ході першої, як відбулася не раніше 40 тис. років тому, перші поселенці принесли на територію Америки архаїчний морфотип, який за своєю характеристикою більше

тяжів то австралоїдних або австралезійських форм, який різко відрізнявся від монголоїдів. Згідно О.О. Зубова, побідний морфотип лежав в основі антропологічної зовнішності найдавнішого населення Нового Світу. Він надовго зберігся в таких периферійних районах як Вогненна земля, Каліфорнія. Натомість, американська дослідниця М.Лар стверджує, що найдавнішими мешканцями Америки були не монголоїди, а австралоїди, що підтверджується генетикою. Значимо, що американсько-індійська генетико-антропологічна експедиція виявила риси схожості між населенням гірських районів Нової Гвінеї та індіанцями Південної Америки (К.Багатра, Ф.Блек)

Наступні хвилі – ескімо-алеутська і чипевська обмежилися Арктикою. Нашадки останніх були найбільш тісно пов'язані з сучасним населенням Східної Азії. Ці пізні групи з часом змішалися з "корінним" населенням півночі Північної Америки так, що ДНК сучасних ескімосів та ауетів тільки на 43% нагадують геном предків, а чипевів – лише на 10%. Решту простору зайняли гени від першої хвилі. Тому, саме завдяки наступним хвилям починається процес поступової "монголізації" корінного американського населення.

Цікавий погляд на дану проблему виклав В.П. Алексеєв, який припустив, що серед давнього населення деяких районів Центральної Азії (західні райони Монголії), простежувалася європеїдна домішка. Отже, і популяції, які здійснювали колонізацію Америки, могли належати до змішаного європеїдно-монгоїдного типу. Однак найбільш логічною, з нашої точки зору, виглядає гіпотеза американського археолога Д.Дж. Мальтцера, який висунув концепцію "крапельних" міграцій. Згідно неї, передбачається можливість проникнення до Америки через Берингову протоку багатьох антропологічних типів, що відрізнялися один від одного в різні хронологічні періоди. Ця точка зору краще пояснює багатоманітність расових типів Америки і поступову "монголізацію" найдавнішого американського населення.

Достатньо складним був і процес заселення Австралії. Справа в тому, що Австралія, як і Америка, згідно геологічних і зоологічних даних, лежить за межами тієї області, в якій могли з'явитися прадавні люди. Окрім того, великий науковий інтерес становить проблема шляху, за яким відбувалося заселення людьми Австралії та близьких до неї островів.

Загалом, корінне населення Австралії характеризується наступними, яскраво вираженими антропологічними ознаками: темно-коричневою шкірою, хвилястим волоссям і сильним розвитком третинного волосяного покриву, широким носом з низьким переніссям. Частина австралоїдів (Західна Австралія, Південна Індія, Океанія) в молодості та у літах мають біляве волосся, що не є результатом метисації, а закріплена в якийсь період ізоляції мутація, подібна до тієї, що утвердилася у північних європейців. Найбільшу типологічну схожість з австралійською расою мають ведди Шрі-Ланки (Цейлон-Зондська раса) і південно-індійська раса (дравідійська), а також деякі народи Океанії (Нова Каледонія). До того ж, заслуговує на увагу і той факт, що знайдені в Австралії найдавніші викопні рештки людини мають близьку схожість з кістковими рештками, які були виявлені на острові Ява (явантропи).

В питанні про шляхи, якими найдавніші люди змогли проникнути на територію Австралії, безперечною, виглядає теза про те, що заселення Австралії могло відбутися виключно з півночі, тобто з боку Південно-Східної Азії. Згідно сучасних уявлень, це могло відбутися двома шляхами: через Нову Гвінею і через острови групи Тімор (морський та сухопутний шляхи). Північний же, новогвінейський шлях, з географічних, антропологічних та етнографічних даних мав переважаюче значення. Важко уявити собі, що людина пізньопалеолітично-мезолітичної культури могла вчинити великі морські подорожі, які були потрібні, щоб досягти берегів Австралії від найближчих великих островів. З іншого боку, відсутність в Австралії великих наземних плацентарних ссавців примушує відкинути і другу гіпотезу про пізнє існування великих сухопутних зв'язків між Австралією та Індонезією.

Також в заселенні Австралії виділяється декілька міграційних хвиль, внаслідок яких в Австралії сформувалися два морфологічних типи: Тальгайсько-Кохунський та Кейлорський. Не менш складним питанням є походження тасманійців. Із цього приводу існує два погляди. На думку одних дослідників, тасманійська раса була поширена колись по всій Австралії, звідки вона проникла через Бассову протоку в Тасманію, а в самій Австралії згодом була асимільована або витіснена хвилеволосими прибульцями. На думку інших дослідників (С.П.Толстов), тасманійці потрапили на свій острів

не через Австралію, а минувши її, обхідним шляхом, можливо – з Нової Каледонії. Згодом, населення Австралії як і Америки ізолюється.

Таким чином, із заселенням Америки і Австралії людина опанувала практично всі доступні для неї на той час регіони земної кулі.

5. Виникнення общинно-родового ладу.

Великі зрушення в розвитку виробництва спричинилися до не менш великих змін в організації суспільства. Зростання технічної озброєності людини в її боротьбі з природою створило умови для існування відносно сталих господарських колективів. Водночас вона вимагала ефективного використання, наступності й дальшого вдосконалення ускладнених знарядь праці і трудових і навичок. Праобщині з її відносно аморфною несталою структурою це завдання було не під силу, тому вона неминуче повинна була поступитися місцем тривалішій формі суспільної організації.

Низка обставин визначила характер цієї організації. По-перше, при надзвичайно низькому рівні розвитку ранньопалеолітичного суспільства, в умовах якого почала створюватися нова організація, ледве чи не єдиною реальною основою для зміцнення соціальних зв'язків були стихійно виниклі узи природного, кровного споріднення. По-друге, можна припустити, що при неупорядкованості статевих стосунків, при відсутності поняття батьківства, відносини споріднення мали встановлюватися лише між нащадками однієї матері, тобто будуватися по материнській, жіночій лінії. По-третє, найстабільнішою частиною тодішніх колективів були жінки, що відігравали велику роль у всіх галузях господарського життя й виняткову значення у піклуванні про дітей, підтримуванні вогню, провадженні домашнього господарства. Внаслідок усього цього першою впорядкованою формою організації суспільства, що безпосередньо змінила праобщину, мабуть, був колектив родичів, пов'язаних спільним походженням за материнською лінією, тобто материнський рід.

Багато зарубіжних і деякі вітчизняні дослідники гадають, що спочатку споріднення визначалося по батьківській лінії, або ж припускають паралельне зародження материнського й батьківського визначення споріднення. При цьому вони посилаються на існування батьківського визначення споріднення

в багатьох з найвідсталіших племен і на уявлення про так зване соціальне батьківство, тобто визнання батьківства певного кола чоловіків. Проте, Е. Тайлор звернув увагу на те, що етнографія знає багато фактів переходу від материнського визначення споріднення до батьківського і не знає жодного факту зворотного переходу. Відповідно до цього в переважній більшості батьківсько-родових суспільств засвідчено пережитки материнського роду, а протилежної картини ніколи не спостерігалось.

Виникнення на стадії переходу від раннього до пізнього палеоліту (може, й ще раніш) родового ладу посередньо підтверджується деякими археологічними даними. На оріньякських стоянках колишнього СРСР виявлено залишки величезних, на кілька десятків, а іноді навіть і сотень квадратних метрів, колективних жител, будівництво і використання яких могло бути пов'язане лише з діяльністю міцно згуртованих виробничих колективів. Деякі з цих жител (Костенки I, Костенки IV) в деталях нагадують відомі етнографії оселі материнських родових колективів, зокрема так звані довгі будинки ірокезів. До цього ж часу належить багато знахідок, що дають певні підстави твердити про зародження материнського визначення споріднення. Це – оріньякські й солютрейські жіночі статуетки з підкресленими ознаками статі, так звані верхньопалеолітичні "Венери". Багато археологів слідом за П.П. Єфименком розглядають їх як свідчення появи культу матерів-прародительок. Інше трактування дав їм нещодавно С. О. Токарев, який вбачає в них не прародительок, а господарок і охоронниць домашнього вогнища, що уособлюють осереддя життя родової групи. Другий погляд підкріплений численними етнографічними паралелями й, мабуть, ближчий до істини. Але хоч би хто мав рацію, пізньопалеолітичні фігурки свідчать про особливе місце жінки в житті суспільства і вказують на зародження материнсько-родового культу.

Поряд з однолінійним визначенням споріднення іншою важливою ознакою роду був звичай екзогамії, тобто заборона шлюбних стосунків всередині роду. Походження цього звичаю, а тим самим і конкретний механізм перетворення первісного людського стада на родову організацію, все ще лишаються нез'ясованими.

У питанні про походження екзогамії існує багато різних теорій, жодна з яких не є загальновизнаною. Першу з них запропонував у 60-х роках XIX ст. шотландський учений Мак-

Леннан, що ввів у науку поняття екзогамії, але в той же час заплутав питання, поділивши всі первісні племена на екзогамні й ендогамні. На думку Мак-Леннана, джерела екзогамії лежали у звичаях "войовничих дикунів", що вбивали некорисних для воєн дівчаток, а тому змушені були шукати собі жінок на стороні.

Дарвін, звернувши увагу на те, що самці оленегінних собак віддають перевагу чужим самицям перед самицями своєї зграї, пояснював походження екзогамії взаємною відразою до статевих стосунків, яка мала виникнути в близьких родичів, що повсякденно спілкувалися між собою. На користь цього припущення, можливо, якоюсь мірою промовляють дані сучасної статистики по деяких країнах Південно-Східної Азії. Вони свідчать про вищу народжуваність дітей у сім'ях, заснованих на неспоріднених шлюбах. До Дарвінової теорії близько стоїть досить поширена теорія "інстинктивної" відрази до кровозмішувальних статевих зв'язків. Ще один погляд на походження екзогамії (Бріофолт, а серед радянських учених – Б. Ф. Поршнев) полягає у виведенні її з такого ніби властивого первісному людському стаду порядку, коли рухливіші мисливці-чоловіки постійно відривалися від жінок і зустрічалися з жінками інших стад, що відстали від своїх чоловіків. Помітний слід в історії питання залишив Морган, що пов'язував виникнення екзогамних заборон з прагненням уникнути біологічно шкідливих наслідків кровозмішування. Проте пізніші наукові дані показали, що Морганова теорія не беззаперечна. По-перше, з'ясувалося, що шкідливість споріднених шлюбів при досить значних розмірах популяції, тобто взаємощлюбної групи, проблематична. По-друге, коли навіть такі шлюби й були шкідливі, то цього не могло врахувати родове суспільство, яке формувалося в цей час, хоча б тому, що мустьєрська людина, певно, ще не цілком розуміла зв'язок між статевим актом і народженням дітей, про що свідчать залишки деяких вірувань австралійців. По-третє, здебільшого родові суспільства не лише допускало, а й вважало обов'язковими шлюби між певними категоріями близьких родичів. Беручи до уваги все це, більшість сучасних учених вважає "біологічну" теорію виникнення екзогамних заборон не досить обґрунтованою.

Розробляючи складну проблему походження екзогамії, вітчизняні вчені намагаються знайти внутрішній взаємозв'язок між цією формою регулювання статевих стосунків і всім ходом

розвитку виробничої діяльності в праобщинах. Ідучи цим шляхом, деякі дослідники (О.М. Золотарьов, С.О. Токарев) пов'язують виникнення екзогамії з прагненням мустьєрських праобщин подолати свою початкову замкнутість і встановити господарські контакти з сусідніми праобщинами. Проте самого цього пояснення, очевидно, не досить. Тенденція до розширення господарських зв'язків у своєму розвитку мала б привести до появи багатьох взаємопов'язаних груп; тим часом, як ми побачимо далі, для початкової структури родового суспільства характерна була наявність лише двох екзогамних взаємошлюбних колективів. Інші радянські дослідники (М.П. Жаков, С.П. Толстов, Ю. І. Семенов) пов'язують виникнення екзогамії з потребою впорядкувати господарське життя всередині первісних колективів. Вони виходять з того, що нерегульовані статеві стосунки мали б увесь час супроводитися сутичками на ґрунті ревностів і тим самим розхитувати праобщину як господарський і суспільний осередок. Борючись з цим, суспільство поступово запроваджувало статеві заборони, що дедалі обмежували і кінець кінцем зробили неможливими статеві стосунки всередині групи. Та винесення статевого життя поза межі колективу, зміцнюючи його, мало призвести до дедалі частіших конфліктів з іншими колективами, причому зрозуміло, що чим більше було таких взаємошлюбних груп, тим ширшою була арена конфліктів. Тому найпростіший природний шлях усунення цих суперечностей вів до поступового утворення дуальної організації – поєднання тільки двох екзогамних груп в одне стале взаємошлюбне об'єднання, зародок ендогамного племені.

Однак на сьогодні, проблема виникнення екзогамії та родового ладу залишається відкритою. Одна з причин цього полягає в тому, що при розв'язуванні її через брак безпосередніх етнографічних відомостей, доводиться вдаватися до посередніх даних, аналізу пережитків, а іноді навіть обмежуватися суто логічними доказами. Та, можливо, що тут є й інша причина: прагнення знайти одне-єдине достатнє пояснення, тоді як багато існуючих гіпотез мають свої раціональні зерна. Так, можна припустити, що не досить численні популяції прийшли до екзогамії з огляду на негативні наслідки близькоспоріднених шлюбів, близькі між собою групи – для зміцнення контактів, а групи з не досить ефективною системою домінування – через внутрішньогрупові конфлікти. В усіх цих випадках встановлення

екзогамії було, зрозуміло, не свідомим актом, а тривалим стихійним процесом, у ході якого групи, що прийшли до екзогамії, виявлялися більш життєздатними і витісняли своїх сусідів. Водночас певну роль міг відіграти й усвідомлений стимул до екзогамії – справді дуже поширена табуація крові однорідців.

На відміну від праобщини рід був уже цілком сформованим, "готовим" людським суспільством. У ньому досягли найвищого розвитку початки первісного колективізму, тісне співробітництво й згуртованість однорідців, причому, як про це можна міркувати за етнографічними аналогіями, відносини споріднення усвідомлювалися як економічні відносини, а економічні відносини – як відносини природного споріднення. Тим самим визнання родових зв'язків набуло суспільного значення, стало ніби основною конституюючою ознакою нового виробничого колективу – родової общини, яка прийшла на зміну людському стаду.

ТЕМА 7. Давня родова община первісних мисливців, збирачів і рибалок

1. Розвиток продуктивних сил пізнього палеоліту
2. Розвиток продуктивних сил мезоліту
3. Криза мисливсько-збиральницького господарства

1. Розвиток продуктивних сил пізнього палеоліту.

Рання первісна община виникла до початку пізнього палеоліту, наприкінці доби мустьє. Вона існувала і в наступні епохи кам'яного віку (пізній палеоліт, мезоліт та початок неоліту) й відповідала привласнюючому господарству. Будучи єдиною епохою в розвитку первіснообщинного ладу, родова община пройшла довгий шлях історичного розвитку. Важливим рубежем, що його пододало первісне людство в цю епоху, був перехід від привласнення готових продуктів природи до виробництва їх, тобто від привласнюючого господарства до виробляючого. Це дає підставу розрізнити ранньородову общину мисливців, збирачів та рибалок та пізньородову общину землеробів-скотарів.

У межах ранньородової общини виділяються два послідовні етапи привласнюючої діяльності: архаїчне і більш розвинуте мисливсько-збиральницьке господарство, що в ряді районів поєднувалось також і з рибальством. Межею між ними звичайно вважають застосування нового дуже ефективного знаряддя полювання – лука зі стрілами, що сприяло розвитку полювання на середніх і дрібних тварин та птахів. Тут треба зробити застереження. Етнографія знає мисливські племена, зокрема багато племен басейну Амазонки, що не користувалися луком, але застосовували інші, не менш дійові знаряддя полювання, наприклад духову стрілометальну трубку. Та все ж таки, як свідчать археологічні й етнографічні матеріали, найбільшого поширення як удосконалена мисливська зброя набув саме лук, і тому в ньому з певною умовністю можна вбачати характерну ознаку переходу від раннього до пізнішого мисливського господарства.

Початковий етап існування ранньої родової общини представлений археологічними пам'ятками пізнього палеоліту. У прильодовиковій Європі це насамперед оріньякська, солютрейська і мадленська культури, що розглядаються як характерні для послідовних етапів розвитку пізнього палеоліту,

Проте слід мати на увазі, що в Німеччині, наприклад, немає солютрейських пам'яток, а мадленські не відомі на схід від Швейцарії. Зате останнім часом виділено перігордійську, грімальдійську, селетську і костенківську культури. Перігордійська (названа за знахідками в гротах на плато Перігор у Франції, департамент Дордон) і грімальдійська (за знахідками в печері Грімальді на італійській Рів'єрі) існували одночасно з оріньякською. До того ж часу, очевидно, належать пам'ятки селетської культури (за знахідками в печері Селета в Угорщині) й костенківської (найдавніші пам'ятки біля с. Костенки поблизу Воронежа). Ці культури є ще більш локальним явищем, ніж оріньякська, солютрейська й мадленська культури, і відмінності в них відображають не етапи розвитку техніки та суспільних відносин, а лише наявність різних традицій у різних груп населення.

Термін "оріньяк" походить від назви печери Оріньяк у південно-західній Франції. Найважливішими нововведеннями цієї епохи були виготовлення великої кількості знарядь праці з кістки і будівництва постійних зимових обшинних жител. У цю епоху вперше виявляються пізньопалеолітичні особливості в обробці кременю (призматичний нуклеус), зокрема зародився спосіб відтискової ретуші, що найбільше розвинувся в солютрейську епоху. Цей спосіб обробки кременю полягав у тому, що за допомогою кістяного відтискача з поверхні знаряддя сколювали тонкі лусочки.

Солютрейська культура названа за стоянкою Солютре у Франції (департамент Сени і Луари); її особливістю є поширення наконечників списів і клинків ножів, дуже досконало виготовлених шляхом обробки кременю з двох боків відтисковою ретушшю. Переважають лавролісті або верболісті наконечники, наконечники з черенком і з бічною виймою. З'являються кістяні голки з вушком.

Незважаючи на винайдення нових засобів полювання, воно і в оріньякську та солютрейську епохи залишалось переважно нагінним: група мисливців гнала звіра до урвища, пасма скель, у болото тощо. Використовували і ловчі ями. В мерзлій землі на стоянці викопували ями-сховища, де м'ясо можна було тривало зберігати.

Люди селилися на лесових терасах, поблизу долин річок, на місцях літніх і зимових кочівель стад диких звірів (наприклад, у долині Везера та його приток, де проходили стада биків, оленів і

коней). Тут влаштовували облавне полювання. Мисливці іноді покидали свої стійбища, а потім поверталися знову. Внаслідок неодноразового оселення палеолітичних людей на одному й тому ж самому місці деякі стоянки простягаються на кілька кілометрів.

Мадленська культура названа за печерою Ле Мадлен у Франції і поширена на півночі Іспанії, Швейцарії, на півдні Німеччини. Вона датується 20000-12000 рр. до н. е. Мадленська культура в широкому значенні слова, або, точніше, мадленська епоха, представлена в усій європейській прильодовиковій області розвитку пізньопалеолітичної культури. В цей час зникає характерна для солютрейської культури відтиснена ретуш і створені за її допомогою лавролісті наконечники. Загальний вигляд крем'яної індустрії справляє враження певного занепаду: поширені дрібні різці, проколки, скребачки, вістря із затупленим краєм тощо, призначені в основному для обробки кістки. Починається розквіт кістяної і рогової індустрії. Замість крем'яних з'являються наконечники списів та дротиків, шила, лоцила, виготовлені з кістки або з рогу північного оленя; найвизначніше мадленське знаряддя – гарпуни. Характерна поява так званих жезлів начальників, призначення яких невідоме. Деякі археологи гадають, що за допомогою їх випрямляли ратища списів.

Мадленська епоха ознаменувалася винаходом, який уперше доповнив мускульну силу людини механічним засобом, – списометалки. Списометалка дає змогу кидати спис з початковою швидкістю, яка майже дорівнює швидкості стріли, випущеної з лука. Можливо, що вже на кінець мадлену було винайдено іншу механічну зброю – лук.

Наприкінці мадлену вимерли носоріг і мамонт. Основним об'єктом мисливства стали північний олень і дикий кінь. Мадленці полювали й на дрібніших тварин і навіть на птахів. Поряд з полюванням деякого значення почало набирати рибальство. Про це свідчить риболовний гачок примітивного типу, що вперше з'явився в мадленську епоху.

Основні засоби існування мадленська людина діставала все ж таки, полюючи на північного оленя: м'ясо та жир його не лише споживали, а й використовували для освітлення, шкури для одягу, сухожилки для ниток, роги та кістки для виготовлення знарядь. Північний олень – кочівна тварина. Взимку він живе на Півдні, на узліссях, влітку перекочує на

Північ до тундрових пасовищ. Мадленський мисливець, ідучи за стадом оленів, поступово освоював північну країну пізньопалеолітичної ойкумени.

Пізньопалеолітичні пам'ятки на території Росії відомі на значно ширшій території, ніж мустьєрські, зокрема в басейні річок Оки, Чусової, Печори, Єнісею, Лени, Ангари. На Печорі міститься найпівнічніша в світі з поки що відомих пізньопалеолітичних пам'яток – Ведмежа печера. Пізньопалеолітичні пам'ятки Руської рівнини належать до Європейської прильодовикової області. Багато різночасних і й іноді багат шарових пізньопалеолітичних пам'яток розкопано на Дністрі, в басейні Десни і Дону в околицях сіл Костенки та Боршево.

Стоянки Сибіру належать до сибірсько-китайської області. Ранні пам'ятки (Буреть на р. Ангари, Мальта на р. Білій) за часом відповідають західноєвропейському солютре й схожі з ним за типом кам'яної індустрії. Це типові сталі табори мисливців на мамонтів, носорогів, диких биків і коней. Для пізніших пам'яток типу Афонтової гори (на р. Єнісеї біля Красноярська), що за часом існування відповідають мадленові, характерна перевага масивних кам'яних знарядь, схожих на мустьєрські й пристосованих для обробки дерева.

Пізньопалеолітична культура Сибіру в малозміненому вигляді існувала й пізніше, коли поступово зникли арктичні види тварин і встановилися сучасний тайговий клімат та ландшафт.

Стоянки Криму, Кавказу й Середньої Азії належать до африкансько-середземноморської області. Вони характеризуються менш розвинутою обробкою кістки. Поряд з мисливством тут велику роль відіграло збиральництво.

У Китаї і Південно-Східній Азії пізньопалеолітичних культур у західноєвропейському розумінні не існувало. Аж до неоліту культури цієї області мають ранньопалеолітичні риси. В той же час культури Північного Китаю близькі до сибірського палеоліту й дуже відмінні від південнокитайських культур.

Пізній палеоліт Африки вивчено погано. Окремі знахідки кам'яних знарядь зроблено в Нігерії і Конго. В Сахарі на плато Тассілі знайдено схожі з мадленськими гарпуни. Наскельні малюнки пізнішого часу свідчать про те, що тут у давнину була багата фауна, яка, мабуть, правила за об'єкт пізньопалеолітичного мисливства.

Дані археології можна доповнити етнографічними матеріалами щодо австралійців. Правда, технічне оснащення їх не тотожне з пізньопалеолітичним; кам'яна індустрія виявляє широкий діапазон від грубих палеолітичних форм до виробів неолітичного типу; австралійці не знали лука зі стрілами, проте в них були шліфована сокира й водні засоби сполучення. Гадають, що австралійці з'явилися в області свого теперішнього проживання в пізньому палеоліті – мезоліті й, потрапивши в умови культурної ізоляції, розвивалися надзвичайно повільно, а подекуди, можливо, й регресували. Але так чи інакше, на час європейської колонізації Австралії в техніці їх збереглися значні традиції пізнього палеоліту, і господарський рівень їх у своїх головних рисах був близький до пізньопалеолітичного.

Основними кам'яними знаряддями австралійців були різці, ножоподібні пластинки, використовувані як ножі й наконечники списів та сокири. Найкращі наконечники списів виготовляли за допомогою відтискової техніки, сокири частково або цілком шліфували. Були знаряддя з черепашок (звичайно скребачки) й кістки (відтискачі, ножі, проколки та ін.). Камінь, черепашки й кістку використовували для виготовлення дерев'яних знарядь.

Найважливішою мисливською і водночас бойовою зброєю австралійців були спис і палиця. У них було кілька видів простих і складених списів. Більшість племен австралійців мала дерев'яну списометалку. Палиці вживали як ударні, так і металеві. Своєрідним видом металеві палиці був бумеранг–зігнутий плаский шматок дерева, яким здалека і з великою силою влучали в намічену ціль. Відомим, хоча й менш ефективним, різновидом цієї зброї був гвинтоподібний, викривлений "бумеранг-поворотець". Його використовували для полювання на птахів.

Полювали на кенгуру та інших сумчастих, страусів – ему, тюленів, крокодилів, морських черепах. Добуваючи кенгуру, поряд з різними способами індивідуального полювання практикували колективні облавне й загінне полювання, в яких брали участь і жінки. На тюленів, черепах і крокодилів звичайно полювали також гуртом. Посідаючи провідне місце в економіці австралійців, мисливське господарство виробило в них чудові способи промислової вмілості – досконале знання звичок тварин, винахідливе маскування, невтомність під час переслідування, віртуозність у використанні зброї.

Австралійці вдягали зшивні плащі з шкурок опосума, в

інших місцях обмежувалися пов'язками на стегнах або ходили без одягу. Подекуди для захисту від холоду натиралися жиром або сумішшю жиру з вохрою. Тваринну їжу споживали смажену, печену або тушковану в нагрітих розпеченим вугіллям земляних ямах; їжі не варили.

Важливу роль у господарстві й далі відіграло збиральництво, яким займалися жінки. Головним знаряддям збиральництва була загострена палиця-копачка, об'єктами – їстівне коріння, злаки, плоди, гриби, ягоди, водорості, пташині яйця, молоски, комахи, личинки, ракоподібні тощо. До збиральництва близьке було полювання на дрібних тварин – гризунів, ящірок, змій. Рибальство в австралійців було порівняно мало поширене. Рибу ловили руками або били остями, рідше для цього користувалися кошиками, сітками або гачками.

У деяких найсприятливіших для життя районах австралійці жили осіло, у великих селищах з просторими (в деяких випадках площею до 120 м²) каркасними будівлями, що схожі на пізньопалеолітичні житла Європи. Та частіше, шукаючи засобів існування, австралійці здебільшого пересувалися в межах своєї промислової території, користуючись лише невеликими тимчасового типу хатинами, куреннями, прикриттями від вітру. Головним засобом захисту від холоду був вогонь, який добували, тручи один шматок дерева об другий. Одяг, що зігрівав, був відомий лише на південному сході

3. Розвиток продуктивних сил мезоліту.

Наступний етап у розвитку ранньої родової общини простежується за археологічними пам'ятками мезоліту. Початок мезоліту збігається з остаточним відтаванням льодовика, коли на землі встановився клімат загалом близький до сучасного. Більш-менш сучасних рис набули флора і фауна. З кінцем льодовикової епохи в Південній і Центральній Європі зник північний олень. Основною здобиччю мисливців стали лось, благородний олень, зубр, вепр, косуля, а також дрібні тварини й водоплавна птиця.

Для мезолітичної техніки характерне поширення мікролітів – маленьких (завдовжки 1-2 см) крем'яних знарядь, що мають форму трикутників, ромбів, трапецій, сегментів. Мікроліти використовували як вкладні в поздовжні прорізи кістяної або дерев'яної оправы – виходила дерев'яна або кістяна зброя з крем'яним ріжучим краєм з мікролітів.

Найважливішим досягненням мезолітичної техніки були лук і стріли. Можливо, що лук з'явився ще в мадленську епоху, але, безперечно, його поширення належить лише до епохи мезоліту. Ця далекобійна зброя дала новий поштовх розвитку мисливства.

Іншою дуже важливою подією в історії культури, що також належить ще до пізнього палеоліту, але набула поширення лише в мезоліті, є перший крок в історії тваринництва – одомашнення собаки. Крім того, можливо, було одомашнено й інших тварин але на початкових етапах одомашнення морфологічні відмінності в будові скелета диких і свійських тварин ще такі незначні, що остеологічні матеріали не дають змоги зробити цілком певні висновки про це.

У північних областях, а наприкінці мезоліту взагалі в різних районах, виникають грубо оббиті рубильні знаряддя (макроліти), сокири, тесла, кайла. Численні знахідки гарпунів, а також виявлення на поселеннях великої кількості кісток риби свідчать про інтенсивний розвиток рибальства.

Мезолітичні люди проникли далі на Північ, освоїли Шотландію, Скандінавію, Прибалтику, узбережжя Північного Льодовитого океану, широко розселилися по Америці.

Побут мезолітичних мисливців та рибалок найкраще вивчено за археологічними матеріалами, знайденими на численних стоянках Європи. Характерні мезолітичні культури – азильська, терденузька, лінгбі, меглемозе та ін.

Європа була рідко заселеною. Люди оселялися біля водяних потоків, по берегах річок та озер. Залишки поселень часто знаходять на дюнах. Мезолітичні хатини являють собою легкі будівлі, часто овальні й трохи заглиблені в землю. За житло правили також печери та скельні навіси.

Одяг мезолітичних племен варіював залежно від області й пори року. Про це свідчать східноіспанські наскельні малюнки, на яких чоловіків зображено голими, з пов'язками на стегнах, а жінок – у дзвоноподібних спідницях з оголеними руками й верхньою частиною тіла. Безперечно, так одягатися можна було лише на півдні. Північний клімат вимагав повнішого одягу, зшитого зі шкур. Немає ніяких доказів існування ткацтва.

Характерне для доби мезоліту поширення мікролітичної техніки й мініатюрних знарядь геометричних форм не обмежувалося Європою. Ці знаряддя відомі в Африці, поширені

також у Середній Азії, Індії і навіть в Австралії. Повсюдне поширення мікролітів було пов'язане з розвитком мисливства й зростанням його господарського значення. Мікроліти, що правили за наконечники стріл, дротиків і леза ножів та техніка виготовлення їх запозичалися одними племенами в інших, на основі їх створювалися нові види зброї.

Відновлення картини господарства мезолітичних мисливців полегшується етнографічними паралелями з найвідсталішими мисливськими племенами, що користуються луком, зокрема з бушменами та вогнеземельцями.

Бушмени, що належать до корінних племен Східної і Південної Африки, були колись витіснені племенами банту на крайній південь материка, а з початком голландської колонізації загнані в посушливу пустелю Калахарі. В цих умовах у них надовго законсервувалося примітивне мисливське господарство. Найважливішим знаряддям його були лук і стріли, що великою мірою заступили металевий спис. Бушменські стріли мали кам'яні наконечники, схожі на так звані вільтонські мікроліти південноафриканського мезоліту. За допомогою лука, стріл, часто змащених різними рослинними або тваринними отрутами, полювали на антилоп, зебр, страусів та інших представників південноафриканської фауни. Як і австралійці, бушмени й далі широко практикували колективні облави, під час яких жінки та діти полохали дичину і гнали її на мисливців, а також колективний нагін тварин у ловчі ями. Про розвинутість мисливського господарства бушменів свідчить використання в ньому собаки. В бушменів одомашнений собака – постійний супутник і помічник мисливця. Отже, після винайдення лука результати полювання стали певнішими, що уможливило перший крок на шляху до тваринництва – приручення собаки.

Допоміжну роль у господарстві бушменів відігравали збиральництво, а на берегах водойм - також рибальство. Збиральництвом займалися жінки за допомогою вдосконалених (обважнених біля основи) палиць-копачок. Рибу били стрілами та остями, ловили кошиками й сітками. В місцях свого попереднього проживання в басейні р. Оранжевої практикували колективне ловіння риби, роблячи кам'яні загати.

Приблизно таким самим був рівень господарського розвитку вогнеземельців, колись витіснених сусідніми племенами з американського континенту на архіпелаг, де вони

потрапили в умови культурної ізоляції. Озброєння вогнеземельців складалося з лука й стріл, що їх застосовували під час полювання на гуанако та птахів, і списа або гарпуна, з якими полювали на тюленя, видру, велику рибу. Наконечники стріл робили з каменю або кістки, наконечники списів і гарпунів – з кістки. Під час полювання використовували собак. Напря́м господарської діяльності вогнеземельців визначався природними умовами окремих частин країни. Південносхідні вогнеземельці – она переважно полювали на гуанако, а також збирали їстівні рослини. Західні й південно-західні вогнеземельці, алакалуфи і ягани, полювали на морського звіра та птахів, ловили рибу, збирали молосків. Тим часом, як в она зовсім не було водних засобів сполучення, алакалуфи і ягани цілі дні проводили в зшитих з кори човнах. Виготовлення такого човна за допомогою примітивних знарядь з каменю, кістки і черепашок вимагало величезної праці кількох людей, а був він ненадійним і служив недовго. Це значною мірою утруднювало розвиток звіробійного й рибальського господарства вогнеземельців.

Хоч як різнилися напрями господарської діяльності описаних суспільств, рівень її був однаковий. Ні суходільне полювання бушменів чи она, ні примітивний звіробійно-рибальський промисел алакалуфів і яганів не були ще досить продуктивні й тому вони змушені були пересуватися, шукаючи засобів існування. Бушмени та вогнеземельці бродили в межах своєї промислової території, будували лише тимчасові житла з гілок, вкриваючи їх листям, травою, корою або шкурами вбитих тварин. Домашнє начиння обмежувалося плетеними кошиками, шкіряними мішками, посудом з шкаралупи страусових яєць (у бушменів), скойок (у вогнеземельців). Кераміки не було, їжу пекли або смажили. Деякі племена, що були приблизно на тому самому рівні розвитку, варили їжу, кидаючи розпечені на вогнищі камені в обкладені шкурами ями, дерев'яні або плетені посудини з водою, але це так зване каменеваріння було все ж таки мало поширеним способом готування їжі.

Упродовж усього мезоліту первісна людина змушена була вести в кращому разі напівосілий спосіб життя. Лише нові технічні досягнення, що простежуються за пам'ятками наступної археологічної епохи – неоліту, дали змогу людині перейти до сталої осілості, що в свою чергу спричинилося до зрушень у розвитку первісної економіки.

3. Криза мисливсько-збиральницького господарства.

Із закінченням льодовикової епохи змінився режим температури, вологи, а відповідно – рослинний і тваринний світ. Своєрідний тундро-лісо-степовий прильодовиковий ландшафт із численними стадами тварин мішаного комплексу фауни змінила зональна структура навколишнього середовища, близька до сучасної.

За межами невеличкого льодовика, який залишився в горах Скандинавії, утворилися зони тундри, тайги, широколистяного лісу, напівпустель. Тварини мішаного льодовикового комплексу розселилися в зонах, сприятливих для окремих видів. Зокрема, на території сучасної лісової зони України замість мамонтів, волохатих носорогів, бізонів, велетенських оленів з'явилися лісові тури, благородні олені, косулі, кабани, бурі ведмеді. І тільки північні олені, як у льодовиковий час, продовжували свої сезонні міграції крізь цю територію.

Лісові тварини не утворюють великих стад. Тому на них неможливо влаштовувати великі облавні полювання, які відразу давали значну кількість м'яса. Крім того, умови полювання в лісі обмежують обрій мисливця і він бачить тварин лише якусь мить між деревами і кущами. Ці обставини ускладнили процес полювання. До того ж у лісовому біоценозі зменшилася кількість біомаси на одиницю площі.

У степових зонах біомаса, насамперед, тваринного світу була зведена нанівець хижацьким мисливством общин пізнього палеоліту. Свого часу внаслідок наступу льодовика населення північних районів переселилося до південних степових і лісостепових зон. Поступово в позальодовиковій зоні виникла критична палеодемографічна ситуація. Більша частина біомаси цих регіонів була знищена.

Подальша інтенсифікація облавного мисливства не давала бажаних наслідків. З відходом льодовика первісні общини поступово починають розселятись у північні райони. Розпалися міцні, згуртовані колективи мисливців на великих тварин. На їхнє місце прийшли невеличкі, рухливі групи мисливців та збирачів, які в пошуках життєзабезпечуючих ресурсів розселилися по долинах невеликих річок і балок, де археологи знаходять ледве помітні сліди їхнього перебування.

Для подолання цієї кризи ранньопервісне населення розробило кілька інновацій. При полюванні почали широко ви-

користуватись лук і стріли. Мезолітичні луки, що збереглися в торфовищах, виготовлялися з сосни, в'яза, тиса, ясена та інших порід дерев. Вони мали довжину 150-180 см. Для них використовували стріли довжиною 58-65 см. Помічником мисливця став домашній собака. Збільшилась частка збиранництва й почалось інтенсивне рибальство.

З'явилися спеціалізовані рибальські приладдя: сіті, плетені з кропиви, верші, човни. В історії людства рибальство посідає особливе місце. В палеолітичну добу рибальство існувало, але було обмежене в просторі. Воно, як додаткове джерело харчування, застосовувалось у відносно теплих регіонах. Річ у тім, що в холодних прильодовикових зонах, де були великі енергетичні витрати людського організму, риба виявилась не досить калорійною. Тому енергетичні потреби палеолітичних мисливців прильодовикової зони задовольнялися висококалорійним, жирним м'ясом ссавців. Оскільки при переході до голоцену клімат став значно теплішим, рибальство перестало бути нерентабельним і поширилося на великих територіях.

Свідченням інтенсивного збиранництва є купи панцерів слимаків, виявлені на поселеннях Криму, а також пекарські ями для приготування слимаків та моллюсків. Пекарські ями добре вивчені у Криму та північно-західному Причорномор'ї. На поселенні Мирне вони мали циліндричні заглиблення, діаметром 60 см і глибиною 30-40 см. Такі ж розміри типові для ям-вогнища. У вогнищах розжарювалось каміння, яке потім перекладалось у пекарські ями. На розпечене каміння клали м'ясо чи інші продукти, перекривали їх листям та землею, аж доки вони під дією температури не ставали придатними для вживання.

Відбулися також зміни в технічній обробці каменю та типах кам'яних знарядь. Досконала віджимна техніка первинної обробки кременю привела до появи специфічних олівцеподібних нуклеусів, від яких відколювались стандартні, правильної форми пластини з паралельними краями, котрі могли використовуватися як ножі та вкладиші. З'явилися дрібні вкладиші (мікроліти) геометричної форми (сегменти, трапеції, трикутники). Для обробки деревини широко застосовувалися кам'яні сокири та долотоподібні знаряддя. Сокири та інші кам'яні вироби, які були за розмірами більші від мікролітів,

дістали назву макроліти, тобто великі знаряддя.

Такі зміни в господарстві та матеріальній культурі пов'язані вже з новою археологічною епохою – мезолітом (9-5 тис. років до н. е.).

В мезолітичну добу разом зі змінами в господарській діяльності змінився характер поселень. Із розпадом великих общин зникла потреба в постійних житлах. У мезолітичний час переважають округлі житла легкої конструкції. Поселення мають короткочасний характер.

Залишки легких чумоподібних жител знайдені на стоянках Білолісся у Буджацькому степу, В'язок на Полтавщині, Зимовники в Північно-Східному Приазов'ї. Інколи основи цих чумів заглиблювались у землю, і житла перетворювались у напівземлянки, як це мало місце на поселенні Ігрень на лівому березі р. Самари у Надпоріжжі або на Рудому острові в Поліссі.

В інших регіонах земної кулі перебудова господарської діяльності та перехід до мезоліту мали свої особливості, зумовлені своєрідністю природного середовища та демографічною ситуацією. З цього часу також простежується помітна нерівномірність розвитку людського суспільства, яка, значною мірою, була спричинена виникненням відтворюючих форм господарства.

Так, на Близькому Сході та в Середземномор'ї перехід до голоцену супроводжувався посиленням посухи. Напівстеповий ландшафт, який тут існував під час льодовикового періоду, суттєво не змінився. Склад рослин і тварин практично залишився попереднім, але вони, здебільшого, тепер концентруються в долинах річок та в оазисах. У цих мікрорайонах виникає відносна перенаселеність, що згодом призвела до екологічної кризи. Іншими словами, природа сама вже була неспроможною вчасно відтворювати утилізовану людиною біомасу, то ж їй (людині) не залишалося нічого іншого як допомагати природі вирощувати рослини і тварин або покидати ці місця й шукати інші "кормові" площі.

Первісні люди за традицією починають інтенсифікувати усталені форми господарської адаптації – мисливство і збиральництво. Однак, поряд зі старими формами господарювання, на Близькому Сході та в Середземномор'ї уже в мезоліті починають зароджуватись принципово нові методи культурної адаптації. Інтенсифікація збиральництва сприяла становленню початкових форм землеробства, а інтенсифікація мисливства –

скотарства. Цей процес Г. Чайлд визначає як оазисну неолітичну революцію, про що детальніше йтиметься нижче.

Таким чином, кризові ситуації виникають там і тоді, коли потреби людей суперечать можливостям природи відтворити необхідну для подальшого існування суспільства біомасу. В тих випадках, коли людина здатна подолати кризову екологічну ситуацію, завдяки інтенсифікації традиційних форм господарства в умовах багатого на природні ресурси оточуючого середовища (індіанці північно-західного узбережжя Північної Америки), або розселяючись на нові вільні території, привласнюючі форми господарства існують ще тривалий час. Для деяких народів цей процес не завершився й понині.

ТЕМА 8. Первісне суспільство періоду розквіту родової общини (епоха неоліту і енеоліту)

1. Неолітична революція. Основні осередки зародження землеробства
2. Суспільні відносини
3. Система управління родом

1. Неолітична революція. Основні осередки зародження землеробства.

Часткова стабілізація господарського, соціального та культурно-історичного розвитку населення наприкінці мезоліту зумовлювалася, насамперед, тимчасовим підвищенням продуктивності мисливства, що було пов'язано з поширенням лука та стріл, розвитком ускладненого збиральництва, а також широким застосуванням ефективних знарядь праці для обробки його продуктів (зернотерок, товкачів, ступок та ін.) та сприятливими кліматичними умовами на початку голоцену. У свою чергу відносна стабілізація господарства спричинила зростання чисельності і густоти населення, стабільність його етнічного складу, виникнення соціально-економічних структур, які регулювали не тільки внутрішні стосунки в общині а й відносини між общинами різного рівня спорідненості.

Подальший розвиток суспільства потребував не тільки поліпшення технічного оснащення економіки, а й ретельнішого і цілеспрямованішого використання природних ресурсів обмежених територій, удосконалення внутрішніх і зовнішніх соціальних та економічних стосунків в общинах. Водночас слід зауважити, що в мезоліті вже досить чітко простежується нерівномірність господарського і соціального розвитку населення окремих регіонів, зумовлена, передусім, різним складом і енергетичним потенціалом життєзабезпечуючих ресурсів цих регіонів та особливостями їхніх природно-кліматичних умов, що потребувало різних форм виробничих і соціальних зусиль для життєзабезпечення їхнього населення, а також призводило, як уже згадувалося вище, до всіляких локальних чи навіть регіональних криз.

Розв'язання складної економічної ситуації в цих регіонах було можливе лише на шляху трансформації засобів виробництва, пошуків нових джерел збільшення життєво необхідних

ресурсів, удосконалення структури суспільства. Все це було реалізоване лише із запровадженням відтворюючого господарства, яке більшість вчених розглядають як аграрну (неолітичну) революцію.

Самий термін "неолітична революція" був введений англійським археологом Гордоном Чайлдом у 1964 р. Теза "неолітичної революції" набула популярності серед багатьох дослідників первісного суспільства (Мак-Нейшен, підтримали російські – Матюшенко, Толстов), оскільки з цим терміном пов'язували більшість технічних нововведень первісної людини.

Неолітичний час характеризується, насамперед, значним поліпшенням техніки виготовлення кам'яних знарядь праці. Найхарактернішою рисою цієї нової техніки є остаточна обробка кам'яних знарядь способом шліфування або полірування, а також пиляння та свердління каменю, що дало змогу людині неолітичного часу з більшим успіхом, ніж раніше, надавати каменю бажаної форми. Знаряддя робили з різних порід каменю, в тому числі м'якших за кремій, шаруватих і дрібнозернистих, але й кремій та такі тверді породи, як нефрит або жадеїт, також обробляли новими способами. Проте процес полірування каменю був дуже трудомісткий і порівняно мало поліпшував продуктивні властивості знарядь. Тому здебільшого знаряддя не шліфували, й кремій, як і раніше, переважав у індустрії. Широко застосовували старі способи обробки каменю за допомогою оббивання, сколювання і відтискання; техніка відтискної ретуші досягла найбільшого розквіту.

Щоб мати високоякісні породи каменю, люди почали підземне добування його. В неоліті з'явилися крем'яні шахти, відомі на території сучасної Англії, Франції та деяких інших країн Європи. Збереглися й величезні майстерні крем'яних знарядь, вироби з яких поширювалися дуже далеко від місця виготовлення їх.

Новими знаряддями почали користуватися й для обробки дерева. Особливо характерні для неоліту сокири. Пристосованіша для рубання дерев неолітична сокира полегшувала розчищення лісових ділянок при вирубному землеробстві, а пізніше – обробку стовбурів для будівель на палях та інших, видовбування човнів з одного дерева тощо. З каменю виготовляли багато знарядь, пов'язаних із збиральництвом, а пізніше із землеробством: обважнювачі для палиць-

копачок у вигляді масивних дисків з отвором посередині, товчачі, ступки, зернотерки, мотики, серпи. Мотики робили також з кістки та рогу, а серпи з рогу із гостроріжучими крем'яними вкладнями. Значно вдосконалено лук і стріли, крем'яні наконечники яких набули листоподібної, а пізніше трикутної форми.

Одним з найважливіших нововведень доби неоліту була кераміка. Це така характерна ознака неоліту, що його навіть інакше називають керамічним віком. Дуже небагато культур, що їх за іншими ознаками можна назвати неолітичними, не знало кераміки. Винайдення формування й випалювання глиняного посуду дало змогу людині поліпшити способи приготування їжі й розширити асортимент харчових продуктів. Найпоширенішим у первісному суспільстві було виготовлення посуду способом наліплювання або спірально-джгутовим. З глини виготовляли джгути завтовшки приблизно 3-4 см, накладали їх на форму по спіралі, стискували й загладжували. Так утворювалася груба глиняна посудина. Відкриття випалювання глини призвело до одержання принципово нового матеріалу, що не трапляється в природі, – безводного силікату, на який перетворюється випалена глина.

До найвизначніших досягнень пізнього неоліту належить винайдення прядіння і ткацтва. Волокно для прядіння ниток спочатку виробляли з диких рослин – кропиви, диких конопель, а також лика. Потім почали прясти з вовни, використовували й дикорослий льон. Ткали тривалий час без ткацького верстата, тобто це фактично було плетіння. Винайдення прядіння ниток мало велике значення для рибальського господарства, бо полегшило виготовлення сіток.

Значно розвинулись за доби неоліту засоби пересування. До епохи неоліту належать численні знахідки видовбаних човнів, весел, лижі і санок. У цей час людина винайшла колісний транспорт і вітрильний човен.

Все це полегшило й поліпшило життя неолітичної людини порівняно з життям її предків. Та ще важливішими були зміни в господарстві, в способах добування їжі неолітичних племен – поширення землеробства й скотарства.

Племена більшості територій у різний час проходили неолітичну стадію розвитку. Переважні неолітичні пам'ятки Європи і Азії датуються VI-III тис. до н. е. На кінець доби

неоліту припадає відкриття людством можливості використовувати метали для виготовлення знарядь. Першим таким металом була мідь. Період поширення мідних знарядь називають енеолітом, або халколітом. По суті енеоліт важко відрізнити від неоліту. Мідні знаряддя не витіснили кам'яних, у "мідному віці" більшість знарядь виготовляли з каменю. Проте величезне значення мав сам факт появи нового матеріалу для виготовлення знарядь – металу, який визначив дальший прогрес техніки.

Апогеєм розвитку привласнюючого господарства ранньородової общини було досягнення відносної забезпеченості продуктами природи. Це створило умови для двох величезних досягнень первісної економіки – землеробства й скотарства.

Однак до кінця не визначені й причини виникнення скотарства та землеробства. Так, більшість дослідників вважає основою виникнення відтворюючої економіки господарські потреби суспільства, що розвивається. Проте і в наш час дехто з науковців дотримується висунутої ще наприкінці XIX ст. ідеї про приручення тварин та культивування рослин із релігійних потреб, пов'язаних із виконанням певних ритуалів.

На сьогодні у питанні про місце виникнення землеробства існує два погляди – моноцентристський і поліцентристський. Моноцентристи вважають, що первинним осередком землеробства була Передня Азія, звідки це надзвичайно важливе досягнення поступово поширилося в Північно-Східну Африку, Південно-Східну Європу, Середню, Південно-Східну й Південну Азію, Океанію, Центральну та Південну Америку. Основний доказ моноцентристів – послідовне зародження землеробського господарства в цих областях; вони зазначають також, що поширювалися не стільки різні землеробські культури, скільки сама ідея землеробства.

Проте нагромаджений до цього часу палеоботанічний і археологічний матеріал дає підставу вважати більш обґрунтованою теорію поліцентризму, розвинену М.І. Вавиловим та його учнями.

Сам М.І. Вавилов виділив 7 головних географічних центрів одомашнення культурних рослин:

- 1) Південно-Азійський тропічний центр (було доместифіковано 33% від загальної кількості культурних рослин)
- 2) Східно-Азійський центр (20% культурних рослин)
- 3) Південно-Західноазійський центр (14% культурних рослин)
- 4) Середземноморський центр (біля 11% видів культурних рослин)
- 5) Ефіопський центр (біля 4%)
- 6) Центральноамериканський (біля 10%)
- 7) Андський (Південноамериканський) – біля 8%

Проте на сьогодні, питання кількості центрів доместифікації рослин залишається відкритим і виглядає наступним чином:

1) **Китайський центр.** Охоплює гірські частини центрального і західного Китаю з прилеглими до них низинними районами. Основа даного центру – регіони помірного поясу по річці Хуанхе. Характеризується відносно високим температурним режимом та досить великою вологістю. Вирощували рис, просо, чумиза (чорний рис), чайне дерево тощо. Виникнення землеробства припадає на VII тис. до н.е.

2) **Індо-Малайський** (Південно-Східноазійський центр). Він доповнює Індійській осередок походження культурних рослин, включаючи в себе увесь Малайський архіпелаг, Філіппіни та Індокитай. В цьому регіоні спостерігається дуже висока вологість і температура та цілорічна вегетація. Вирощували рис (вважається початковим осередком), хлібне дерево, сахарну пальму тощо. Становлення землеробства і скотарства відбулось у VII-V тис. тому.

3) **Індійський (Індостанський) осередок.** Охоплює півострів Індостан окрім північно-західних штатів Індії, а також Бірму та індійський штат Ассам. Характеризується високою вологістю та температурою і тривалою вегетацією. На нього мав вплив Індо-малайський осередок, з якого на даний регіон поширились цитрусові, рис та сахарний тростник). Вирощували лимон (початковий осередок) баклажан, огірок тощо. Становлення землеробства і скотарства відбулось у VII-V тис. тому.

4) **Середньоазійський осередок.** Включає в себе північно-західну частину Індії (Пенджаб), північну частину

Пакистану, Афганістан, Таджикистан, Узбекистан і Західний Тянь-Шань. Характеризується низькою вологістю, достатньо високою температурою з сильними добовими і сезонними коливаннями та помірною вегетацією. На нього мав вплив Китайський та Передньоазійський осередок і по відношенню до усіх приручених плодових рослин він є вторинним. Вирощували диню, пшеницю, цибулю тощо.

5) **Передньоазійський осередок.** Включає територію Родючого півмісяця (Єгипет, Ізраїль, Палестина, Ірак та Іран) у тому числі внутрішню Малу Азію, все Закавказзя, Іран та гірську Туркменію. Характеризується низькою вологістю та високими температурами. На нього мали вплив Середземноморський та Середньоазійський осередок. Вирощували пшеницю, жито, ячмінь, горох, льон, ряд плодових дерев (слива, груша, інжир тощо). Землеробство і скотарство почали складатися з IX-VIII тис. років тому.

6) **Середземноморський осередок.** Балкани, Греція, Італія і більша частина середземноморського узбережжя. Його іноді розглядають як похідний від Передньоазійського. Вирощували овес (первинний осередок), льон, моркву, горох тощо.

7) **Ефіопський (Абіссінський) осередок.** Це є автономний світовий осередок культурних рослин в околицях ефіопського нагір'я: Ефіопія, південно-східний Судан, Еритрея. Його іноді поширюють на усю тропічну Африку. Характеризується цілорічною вегетацією та високими температурами. Вирощували тверді сорти пшениці, сорго, каву, кавуни тощо.

8) **Центрально-Американський центр.** Південна Мексика, Центральна Америка, почасти Антильські острови. Переважно помірна вологість, що збільшується з північного заходу на південний схід; достатньо високі температури з сильними добовими та сезонними коливаннями. Помірна вегетація. Вирощували кукурудзу, квасолю, гарбузи, соняшник, тютюн, какао тощо. Землеробство було започатковане у IX-IV тисячолітті.

9) **Південноамериканський** (Перуансько-Екваторо-Болівійський або Андський) осередок. Охоплює гірські області та плоскогір'я Колумбії, Екватору, Перу, Болівії. Вирощували

томати, картоплю, арахіс, гарбузи тощо. Становлення землеробства відбулося у VII-V тис.

Приблизно до цього ж час належить і початкове скотарство. Його зародки простежуються в пізньому палеоліті – мезоліті, але щодо цього часу можна з певністю говорити лише про одомашнення собаки. Прирученню й одомашненню інших видів тварин перешкоджали постійні пересування мисливських племен. Після того як вони перейшли до осілого життя, ця перешкода зникла. Osteологічні матеріали раннього неоліту відображають одомашнення свині, вівці, кози, а можливо, й великої рогатої худоби.

Про те, як відбувався цей процес, можна зробити висновок на прикладі андаманців, спійманих під час облавних полювань поросят вони не вбивали, а відгодовували в спеціальних загородах. Мисливство було сферою чоловічої праці, тому генетично пов'язане з ним скотарство стало переважно чоловічою галуззю господарства.

Питання про місце виникнення скотарства також ще лишається предметом суперечок між дослідниками. На думку перших, воно поширилося з Передньої Азії, де, за сучасними палеозоологічними й археологічними даними, було вперше одомашнено рогату худобу, свиню, осла й, мабуть, одногорбого верблюда. На думку других, скотарство конвергентне виникало в різних груп первісного людства й принаймні деякі види тварин було одомашнено зовсім незалежно від впливу передньоазіатського осередку: двогорбого верблюда в Середній Азії, коня в європейських степах, оленя в Північному Сибіру, гуанако та морських свинок в Андах.

Як правило, становлення виробляючого господарства відбувалося в комплексній формі, причому виникнення землеробства певною мірою випереджало появу скотарства. Це й зрозуміло: для одомашнення тварин була потрібна міцна кормова база. Лише в окремих випадках одомашнити тварин могли високоспеціалізовані мисливці, причому, як свідчать етнографічні дані, і в цьому разі виявлявся культурний вплив осілих землеробів-скотарів. Винятком не було навіть одомашнення північного оленя: хоч про час і центри його domestикації ще точаться суперечки, найбільш аргументованим є погляд, за яким розводити оленів почали вже обізнані з

косярством народи Південного Сибіру, що мігрували в північні, несприятливі для коня області.

З виникненням землеробства й скотарства відбувся перехід від привласнення людиною готових продуктів природи до виробництва їх. Зрозуміло, виробляюче господарство спочатку так чи інакше поєднувалося з привласнюючим, а в багатьох областях ойкумени високоорганізовані мисливство й рибальство тривалий час лишалися основним або навіть єдиним видом господарства. Взагалі перехід до землеробства й скотарства, пов'язаних з певними умовами природного середовища, посилює нерівномірність історичного розвитку людства. Та наслідки цього виявилися пізніше, переважно вже за межами доби первісної родової общини.

2. Суспільні відносини.

Зростання продуктивних сил, що виявилось, зокрема, в переході від привласнюючого господарства до виробляючого, сприяло дальшому розвитку суспільно-родового ладу. На зміну ранньородовій общині мисливців і рибалок прийшла пізньородова община землеробів-скотарів.

Економічну основу суспільства, як і раніше, становила родова власність на землю. Поля та городи, мисливські, рибальські й збиральницькі угіддя в одних випадках безпосередньо належали родові, в інших – розглядалися як належні племені, але були закріплені за окремими родами, що входили до нього. Інші засоби виробництва були в колективній, та в індивідуальній власності, причому значення індивідуальної власності поступово зростало з появою відносно регулярного надлишкового продукту, частина якого також ішла не на рівнозабезпечуючий, а на трудовий розподіл. Общинник, що зібрав добрий урожай або дістав приплід худоби, успішно полював або ловив рибу, мав змогу лишити собі частину продукту або ж поділитися ним тільки з тими, з ким хотів.

Розвиток індивідуальної власності, в свою чергу, покликав до життя новий вид економічних відносин, що його американська дослідниця К. Дю Буа назвала престижною економікою. Престижна економіка існувала лише в системі надлишкового продукту і виявлялася головним чином в обміні дарами. Цей звичай зародився ще наприкінці доби ранньородової общини, але розвинувся лише в наступну епоху в зв'язку з появою

надлишкового продукту й трудового розподілу. Обмін дарами відбувався переважно не всередині общини, де й далі переважав зрівняльний розподіл, а за її межами, зв'язуючи між собою багато сусідніх общин. Дарувальник здобував громадський престиж – тим більший, чим щедріший був його дар, і водночас нічого не втрачав, бо діяв принцип еквівалентності дачі і віддачі, так звана взаємність, або реципрокація. Це стимулювало престижну економіку, що часто набувала, здавалося б, безглузвих форм. Б. Малиновський, який перший описав у меланезійців Тробріанських островів звичай "кули" – нескінченну циркуляцію двох видів високо цінованих черепашок, писав, що він здійснює перехід з рук до рук зовсім непотрібних речей, але на ділі дуже важливий для зміцнення уз споріднення, влади вождя, соціальної організації взагалі. Пізніше престижно-економічні відносини відіграли свою роль у поглибленні суспільної і майнової нерівності, і перші призивістки цих змін почали з'являтися вже за доби пізньородової общини.

Та поки ще престижна економіка не знищила переважання всередині родової общини колективної власності й зрівняльного розподілу. Навіть індивідуальна власність після смерті того, кому вона належала, мала лишатися в межах роду. Відносини власності й суспільні відносини, що ґрунтувалися на них, і далі в основному збігалися з родовими зв'язками, які цементували єдність виробничого колективу.

Внаслідок відносної забезпеченості засобами існування й зростання населення родові общини, збільшуючись, часто поділялися на великі колективи найближчих родичів по материнській лінії – так звані материнські домові общини, або материнські сім'ї. В ірокезів ці домові общини – "овачири" налічували кілька десятків, а іноді й більш як сотню однородців, що жили в одному "довгому будинку". Члени овачири разом користувалися виділеною їм родовою землею й провадили спільне господарство. Спільним було й споживання. За словами Моргана, здобич полювання і продукти землеробства передавалися для загального користування і все продовольство складалося в спільний запас. Такі самі материнські домові общини відомі в багатьох племен Меланезії, північно-західних індіанців, алгонкінів Канади. Важливо відзначити, що виділення їх у складі роду не підривало родової єдності. Вони лишалися зв'язаними між собою не лише суспільними та ідеологічними, а

й тісними господарськими узами. В разі потреби родова община виступала як єдиний виробничий колектив. Так, у деяких племен Меланезії та ірокезів вирубували й випалювали ліс звичайно спільними зусиллями однородців і лише наступні землеробські операції виконували окремі домові общини.

З розвитком родового ладу ще більше зросла господарська й громадська роль жінки. Встановлення сталої осілості, що вимагало заготівлі великої кількості харчових припасів, посуду для зберігання їх, палива тощо, істотно піднесло значення домашнього господарства, яке провадили жінки. Цьому сприяло й поширення мотичного землеробства, що становило також переважно жіночу галузь виробництва. Без жінок, – говорили ірокези авторові однієї з місіонерських реляцій, – ми не жили б, а животіли, бо в нашій країні саме жінки сіють, садять, вирощують зерно та овочі й готують їжу для чоловіків і дітей. Збільшення господарської ролі жінки зумовило поширення матрилокального, або, точніше, уксорилокального (від лат. *ихог.* – дружина, *locus* – місце, тобто перехід чоловіка на проживання до жінки), шлюбного оселення, що, в свою чергу, стало важливим чинником посилення її впливу в родовій общині. Справді, при уксорилокальному оселенні саме жінки, брати й сини яких жили переважно в селищі своїх дружин, були реальними колективними власниками належних родові основних засобів виробництва, справжніми власниками родових земель, родових запасів, родових жител. За цих умов жінки почали займати вже не лише рівне з чоловіками, а й переважне становище.

В ірокезькій общині ця влада належала раді дорослих жінок-матерів, які обирали з-поміж себе досвідчених і поважаних правительок, що відали сільськогосподарськими й домашніми роботами, зберіганням і розподілом припасів, влаштуванням свят тощо. Всім, що належало племені, розпоряджалися лише жінки, їхні однородці-чоловіки були "відкраяною скибою", а мужі приходили з інших родів і не мали прав на власність племені. Панування жінок, писав про ірокезів та їхніх сусідів гуронів Лафіто, ґрунтується на цілком реальній основі. В їхніх руках уся справжня влада: їм належать земля, поля і весь урожай. Чоловіки, навпаки, зовсім ізольовані й обмежені, їхні діти їм чужі, будинком володіє сама лише жінка. Описано залишки подібних порядків у деяких районах Меланезії, наприклад на о. Добу, де також в умовах матрилокального

оселення жінки вважалися єдиними власниками й розпорядниками всієї родової землі.

Властиве розвинутій родовій общині певне переважання жінки часто називають матріархатом. Проте цей термін потребує застережень: у класичній первісності з її зрівняльними порядками ще не могло бути справжнього панування й всевладдя однієї частини суспільства над іншою. В радянській літературі термін "матріархат" або "пізній матріархат", звичайно, застосовують до особливої, порівняно рідкісної форми розкладу первіснообщинного ладу, коли общинна нерівність розвивається із збереженням материнськородових інститутів і супроводиться більш-менш виявленим висуванням жінок на передній план.

Шлюб і сім'я. Виникнення трудового розподілу, коли батько діставав змогу матеріально дбати про своїх дітей, зумовило, на думку одних дослідників, появу, а на думку інших – зміцнення парної сім'ї. Проте, хоч виробничі й споживчі функції парної сім'ї трохи розширилися, вона, як і раніше, мала незмірно менше економічне значення, ніж родова община. У сім'ї не було окремої від родової, спільної для чоловіка й жінки власності. Якщо чоловік завдав шкоди майну жінки, він повинен був розрахуватися з нею або з її родичами. При уксорилокальному оселенні чоловік, переходячи в общину жінки, не поривав господарських зв'язків з власною общиною і працював "на дві домівки". Діти, якщо навіть вони і знали свого батька, фактично лишалися йому чужими. В деяких племен, що жили материнськими домовими общинами, наприклад меланезійців о.Добу, взагалі не існувало окремого терміна для парної сім'ї: в поняття "сім'я" включалися лише родичі з боку матері.

Парний шлюб, як і раніше, було легко розірвати на бажання будь-якої із сторін: він доповнювався залишками групових шлюбних стосунків. У ірокезів та гуронів жінка могла мати "додаткових" чоловіків, а чоловік – "додаткових" жінок, у гуронів, крім того, були ще й особливі "мисливські дівчата", що супроводили мисливців як дружини. У тлінкітів та їхніх сусідів алеутів, за словами Веніамінова, "жінці дозволялося мати двох чоловіків, з них один був головний, а другий помічник, або, як називають його росіяни, половинщик". У деяких племен

Меланезії збереглися свобода дошлюбних зв'язків і звичай спокутного гетеризму.

Як і суспільному життю, сімейному побутові пізньородової общини були властиві риси певної переваги жінки над чоловіком. Чоловікові, оточеному родичами жінки, доводилося неодмінно поступатися. Часто, як ще мало місце в давніх лікійців, папуасів Нової Гвінеї, алгонкінів, жінці належала ініціатива в одруженні. Відомі материнсько-родові суспільства, в яких народженню дівчаток віддавали перевагу перед народженням хлопчиків. Та в цілому в парній сім'ї зберігалася рівність усіх її дорослих членів. Ця обставина, а також лише відносна "парність" сім'ї (адже були відомі й багатожонство, й багатомужжя), робить виправданою запропоновану в сучасній радянській літературі назву парних шлюбу і сім'ї – первісноегалітарні.

3. Система управління родом.

З переходом до відтворюючого господарства структура суспільного устрою практично не змінилась, проте значно ускладнилась. Як і раніше, основними складовими суспільства були община і рід.

Соціально-економічною основою суспільства залишалась община: територіальне замкнене поселення первісних людей, об'єднаних кооперацією трудової діяльності з метою життєзабезпечення її членів, а також єдиними нормами соціальної поведінки і системою самоврядування. За своєю структурою общини поділяються на кілька типів. Так, за соціальними ознаками дослідники виділяють однородові і багатородові (гетерогенні) общини, а за системою розселення – компактні селища і хутори.

Однородові общини виникли ще в пізньому палеоліті. Вони формувалися з близьких родичів, частіше всього по батьківській лінії (патрилійні), рідше по материнській (матрилійні). Крім родичів – основи родової общини – до її складу входили адаптовані за шлюбом жінки в патрилійних і чоловіки в матрилійних общинах, а також відповідно сестри і доньки до заміжжя або брати і сини до одруження. З розвитком етнічної самостійності сім'ї адаптовані члени общини за шлюбом іноді з самого початку або згодом теж входили до її родового ядра.

Однородові общини, як правило, були невеликими і, здебільшого, зустрічались серед мисливців, рибалок і збирачів. Для свого відтворення вони за нормами екзогамії мали постійно підтримувати контакти з іншими общинами. Саме в таких общинах парубки мали шукати собі наречених за межами свого стійбища.

Багатородова (гетерогенна) община складалася з сегментів (груп представників одного роду) багатьох родів і могла на відміну від однородової існувати відносно автономно, оскільки шлюб між представниками різних родових сегментів не тільки не заборонявся, а навіть заохочувався. Так, шлюб між представниками різних родових груп усередині багатородової (гетерогенної) общини, по-перше, не порушував екзогамію, а по-друге, сприяв матеріальному і соціальному зміцненню самої общини, оскільки подружжя незалежно від місця поселення (патри- чи матрилокальному) залишалися в общині зі своїм майном, перебували поблизу своїх родичів і мали змогу надавати всіляку підтримку одне одному.

За розміром це були великі поселення, в яких мешкало від 100 до 1000 – 2000 і навіть більше осіб. Такі поселення могли виникати, з одного боку, в екологічно сприятливих умовах, у долинах великих річок, багатих на родючі ґрунти, рибу, зарості їстівних рослин, а з іншого – в місцях, де розвиток землеробства потребував високої кооперації праці для спорудження трудомістких іригаційних і дренажних систем тощо.

Структури гетерогенної і однородової общин принципово відрізнялися. У багатородовій общині не було об'єднуючого ядра родичів, оскільки вона складалася з окремих, не споріднених між собою груп. Такі групи створювалися з родичів по одній лінії, походили від одного пам'ятного предка і були частиною великого тотемного роду, тепер розпорошеного між різними общинами, як багатородовими, так і однородовими. Такі групи дістали в науковій практиці назву "лінідж" або "субклан".

В умовах відтворюючої економіки значно змінилися й функції родової організації. Вона стала, як було показано вище, сегментарною: існували роди (клани) з екстериторіальною локалізацією внаслідок екзогамії, і їхні сегменти-лініджи (субклани), локалізовані в конкретних селищах багатородової або однородової общини. Сам рід (клан) в нових соціально-

економічних умовах виконував дещо інші функції. Він не тільки регулював на стадії пізньопервісної общини шлюбні стосунки (екзогамія), а й забезпечував уже такі новачі, як спадковість майна, власність на землю тощо. Лініджі поступово стали центрами домогосподарств, де родичі діставали соціальну і матеріальну підтримку. В лініджах практично забезпечувалось регулювання повсякденної діяльності й безпосереднє життєзабезпечення родичів. Серед дослідників навіть існує думка, що рід як соціальна організація виник не в пізньому палеоліті, а лише в неоліті, на стадії пізньопервісної общини.

Зрозуміло, що в нових умовах розвитку общинно-родової організації налагодження господарських і соціальних стосунків між лініджами (субкланами) в багатородових (гетерогенних) общинах потребувало вироблення особливих механізмів згуртування, консолідації і кооперації, які б перетинали не такі вже прості "кордони" окремих родів і, перш за все, їхніх сегментів (лініджів) у общині. Саме тому, насамперед, у багатородових общинах виникали такі соціальні інститути, як таємні чоловічі та жіночі спілки, вікові класи, общинні церемонії, в тому числі й весілля, тощо. Тут частіше запроваджувалися й пишні банкетні.

Статевіковий розподіл праці в пізньопервісній общині набув подальшого розвитку і у багатьох випадках супроводжувався специфічним відокремленням статевих і вікових груп в общині і згуртуванням їх у своєрідні спілки зі своїми правилами, нормами поведінки, правами і обов'язками, таємними обрядами тощо. Згодом, унаслідок закріплення осілости, а також необхідності зміцнення соціальних зв'язків між членами общин, особливо багатородових, відбувається інституалізація таких груп (спілок), що іноді супроводжувалося спорудженням окремих будинків (для парубків, для чоловіків, рідше – для жінок).

Найбільш поширеними були будинки чоловіків, у яких збиралися всі дорослі чоловіки общини, незалежно від родової приналежності, окрім молоді, яка не пройшла ініціації. В деяких общинах парубки, які здійснили ініціацію, мали свій дім. У будинки чоловіків доступ жінкам категорично заборонявся. Чоловіки проводили в них збори, виконували деякі роботи, зокрема виготовляли предмети культу, зброю тощо. Крім того, вони проводили тут обрядові церемонії, зберігали предмети

культу, приймали гостей, влаштовували банкети. Нерідко для відправлення особливих родових культів лініджі в гетерогенній общині могли споруджувати свої окремі будинки.

Різниця між жінками і чоловіками у сферах домінування, зазначена вище, знаходила в пізньопервісних суспільствах не тільки визнання, а й конкретне просторове розмежування. Як правило, протиставлення дорослих чоловіків і жінок закріплювалося ще й тим, що дім чоловіків будувався в центрі селища, а хати жінок з дітьми – на його периферії. Така розбудова селища не залежала від того, була община та її складові сегменти (лініджі) матрилінійною або патрилінійною чи матрилокальною або патрилокальною.

Поряд із компактними селищами на стадії пізньопервісної общини набуло поширення розселення окремими невеличкими хуторами. Межі між селищами і хуторами були умовними, хутір ніколи не мав повної автономії і завжди входив до більшого соціально-економічного об'єднання, яким була община. Хутори здебільшого склалися з десятка садиб. Хутір міг мати свій дім для чоловіків, але в таких випадках центром усього соціального і суспільного життя вважалося святилище, яке було спільним для всієї общини і символізувало її єдність.

Незалежно від рівня спорідненості мешканців хутора вони частіше всього були екзогамними, що зумовлювалося двома чинниками. По-перше, невеликі хутори жили немовби єдиною родиною, допомагаючи один одному, часто ділилися їжею, чи навіть споживали її разом. По-друге, шлюб для мешканців хутора був важливим механізмом налагодження соціальних стосунків як усередині общини, так і за її межами.

В пізньопервісній общині, незалежно від форми її общинно-родової і територіальної організації, діяли єдині, досить суворі норми соціальної поведінки, які й забезпечували стабільність її життєдіяльності. Як уже згадувалося вище, все життя первісної людини регламентувалося неписаними нормами, заснованими на традиціях, одержаних у спадщину від предків. Це й екзогамія, і порядок ініціації, ієрархія сімейних взаємовідносин, і порядок проведення пишних банкетів, і система дарообміну тощо. В умовах нестабільного життєзабезпечення, коли людині доводилося постійно долати всілякі негаразди, тільки обмеження свободи дій окремих індивідуумів і

підкорення їх волі усього колективу могли забезпечити нормальне функціонування соціального організму.

Щодо суті первісних норм соціального і суспільного регулювання, то слід зауважити, що на відміну від пізніших законів у них ще не розрізнялися мотиви й наслідки вчинків. Покарання в первісності просто мало відповідати характерові злочину: "око за око, зуб за зуб". Це правило існувало також при визначенні розміру всіляких виплат за вчинений збиток. Однак первісні норми враховували не тільки характер вчинку, а й, насамперед, родинні та суспільні зв'язки злочинця. Так, убивство чужинця взагалі не вважалося злочином. За чужинця мали помститися його родичі, що нерідко призводило до кривавих сутичок між представниками різних родів чи общин.

Дещо інші норми діяли щодо "правопорушень" усередині общини. Тут усі конфлікти намагалися вирішити мирними засобами, що, природно, було в інтересах усього об'єднання. У більшості випадків общини обмежувалися усним прилюдним осудом. Навіть убивство родича підлягало лише суворому прилюдному засудженню іноді з імітацією страти, і лише в надзвичайних випадках родичі вбитого страчували вбивцю. Община в таких випадках не втручалася.

Норми моралі пронизували всю поведінку первісної людини. Вони регулювали взаємовідносини мешканців селищ і хуторів не тільки під час громадських заходів (зборів, банкетів, дарообміну тощо), а й у повсякденному житті. Первісна мораль, наприклад, вимагала поступливості, вміння підкоритися волі більшості, не дарувати більше, ніж тобі спроможні повернути, не накопичувати помітно більше багатства, ніж інші мешканці поселення.

Особливі норми поведінки встановлювалися для молоді. Молодші мали завжди підкорятися старшин. Однолітки зобов'язувалися проходити всі життєво важливі рубежі одночасно. Порушення цього порядку морально травмувало молодь, що іноді закінчувалося самогубством. У всіх випадках, коли юнаки не проходили ініціації, не сплачували борги, своєчасно не одружувались, не обзаводилися власним господарством, вони не допускалися на збори і не мали права голосу в общині.

Найвищим органом влади в первісності були збори общинників. Як правило, в них брали участь дорослі чоловіки. Інші члени общини лише зрідка відвідували збори. Керував

ними найбільш досвідчений і шанований чоловік. Дискусії продовжувалися до тих пір, поки всі присутні не досягали згоди, при цьому враховувалася думка й тих, кого покарали за якусь провину. Рішення приймалося лише за спільною згодою всіх присутніх на зборах. На зборах вирішували всі нагальні питання життєдіяльності общини (організація господарської діяльності, комплектування обмінних експедицій, оголошення війни, випадки порушення соціальних або моральних норм). Кожен дорослий член общини міг стати ініціатором скликання зборів або запровадження корисного для общини заходу: розчистки лісу, спорудження житла або дренажної мережі тощо.

Проте однієї лише громадської думки і норм колективістської моралі було замало для керівництва общиною, постійної підтримки в ній злагоди і миру. З ускладненням господарської і соціальної структури суспільства необхідні були організатори, які своїм авторитетом підтримували б ці норми і повсякчасно впроваджували їх у життя. З розвитком землеробства і скотарства, а також зі збільшенням чисельності общин, відсутність традицій наслідування влади старійшин у ранньопервісній общині призвела до виникнення системи суперництва в боротьбі за право керувати суспільством.

Деякі чинники найбільш активно впливали на результати боротьби за владу: а) особисті якості претендентів; б) численність і впливовість групи підтримки; в) багатство. На різних етапах розвитку суспільства, в різних конкретно-історичних обставинах значення кожного з цих чинників змінювалося. Могли виникати й нові фактори. Проте в цілому більшість дослідників дотримується саме такої послідовності у визначенні пріоритетності факторів на історичному шляху в боротьбі за владу.

На ранньому етапі суперництва в боротьбі за владу запорукою успіху були особисті якості майбутнього лідера, які порізному сприймалися в різних суспільствах, надаючи перевагу тому чи іншому претендентові. Загалом у первісності цінувалися такі якості: вміння організувати людей і досягти згоди з ними, господарські навички, високий рівень знань, військовий хист, ораторське і ритуальне мистецтво, сміливість, фізична сила тощо. В деяких випадках лідерами ставали чаклуни. Проте чаклун міг стати лідером лише виявивши свої здібності у сферах, не пов'язаних із релігією.

У подальшому особистих якостей у боротьбі за владу стало недостатньо, а сама влада лідера залежала здебільшого вже не від особистих якостей претендента, а від "групи підтримки". На той час це були, насамперед, родичі і свояки. У зв'язку з цим претенденти на владу намагалися успішно видати заміж своїх сестер, а самі – не менш вдало одружитися, щоб мати впливових свояків. Крім того, для вербування прибічників поза межами общини майбутні лідери за допомогою своїх жінок влаштовували для них пишні банкети тощо. Тому лідери були заінтересовані, насамперед, у багатоженстві.

На ранніх етапах становлення лідерства багатство не мало особливого значення. Проте згодом, коли саме виконання функцій лідера почало вимагати певних витрат, багатство стало вирішальним фактором у боротьбі за владу. Справді, з часом функції лідера потребували значних матеріальних витрат (допомога родичам, приймання гостей, влаштування банкетів, роздавання подарунків, участь у престижних дарообмінах тощо). Зрозуміло, що це було під силу тільки вправному господарю, який мав кілька жінок і добрих друзів.

Однак багатство в пізньопервісній общині сприймалося поки що як соціальний фактор, який визначав лише рівень участі його власника в соціальній сфері суспільства. Норми розподілу суспільного продукту ще не давали можливості накопичувати матеріальні цінності. У тих випадках, коли це відбувалося, власника примушували роздати накопичене всім общинникам, а якщо він не погоджувався, його могли втрапити.

Цікаво, що влада лідера на ранніх етапах пізньопервісної общини була обмеженою і, зрештою, невеликою. Він міг лише особистим прикладом залучати общинників до участі у громадських роботах, радити, умовляти, просити. Однак у тих випадках, коли йшлося про загрозу цілісності общини чи мало місце відверте порушення традиційних норм, лідер мав право вдатися до найсуворіших заходів.

Важливим моментом становлення влади є те, що в цей час вона набула ієрархічного характеру: перший ступінь – лідер общини, другий ступінь – старійшина лініджу, або домогосподарства. Згодом особисті якості не могли вже визначати для ефективність керівництва суспільством. Ускладнення економічної і соціальної структури потребувало від керівників спеціальних знань і досвіду управління. Почали

з'являтися елементи спадковості влади. Втім на стадії пізньопервісної общини останнє слово залишалося за громадською думкою.

ТЕМА 9. Передумови і причини розпаду первісного ладу.

1. Поява регулярного надлишкового продукту
2. Розвиток обміну і його значення
3. Суспільний розподіл праці
4. Зародження приватної власності.

1. Поява регулярного надлишкового продукту.

Найважливішою передумовою і умовою розкладу первісного ладу була поява регулярного надлишкового продукту. Регулярність отримання надлишкового продукту, хай навіть наймінімальнішого, створила реальні можливості для суспільного розподілу праці, парцелізації виробництва, експлуатації людини людиною, словом, для тих явищ, які кінець кінцем привели до виникнення класового суспільства.

Поява регулярного надлишкового продукту як правило, пов'язане з кардинальними змінами в економіці первісних виробничих колективів. Найважливішим з них була, безумовно, неолітична революція, тобто перехід до *землеробства і скотарства*.

Перехід до відтворюючого господарства та пов'язаний з ним розвиток продуктивних сил викликали якісні зміни в житті тих суспільств, які цей перехід вчинили. Збільшилася кількість господарств, підвищився життєвий рівень, різко зросла чисельність населення, значно ускладнилися соціальні структури, відбулися певні психологічні зміни. Хоча все це не приводить автоматично до розкладу первіснообщинних відносин, дані етнографії і археології свідчать про те, що перші ознаки такого розкладу не примушують себе довго чекати.

Щоправда, в окремих, достатньо рідкісних випадках, отримання надлишкового продукту можливе і на основі високоспеціалізованого привласнюючого господарства (як, наприклад, у індіців північно-західного побережжя Північної Америки або в алеутів). Проте воно носить винятковий і обмежений характер і не приводить до повного розкладу первіснообщинних відносин. В подібних випадках зберігалася повна залежність від природно-географічних умов і, як внаслідок цього низька щільність населення, що вже сама по собі обмежує можливості спеціалізації, слабкий розвиток суспільного розподілу праці і відносна нерозвиненість

приватновласницьких відносин. При цьому слід зазначити, що рівень розвитку продуктивних сил у тих племен, що використовували метал, був вище, ніж у мисливців і риболовів епохи мезоліту і неоліту.

Хоча окремі суспільства, засновані на економіці привласнюючого типа, могли досягати порівняно високого рівня розвитку, в цілому цей напрям господарської діяльності є тупиковим, обмежуючим можливості суспільного прогресу. Тому не випадково ні в одному суспільстві мисливців і риболовів держава так і не виникла.

Другою важливою передумовою появи надлишкового продукту було *освоєння металів*. Хоча металеві знаряддя значно збільшили продуктивність праці, між їх появою і виникненням регулярного надлишкового продукту відсутня пряма залежність. В суспільствах, що знаходилися в різних природно-господарських умовах, значення кожного з металів і появи металів, що послідовно з'являються, було неоднаковим. Полінезія досягла рубежу класового суспільства, не вживаючи металу, в цивілізаціях американського континенту роль мідних знарядь була незначною, на Близькому Сході розклад первісного ладу, ймовірно, почалося ще в кінці неоліту і, в усякому разі, не пізніше енеоліту. В той же час у лісовій смузі Євразії тільки запровадження залізних знарядь дозволило одержувати в значних розмірах регулярний надлишок засобів існування.

Таким чином, освоєння металу, не будучи універсальною передумовою появи надлишкового продукту, принаймні у відтворюючих суспільствах Старого Світу було найважливішою умовою подальшого розвитку продуктивних сил. Не випадково в тих суспільствах, які раніше інших перейшли до землеробства і скотарства і освоїли метали, економічний і суспільний розвиток йшов найшвидшим темпом.

Проте додатковий продукт був здатний зробити руйнуючий вплив на первісне суспільство лише тоді, коли були можливості його реалізації і перерозподілу. Це відбувалося через обмін і суспільний розподіл праці.

2. Розвиток обміну і його значення.

Як встановлено археологією, спорадичний обмін виник вже у верхньому палеоліті, в першу чергу за рахунок

відмінностей в природно-географічних умовах. Але тільки поява надлишкового продукту створила для обміну міцну основу у вигляді харчових надлишків і продуктів міжгромадської спеціалізації. Наявність у общини певного надлишку їжі дозволила деяким її членам приділяти більше часу для спеціалізації в тому або іншому вигляді ремесел. Так з'являлися "майстри наконечників стріл" у північноамериканських індіців, фахівці з виготовлення кераміки в Меланезії, будівники каное на Маркізьських островах.

Додатковий продукт не просто розширював сферу обміну, він робив його необхідним, оскільки в умовах ще нерозвиненої внутрішньогромадської спеціалізації велика частина надлишків могла реалізуватися тільки через обмін. Квакиютлі, наприклад, прагнули обміняти весь вироблюваний ними надлишок продуктів споживання. В той же час можливість обміну стимулювала виробництво цих надлишків. Так, на о-вах Тробріан, де ремесло повністю ще не відділилося від землеробства, майстри харчувалися м'ясом і рибою тих, за чим замовленням вони виготовляли предмети свого ремесла або кому вони їх вимінювали.

З появою регулярного надлишкового продукту вперше стали можливими елементи товарного виробництва, спершу в край примітивних, нерозвинених і зачаткових формах. Надлишки продуктів харчування, а також знаряддя праці, прикраси і т.д. стали першими товарами. Відповідно з'являються перші мірила вартості і засобу обміну – примітивні гроші.

Спочатку сфера товарного виробництва була надзвичайно вузькою, охоплюючи лише надлишковий продукт, а господарство кожної общини було відособленим. Тому продукти обміну, відкриваючи можливість накопичення майна, часто не використовувалися за прямим призначенням, а утворювали скарби, якими нерідко служили примітивні гроші. Разом з ними з'являються своєрідні одиниці накопичених багатств, що не призначалися для обміну.

Будучи породженням суспільного розподілу праці, обмін з появою регулярного надлишкового продукту стимулював міжгромадську спеціалізацію і одночасно відкрив дорогу спеціалізації внутрішньогромадської. Все це вело до подальшого зростання продуктивних сил.

Обмін, через який відбувалася реалізація вироблених надлишків, сприяв накопиченню цінностей, виникненню і закріпленню майнової нерівності. Цим пояснюється прагнення родо-племінної аристократії, в первісних суспільствах, що розкладаються, монополізувати обмінні операції.

3. Суспільні розподіли праці.

Вже перший великий суспільний розподіл праці сприяв зростанню продуктивних сил і одночасно спричиняв за собою індивідуалізацію виробничого процесу і зародження приватної власності. Тим більше це відносилось до другого великого суспільного розподілу праці, під якою, ймовірно, треба розуміти не тільки відділення ремесла, але і звільнення від безпосередньої участі у виробництві їжі осіб, що спеціалізувалися на організації виробництва і управління, а також на виконанні ідеологічних функцій. Що стосується третього великого суспільного розподілу праці – відокремлення торгівлі від ремесла, землеробства і скотарства, то широкі розміри воно прийняло вже в класових суспільствах, хоча, очевидно, зародилося в епоху розкладання первіснообщинного устрою.

Перші металурги-професіонали, мандруючи по дорогах Європи, були одночасно і торговцями. Це повинно було захищати ковалів, що відкололися від своєї общини і, тим самим, позбавились її захисту.

Ніде в Європі не знайдені поховання ковалів раннього бронзового віку, зате знайдено багато скарбів з готових виробів і напівфабрикатів. Це побічно підтверджує, що ковалі мандрували від однієї общини до іншої разом з своїми ливарними формами, сировиною і напівфабрикатами, а заразом були і бродячими торговцями. Тільки в пізньому бронзовому віці з'являються свідчення того, що ковалі жили постійно в своїх общинах. Все це підтверджується і матеріалами з Східної Європи.

4. Зародження приватної власності.

Поява надлишкового продукту і розвиток на його основі обміну і суспільного розподілу праці були найважливішим стимулом до парцелізації виробництва (парцелізація – сімейно-індивідуальне селянське господарство) і виникненню приватної

власності. Одним з джерел приватної власності стала індивідуальна праця. За вирахуванням частки, що йде на суспільні потреби, додатковий продукт у вигляді надлишків їжі, сировини, предметів ремесла відчужувався на користь його виробників, ставав джерелом індивідуального обміну, надалі акумулювався у вигляді загальноприйнятих еквівалентів або в перетвореній формі скарбів, складав основу приватних багатств. Власниками цих багатств ставали окремі сім'ї, чисю працею вони були вироблені. Іншим джерелом виникнення приватної власності окремих сімей ставали створені їх працею рухоме майно і знаряддя виробництва. В родовій общині з її колективним виробництвом знаряддя праці були в особистій власності, з індивідуалізацією ж виробничого процесу вони стали приватною власністю.

Дані археології красномовно свідчать про появу приватних багатств в Азії і Європі в кінці неоліту, енеоліту і в бронзовому віці. Віддзеркаленням цього процесу були і загальне зростання цінностей, покладених у поховання, і (особливо) їх нерівномірний розподіл, і створення скарбів зброї, знарядь і прикрас, знахідки яких такі часті в Центральній і Східній Європі, і поява знаків власності.

Проте індивідуальна (сімейна) трудова діяльність не була головним джерелом накопичення приватних багатств. Етнографічні факти показують, що особливо швидкими темпами багатства росли у сімей і окремих осіб, які мали нагоду зосереджувати у себе відчужений або перерозподілений додатковий продукт, створений чужою працею, тобто у громадської і родової верхівки.

Зародження приватної власності відбувалося в умовах гострої боротьби з традиціями колективної власності і зрівняльного розподілу виробленого продукту. Збереження останнього зумовлювалося тим, що рівень розвитку продуктивних сил ставив певну межу господарському відособленню окремих сімей і можливостям індивідуальної праці, зберігаючи потребу в певних формах кооперації і взаємодопомоги. В результаті виникав конфлікт між окремими сім'ями, що прагнули безконтрольно розпоряджатися накопиченою або придбаною власністю, і общиною в цілому. Конфлікт приймав різноманітні форми і вирішувався різними шляхами. До його окремих проявів слід відносити допомогу

родичам, що нерідко носила примусовий і обов'язковий характер. У народів Північного Сибіру, наприклад, у XVII-XVIII ст. окремі сім'ї не мали табунів оленів, що перевищували 100 голів, оскільки надлишки експропріювалися родичами або віднімалися сусідами. Справа навіть могла доходити до вбивства осіб, що відмовляються ділитися своїми багатствами.

Ці звичаї, не тільки не могли надовго затримати зародження приватної власності, але часто навіть стимулювали її розвиток. Розподіл майна сприяв заняттю суспільних посад, які, у свою чергу, забезпечували його накопичення. Із зростанням продуктивних сил і індивідуалізацією виробництва основи колективізму все більше руйнувалися, а приватна власність розширювала свою сферу.

Проте до тих пір, поки основна умова і загальний засіб праці – земля – знаходилася в колективній власності общини, розвиток приватної власності мав певну межу. Це пояснюється тим, що саме існування общини, що викликалося об'єктивними умовами, які, як правило, діяли протягом всієї епохи розкладу первісного суспільства, значною мірою зумовлювалося збереженням колективної власності на землю як зв'язуючий елемент. Тому, приватна власність на землю приймала непрямі і прикриті форми: – право першопоселення, право індивідуального і спадкового користування і ін.

Становлення приватної власності відбувалося не тільки в боротьбі між общиною в цілому і окремими сім'ями, але і в боротьбі всередині самих сімей. Підсумком цієї боротьби нерідко було виникнення відособленої або окремої власності голів великих сімей, що протистоять всьому сімейному колективу. Питання про те, чи мало це явище універсальний характер у процесі розвитку великої сім'ї, потребує додаткових досліджень. Самі великі сім'ї рано чи пізно розпадаються, і носіями приватновласницького спочатку стають малі сім'ї, що виділилися з них. За загальним правилом, це відбувається вже в класовому суспільстві.

ТЕМА 10. Шляхи і форми розкладу первісного суспільства

1. Перехід від материнського роду до патріархального
2. Пізньоматеринській рід
3. Безродова форма розкладу первісного суспільства
4. Первісна сусідська община
5. Велика сім'я

У міру господарського відособлення сімей родова община переставала бути необхідною як виробничий колектив, оскільки перешкоджала розвитку приватної власності і на кінець зростанню продуктивних сил. Виробничі відносини вже не відповідали продуктивним силам. В результаті боротьби між приватновласницьким початком, який втілювався окремими сім'ями, і первісно колективістським, що відстоював старі принципи колективного виробництва і зрівняльного розподілу, кровноспоріднені зв'язки ще більш відділяються від виробничих, а родова община припиняє своє існування.

Втрачаючи свої функції цементуючого ядра родової общини, рід, звичайно, зберігав деякі надбудовні функції. Залежно від конкретно-історичних умов це відбувалося у формі патріархального або пізньоматеринського роду. В деяких випадках рід взагалі припиняв своє існування, і тоді можна говорити про безродовий варіант первісної сусідської общини.

Відповідно припиняла своє існування родова община як виробничий колектив. Родові виробничі відносини змінилися територіально-сусідськими. На зміну родовій общині прийшла первісна сусідська.

1. Перехід від материнського роду до патріархального.

Майже всі дослідники погоджуються з тим, що патріархат з самого початку є формою розпаду первісного суспільства, оскільки перехід до нього пов'язаний з розкладом родової общини і економічним відособленням окремих сімей. Тому, хоча сам перехід охоплював всі сторони економічного, суспільного і ідеологічного життя суспільства, він торкався також сім'ї і всієї сфери сімейно-шлюбних відносин.

Зростання продуктивних сил, що зумовило в кінцевому рахунку перехід до патріархату, призводило до зміни

співвідношення статі в системах господарства, тобто до збільшення ролі чоловічої праці і відповідно до розвитку відособленої чоловічої власності. Цьому сприяли такі господарські зміни, як розповсюдження скотарства, перехід до плугового або іригаційного землеробства, розвиток металургії (особливо залізної), зростання товарних відносин. Проте всі ці зміни лише сприяли переходу до патріархату.

Зростаюча роль чоловічої праці також сприяла зміні локальності шлюбу, оскільки будь-який виробничий колектив був зацікавлений в праці найпродуктивніших його членів. Розвиток чоловічої власності викликав бажання передати її прямим спадкоємцям – дітям, а це було важко зробити, поки вони належали іншому роду. В результаті виникало прагнення до зміни походження і спорідненості. Нарешті, перетворення сім'ї в економічний осередок суспільства підвищувало вимоги до стабільності її складу.

Сукупність всіх цих змін і складає сутність переходу від материнського роду до патріархального.

Одним з перших проявів переходу до патріархату була зміна локальності шлюбного поселення, тобто перехід дружини на місце проживання в сім'ю чоловіка. Відомо дуже багато прикладів, коли патрилокальність співіснує з матрилокальністю, і при цьому майже завжди можна відзначити симптоми перехідного стану суспільства. Випадки ж матрилокального шлюбу в патрилійних суспільствах вельми рідкісні і до того ж іноді є вторинними (наприклад, приймацтво і схожі з ним форми шлюбу, що ніколи не були пануючими) або являють особливі своєрідні форми переходу до патріархальних відносин. В юкагірів, наприклад, формально шлюб був матрилокальним, але чоловік залишався у своєму роді, оскільки повертався туди з сім'єю тестя.

Зміна локальності шлюбного поселення в кожному конкретному суспільстві, звичайно, не була миттєвою, і якийсь період часу патрилокальність співіснувала з матрилокальністю. В той же час факт, що зміна локальності пов'язана не тільки із зміною співвідношення статі в системі господарства, але і з накопиченням приватних багатств, добре підтверджується численними даними, які вказують, що патрилокальність спочатку встановлюється в середовищі вождів, глав сімейних общин і просто в більш багатих сім'ях. Розвиток приватної

власності надавав засоби для викупу, який наречений і його рідня платили рідні нареченої як компенсація за втрату жіночої робочої сили. Таким чином, спостерігається певна залежність між зміною локальності шлюбного поселення і розвитком купувального шлюбу, який, у свою чергу, сприяв моногамії.

Зміна локальності при матрилінійності не вирішувала конфлікту між родовою власністю і сімейної, тому в перехідний період повсюдно спостерігається прагнення обійти материнські норми спадкоємства майна. Згідно правил, батько може передати дітям особисто придбане майно (все або частина): індивідуально оброблені ділянки землі, плодові дерева, худоба, гроші тощо, тоді як все інше повинне залишитися в роді. Для Меланезії такий стан речей було відзначено Кодрінгтоном: "в цілому на всіх цих островах Меланезії спостерігається примітна тенденція до заміни дітей сестри власними дітьми і іншими родичами чоловіка в спадкоємстві його майна; і це, мабуть, починається там, де майно створено власними зусиллями чоловіка, здебільшого за допомогою його синів, як, наприклад, сади, наново розчищені ділянки з-під лісу, його гроші, свині і каное".

Зміцнення сім'ї і сімейної власності створювало умови для зміни порядку спорідненості і спадкоємства. При цьому також спостерігався цілий ряд своєрідних перехідних явищ, до яких нерідко відносять правило спадкоємства майна братом (оскільки він об'єднував в собі батьківську і материнську лінії), подвійний односторонній рахунок спорідненості і ін. Втім, питання про походження і сутність подібних інститутів все ще є дискусійним.

Дискусійним є також питання про характер спадкоємності між старим материнським родом і новим патріархальним. М.О. Косвен вважав, що потрібно говорити не стільки про розпад материнського роду, скільки про виникнення патріархату, вбачаючи "центральне ядро всього процесу" в перетворенні материнської великого сім'ї – "основного осередку розвиненого родового суспільства" – в патріархальну сім'ю. Тим самим він схилився до точки зору дослідників XIX ст., які питання про локальність шлюбного поселення не піднімали, оскільки материнський рід цілком ототожнювався ними з матрилінійністю, а механізм переходу зводився до зміни рахунку спорідненості.

Проте, враховуючи тривалість переходу (про що говорить різноманітність перехідних форм), можна вважати, що материнський рід припиняв своє існування з появою патрилокальних і патрилійних сімей, які, розростаючись і об'єднуючись один з одним, утворювали основи патріархального роду.

Основні риси патріархального роду. Патріархальний рід був лише надбудовним явищем, так як основним виробничим осередком завжди була патріархальна сім'я. Були типові і групи споріднених сімей, які, звичайно, називають патронімами. Власне рід складали тільки ті члени патріархальних сімей і патроніму, які вели своє походження від одного предка. Проте, оскільки носіями родової єдності виступали чоловіки, рід практично (але не формально) виступав як сукупність великих сімей і патроніму, так як чоловіки, складаючи ядро будь-якої патрилійної кровноспорідненої групи, одночасно були ядром будь-якої внутрішньородової локально-господарської групи.

Жінки, переходячи в сім'ю чоловіка, включалися в його виробничий колектив, але, звичайно, не ставали членами його роду і зберігали ідеологічні і споріднені зв'язки з своєю старою сім'єю і родом. Патріархальні норми поведінки нерідко вважали це негожим. Немало сприяли розвитку подібних уявлень купувальний шлюб, становлення моногамних форм сім'ї і виниклий на цій основі погляд на жінку як на власність колективу, що купив її. Все це вело до того, що на практиці жінка часто відсторонялася від суспільного життя, а в окремих випадках навіть інкорпоровалася в рід чоловіка.

Втрата родом виробничих функцій негативно позначилася на його стабільності. Рід міг дробитися, розпадатися і відтворюватися заново, іноді з великої сім'ї, що розрослася. Разом з тим саме існування патріархального роду вказує на те, що він виконував достатньо важливі суспільні функції, а саме:

1) зберігав верховну власність на землю (але не завжди і не скрізь);

2) виступав регулятором сімейно-шлюбних відносин у вигляді екзогамії і рідше ендогамії;

3) виконував функції взаємодопомоги, взаємовідповідальності і захисту;

4) зберігав право переважного спадкоємства родичів і права приємції. В галузі ідеології функції, що зберігалися за

родом, нерідко були підкріплені загальнородовим культом.

Розклад патріархального роду як форми соціальної організації, відбувалося у вигляді поступової передачі функцій з одного боку – великій сім'ї і патроніму, з іншого – сусідській общині. Проте він міг зберігатися і в ранньокласових суспільствах як пережиток, особливо довго утримуючи шлюбно-регулюючі функції, і навіть відтворюватися заново, як це відбувалося в кочових суспільствах.

2. Пізньоматеринській рід.

Розклад первісного суспільства не обов'язково мало своїм наслідком розпад материнського роду і виникнення патріархату. Материнський рід міг зберігатися, поступово втрачаючи свої економічні функції і перетворюючись на надбудову. Основним економічним осередком такого роду були з'єднані в первісну сусідську общину великосімейні колективи, що будувалися за матрилінійним принципом.

Своєрідність пізньоматеринських суспільств виявлялася в шлюбно-сімейній сфері і спадкоємстві майна. Чоловік, дружина і діти ще не були міцно зв'язані господарськими узами і загальними економічними інтересами. В матрилінійних суспільствах Західної Африки, наприклад, ще в кінці XIX – початку XX ст. чоловік і дружина мали різні майнові інтереси. Більш того, в багатьох високорозвинутих матрилінійних суспільствах, в результаті зміцнення материнських великосімейних колективів і їх власності спостерігається посилення зв'язків кожного з подружжя з своєю сім'єю, а зв'язок чоловіка з сім'єю дружини слабшає. З цим же пов'язано розповсюдження авункулокальних або дизлокальних форм шлюбного поселення, а іноді навіть послаблення шлюбних уз.

В економіці пізньоматеринських суспільств переважала чоловіча праця, хоча роль жінок також була дуже велика. Вирішальна роль у таких суспільствах, всупереч поширеній думці, належала чоловікам. Саме вони частіше всього очолювали великі материнські сім'ї, а тим більше роди і общини. Найстаріші жінки могли брати участь у виборах або впливати на їх результат, але зберігали швидше моральний авторитет, ніж реальну владу. Проте стан жінок в пізньоматеринських суспільствах, звичайно, не було

приниженим, і неабиякою мірою це було пов'язано з матрилінійністю та її наслідками.

Практично у всіх пізньоматеринських суспільствах простежуються патріархальні тенденції розвитку, наприклад, відхід від матрилокальності шлюбного поселення, різні прояви авункулата, прагнення обійти материнсько-родовий порядок спадкоємства і т.д. В результаті такі суспільства знаходилися на стадії переходу до патріархату. Проте патріархальні риси в них одержували перевагу лише до часу становлення класового суспільства або навіть ще пізніше і приймали специфічну форму батьківсько-правових норм, пов'язаних тільки з порядком спадкоємства, юридичним станом жінки і т.д. Затвердження норм батьківського права в таких суспільствах було пов'язано з розвитком товарних відносин, розкладанням великосімейних колективів і виділенням з них малих сімей.

У всіх пізньоматеринських суспільствах, хоча і різною мірою, спостерігаються ті ж явища, які в інших умовах приводять до становлення патріархату: порівняно високий рівень розвитку продуктивних сил, перетворення сім'ї в економічний осередок суспільства, розвиток відособленої сімейної власності, зростання значення чоловічої праці.

Не менше важливим є той факт, що необхідність колективних робіт у суспільствах мотичних-землеробів, особливо в тропічній зоні, могла сприяти довгому збереженню на заснованій завдяки материнському родові і його локальних підрозділах общиною певних виробничих функцій і, тим самим, вести до консервації цього роду. Потрібно враховувати і властиву мотичним-землеробам односторонню спрямованість господарської діяльності, що перешкоджало розвитку товарних відносин і відособленої чоловічої власності (в Африці, наприклад, більшість матрилінійних суспільств відзначена в тих районах, де розповсюдження мухи це-це робить неможливим розведення великої рогатої худоби). При цьому ми надаємо велике значення слабкому розвитку відособленої чоловічої власності, як чиннику, сприяючому збереженню матрилінійності. В Африці у багатьох суспільствах, де чоловіки займаються розведенням великої рогатої худоби, існує батьківський рід, не зважаючи на те, що основні засоби існування здобуваються жінками, зайнятими землеробством мотики.

Всі перераховані чинники сприяли збереженню матрилінійності. Найбільш виразно виявляючись у мотичних землеробів, вони в певних конкретних обставинах могли діяти також в суспільствах, заснованих на інших системах господарства. Ймовірно, в матрилінійних суспільствах діяв ще ряд чинників, сприяючих збереженню матрилінійності. Як один з цих чинників, можна відзначити особливість статевого розподілу праці, що таке спостерігається іноді, як відрив чоловіків від своїх господарських колективів і в результаті – виконання жінками певних організаторських функцій. В числі інших чинників необхідно враховувати силу традиції, історичне минуле, етнічну історію, зовнішнє оточення і т.д.

3. Безродова форма розкладу первісного суспільства.

У патріархальних і пізньоматеринських суспільствах рід зберігає функції регулятора сімейно-шлюбних відносин. Це дозволяє виділяти в особливу форму розкладу первісного суспільства ті випадки, коли сам рід і родова екзогамія відсутні. Подібна картина спостерігається у північно-східних палеоазіатів – чукчів, коряків і ітельменів, ескімосів, у деяких груп індіців Амазонки, Полінезії і меланезійців південних островів Ново-Гебрідського архіпелагу (Танна, Ероманга, Футуна). Надбудовні функції роду перенесені у них на групу споріднених сімей і територіальну общину, яка має риси як родової, так і ранорозвинутої сусідської общини.

Причини відсутності роду, звичайно, пов'язують з переселеннями, змінами способу життя і форм господарства, регресом економічного і духовного життя. Більшість дослідників вважає, що втрата роду частіше за все відбувається в період переходу від материнського роду до патріархального, коли родові зв'язки найбільш ослаблені. Згідно іншій думці, в окремих випадках (зокрема, це передбачається для палеоазіатів), рід взагалі міг не виникнути.

При всіх обставинах здається можливим існування безродових суспільств ще до появи у них регулярного надлишкового продукту. В таких випадках функції роду переходили до територіальної общини, у виробництві і розподілі зберігаючи багато функцій родової. З розкладом первіснообщинних відносин у цих територіальних общинах ставали превалюючими риси первісної сусідської общини.

Проте відсутність роду більше властиво суспільствам, що знаходяться на стадії розпаду первіснообщинних відносин. Судячи з матеріалів, для безродових суспільств Океанії і Північно-східної Азії характерні: часткове перенесення надбудовних функцій роду на сусідську общину, неекзогамні групи споріднених сімей, велика сім'я як основний економічний осередок суспільства, переважаючий стан чоловіка в суспільстві (але і в цьому випадку воно не досягає крайнощів патріархально-родових систем), моногамний шлюб, з численними пережитками парного, батьківський рахунок спорідненості. У міру розкладу первіснообщинних відносин у цих суспільствах наростають патріархальні елементи, що приймають, як і в пізньоматеринських суспільствах, специфічну форму батьківського права.

4. Первісна сусідська община.

Під сусідською общиною ми розуміємо соціально-економічну структуру, що складалася з окремих сімей, об'єднаних один з одним територіально-сусідськими зв'язками і сумісною власністю на головний засіб виробництва, що ведуть самостійне господарство (земля, пасовища, промислові угіддя). Поєднання приватної власності окремих сімей з колективною і складає той спочатку властивий сусідській общині дуалізм.

Характерними рисами первісної сусідської общини є: наявність загальної території, суспільного майна і громадське землеволодіння при приватному землекористуванні, наявність громадських органів управління, різні форми кооперації і взаємодопомоги між общинниками, їх сумісна участь у війнах і справах, пов'язаних з міжгромадськими відносинами, а також наявність певної ідеологічної (релігійної) єдності общинників, переплетення територіальних зв'язків з кровноспорідненими, в суспільній сфері – співіснування общини з пізньородовими установами. Як і будь-якій сусідській общині, первісній властиві переплетення і боротьба колективної і приватної власності.

Для стадії формування сусідської общини характерна заміна зв'язків заснованих на спорідненості – сусідсько-територіальними, які спочатку з ними переплітаються або навіть оформлюються в кровноспоріднену оболонку. Як приклади, можна привести збереження за сусідською общиною тотемного назви стародавньої родової общини, розповсюдження термінів

кровної спорідненості на односельців, використання родових святилиць для обрядів громадського значення і т.д. Це переплетення родових та сусідських зв'язків надзвичайно різноманітне в конкретних суспільствах і примушує поставити питання про критерії, що дозволяють відрізнити родову общину на пізнішому етапі її розвитку від сусідської, та про характер перехідних форм між ними.

Головні ознаки, що характеризують будь-яку сусідську общину, відзначені ще у XIX ст. Це наявність окремих сімейних колективів, що самостійно ведуть господарство і розпоряджаються виготовленим продуктом, та колективна власність на основний засіб виробництва. Сім'ї, представлені в общині, можуть бути спорідненими і неспорідненими.

На початкових етапах формування сусідської общини громадська власність на землю співіснує з родовою, іноді навіть займаючи підлегле положення. На деяких островах Ново-Гебридського архіпелагу села, хоча і складаються з підрозділів декількох родів, але ще не утворюють общину і не мають земельної власності. На островах Тробріан, Шортландських, Флоріда, Сан-Крістобаль, Санта-Ганна, Вао, Фаті й інших сусідська община вже виникла і громадська власність на землю співіснує з родовою і індивідуальним землекористуванням заїмки, а на о-ві Амрім земля належить всій общині в цілому, але розподіляється між різними родовими групами.

В стадіальному відношенні така община є перехідною від родової до чисто сусідської. Її можна вважати раннім етапом сусідської общини або перехідним типом. Головним критерієм, що дозволяє її виділяти, є не стільки співіснування громадської власності з приватною (це розуміється для будь-якої сусідської общини), скільки переплетення родових зв'язків з сусідськими. Перехід від такої общини до власне сусідської значною мірою залежить від долі пізнього роду, від часу, коли він остаточно припиняє своє існування.

Тому, здається цілком прийнятним запропонований А.І. Першицем термін "первісна сусідська община".

Така община є сусідською, тому що має головну її особливість – поєднання приватної власності з колективною. Про те, що вона властива епосі розкладу первісного суспільства, свідчить і археологічний матеріал. У Данії вже в бронзовому віці в межах кожного села ясно видні індивідуальні ділянки і

громадські пасовища. Щось подібне ще раніше спостерігається на неолітичному Кіпрі.

Проте така община є не просто сусідською, а саме первісною сусідською, оскільки колективна власність в ній представлена двома формами: громадською і родовою. Подібне поєднання двох форм колективної власності може зберігатися дуже довго, і не тільки в первісних суспільствах, що розкладаються, але навіть в ранньокласових, як це видно на численних африканських прикладах.

Таким чином, пізні форми родової організації епохи розкладу первісного суспільства в основному одночасні первісній сусідській общині. Вони співіснують, розрізняючись не тільки своїми функціями, але і структурами: тоді як рід заснований на принципі кровної спорідненості, община покоїться на територіально-сусідських зв'язках.

Хоча рід і община (як форми соціальної організації) доповнюють один одного, створюючи для індивіда подвійну лінію захисту, між ними йде певна боротьба за сферу впливу. Кінцева перемога сусідської общини над родом визначається вже тим, що вона є не тільки соціальною організацією, якою практично став пізній рід, але організацією соціально-економічною, в якій соціальні зв'язки переплітаються і визначаються виробничими.

Сусідська община гине тоді, коли колективна власність стає гальмом подальшому розвитку приватної. За загальним правилом це відбувається вже в класових суспільствах, хоча відомі і виключення, звичайно, пов'язані з нестачею землі (наприклад, у Мікронезії і Полінезії). Основні засоби виробництва поступово переходять у приватну власність. Проте, навіть втративши свої виробничі функції, община може зберігатися, як соціальна організація, адміністративно-фіскальна або територіально-самоврядна одиниця.

Сусідська община може довго зберігатися і в класових суспільствах, заснованих на натуральному господарстві. Іноді вона умисно консервується пануючими класами. Проте така община, не зважаючи на схожість внутрішніх структур, відрізняється від первісної. В первісній сусідській общині експлуатація тільки зароджується, в класовій – переважає. Община або піддається експлуатації в цілому, або виділяє з свого середовища як експлуататорів, так і експлуатованих.

5. Велика сім'я.

Під великою сім'єю ми розуміємо групу близьких родичів по крові і шлюбу, що сумісно володіють або користуються засобами виробництва й іншим майном і сумісно беруть участь у виробництві і споживанні, інтегровану в більш крупний соціальний і виробничий колектив. Велика сім'я була осередком первісного суспільства, що знаходиться на стадії розкладу, проте вона ніколи не була і не могла бути його єдиним осередком, а завжди входила як складова частина в більш крупні колективи, в першу чергу в первісну сусідську общину.

Для великих сімей епохи розкладу первісного суспільства характерні такі риси:

- сумісне виробництво і споживання;
- сумісне володіння засобами виробництва і іншим майном;
- збереження усередині сім'ї початків первісного колективізму;
- включення до складу сімейного виробничого колективу неповноправних членів (рабів).

Не можна визнавати доведеним універсальний характер великої сім'ї в первісних суспільствах, що розкладаються, хоча, мабуть, вона була переважаючою. Уявні значні відмінності між патріархальними і матрилінійними великими сім'ями по суті другорядні і зводяться лише до відмінностей в складі. Патріархальні сім'ї включали декілька поколінь найближчих родичів по батьківській лінії з їх дружинами і дітьми. Склад матрилінійних великих сімей не був таким постійним і багато в чому залежав від локальності шлюбного поселення. У навахо, хопах, бембах, трукезцев, яо та інших племен сім'ї склалися з дружини, її чоловіка, їх дочок з чоловіками і дітей дочок, іноді також з брата старшої групи сестер або сина однієї з них з дружиною і дітьми. У мінангкабау, наярів Центральної Керали і деяких ашанти – з групи сестер і братів і дітей сестер. У ндембу, тробрианців, хайда і інших – з чоловіка, дружини, їх дітей, що не досягли шлюбного віку, племінників з дружинами і дітьми і т.д. В матрилінійних великих сім'ях зв'язок чоловіка з сім'єю дружини був звичайно слабший, ніж в патріархальних – зв'язок дружини з сім'єю чоловіка. Проте для них були характерні всі основні риси таких сімей: сумісне володіння власністю, сумісне господарювання і т.д.

Генезис великої сім'ї залишається малодослідженим. М.О. Косвен вважає, що велика сім'я була властива вже епосі розвиненого матриархату, яку він ототожнював у часі з розквітом родових відносин і надалі або припиняє своє існування чи перетворюється на велику патріархальну сім'ю. З цим навряд чи можна згодитися. В епоху розквіту первісного суспільства всередині родової общини могли виділятися групи найближчих родичів, з'єднаних сумісною працею і споживанням, але у них не було головної ознаки будь-якої великої сім'ї – сумісної власності на засоби існування. На думку Ю.І. Семенова, великі сім'ї синтезуються з парних сімей епохи розквіту родового ладу. Таким чином, це питання поки залишається дискусійним.

Великі сім'ї епохи розкладу первісного суспільства, що прагнули відокремитися від общини і протиставляючи себе їй, досить довго зберігали принципи первісного колективізму: сумісна праця, споживання і сумісне володіння майном. В основі цього лежали чисто економічні чинники – обмежені можливості парцелізації праці. У міру подальшого розвитку приватно-власницьких відносин у середині великосімейних колективів назрівають суперечності. З одного боку, спостерігається прагнення глав сімей посилити свою владу, стати одноосібними розпорядниками сімейного майна, з іншого – прагнення малих сімей виділитися з великої. Залежно від конкретних умов могла запанувати та або інша тенденція, що визначало місцеві особливості великих сімей на рубежі переходу до держави і в ранньокласовому суспільстві. Слід підкреслити, що всупереч поширеній думці великі сім'ї зберігаються звичайно протягом всієї епохи розкладу первісного суспільства, а дуже часто і в ранньокласових суспільствах. Але в останніх вони стають вже не такими стійкими і зменшуються в розмірах. Приватна власність роз'їдає їх основи і кінець кінцем призводить до неминучої загибелі.

Відомі і факти тривалого існування великосімейних колективів у класових суспільствах (приклад – південнослов'янська задруга), які ще не одержали задовільне пояснення. Можливо, існує певна залежність між пережиточним збереженням великої сім'ї і сусідської общини. Ті ж причини, які сприяли збереженню общини, тобто недостатній розвиток приватної власності, натуральне господарство, потреби кооперації, політика пануючого класу, могли сприяти також і збереженню великої сім'ї.

ТЕМА 11. Зародження суспільних класів і шляхи переходу до цивілізації.

1. Зародження суспільних класів
2. Шляхи переходу до цивілізації.
3. Розвиток грабіжницьких війн та військової демократії.

1. Зародження суспільних класів.

Виникнення майнової нерівності і соціальної диференціації. Поява цих чинників, розкладаючих первісне суспільство, пов'язано з неминучими наслідками виникненням регулярного надлишкового продукту і можливостей його перерозподілу – індивідуалізацією виробництва, приватним привласненням і суспільним розподілом праці.

Парцелярна праця як джерело приватного привласнення неминуче вела до того, що окремі сім'ї завдяки самим різним обставинам – своїй чисельності і складу, індивідуальним якостям своїх членів, умовам господарської діяльності і т.д. – опинялися в більш сприятливих умовах, ніж інші. У результаті в їх руках зосереджувалася відносно велика частка надлишкового продукту. Зважаючи на те, що розширене виробництво в кращому разі ще тільки зароджувалося, а тривале накопичення було практично неможливим, хоча б через живучі традиції зрівняльного розподілу, велика частина була у розпорядженні індивіда і його сім'ї надлишкового продукту йшла на збільшення їх престижу і соціального положення в суспільстві. Система ціннісних орієнтацій на початковому етапі розкладання первісного суспільства була така, що головне значення майнового достатку полягало в його здатності сприяти соціальному просуванню. Це багато разів наголошувалося як повсюдне явище в Океанії і у американських індіців, констатувалося для багатьох суспільств Африки і Південно-східної Азії.

Наприклад, на о-ві Понапе Каролінгського архіпелагу сім'ї часто голодували, щоб в бенкетах, перевершити сусідів і тим самим підвищити свій соціальний статус.

З розвитком суспільного розподілу праці відбувається відособлення організаційно-управлінської діяльності від виробничої. Необхідність такого відособлення диктувалася соціальними структурами і виробничими процесами, що

ускладнилися. Додатковий продукт зробив можливою спеціалізацію і в цій сфері діяльності, дозволив звільнити зайнятих нею осіб від добування їжі, спершу частково, а потім і повністю, оскільки вони виконували суспільно-корисні функції.

Спостерігається вельми чітко виражена закономірність: чим більше розвинені продуктивні сили суспільства, тим більшого кола в ньому осіб, що звільнені від безпосереднього добування їжі. Наприклад, у Полінезії на Онтонг-Джаве, Пукапуке і Футуне вожді ще брали участь в продуктивній праці, на Тікопії і Маркізах лише частково, на Самоа особи вищого рангу були звільнені від добування їжі, на Тонга і Таїті це звільнення розповсюджувалося і на членів їх сімей, на Гаваях коло безпосередньо не зайнятих у виробництві осіб ще ширше.

Як побічний, але важливий результат спеціалізації виділяються самі почесні заняття: організація і керівництво господарським і суспільним життям, релігійна діяльність, звичайно, включаючи зачатки розумової праці, іноді деякі види ремесла. Спочатку в основі цього явища лежало прагнення суспільства заохотити і виділити ті види діяльності, які були (або вважалися) найкориснішими. Проте одночасно із зростанням продуктивних сил все більш виразно виявлялася тенденція перетворення "керівників" і їх оточення в нетрудову частину населення. Особи, зайняті організаційно-управлінською діяльністю, не тільки мали великий вплив у суспільстві, але і отримали цілком відчутні економічні переваги і соціальні привілеї. Раз виникнувши, соціальна диференціація у свою чергу служила стимулом до розкладу первісної рівності: високий соціальний ранг давав право на отримання більшої частки в сукупному додатковому продукті.

Спостерігається певна залежність між майновим і соціальним станом індивідів, сімей, груп сімей. Зрозуміло, на неї не можна дивитися як на жорстку і односторонню. Не тільки в епоху розквіту первісного суспільства, але і на перших етапах його розкладу вождями і предводителями ставали особи, що володіли такими особистими якостями, які вважалися корисними для всієї общини або сприяли завоюванню авторитету в суспільстві, а зовсім не тільки найбагатші.

Поява подібних осіб знаменує перші кроки розшарування суспільства, що розпочалося. Індивіди і їх сім'ї, що виділяються в майновому відношенні, як правило, є самими просунутими

соціально. Ті, хто займають найвищі соціальні позиції, мають у своєму розпорядженні найбільші можливості для накопичення багатств і, звичайно, реалізують їх на практиці. Так формується майнова заможна і соціально привілейована експлуаторська верхівка суспільства.

Ранні форми експлуатації. З розділенням виготовленого продукту на необхідний і додатковий та появою майнової нерівності і соціальної диференціації виникли економічні і соціальні передумови для експлуатації людини людиною. В цілому виділяються три головні види первинної експлуатації: 1) рабство; 2) внутрішньогромадська експлуатація; 3) данництво і інші види колективної залежності. Найпомітнішою і тому легко виділяється ранньою формою експлуатації було рабство.

Рабство. Фактором, який значною мірою посилив і прискорив майнове розшарування, стало рабство. В непорушеній родовій общині, що не мала надлишкового продукту, рабство було неможливе. Тому полонених чоловіків тут, звичайно, вбивали, а жінок та дітей усиновляли, вони ставали повноправними членами племені переможця. Іноді, особливо в тому разі, коли треба було компенсувати втрату вбитих у бою, усиновляли й чоловіків. Так, за одним з повідомлень XVII ст., в деяких племен північноамериканських індіанців військовополонених передавали тим сім'ям, які втратили близьких родичів. "Якщо полонених приймали, наставляв край їхнім злигодням: їх одягали якнайкраще, вони були цілком вільні, хоч і не могли повернутися до своєї країни, й користуватися всіма правами того, на чие місце їх прийняли. Але частіше ними нехтували, й вони гинули в муках".

Поява регулярного додаткового продукту відразу ж уможливила використання праці військовополонених, яких тепер почали обертати на рабів. Існує думка, що спочатку раби ставали власністю всієї общини (так зване общинне, або колективне, рабство). Але етнографією така форма ніде чітко не зафіксована; отже, коли общинне рабоволодіння й існувало, то його дуже швидко витіснило приватне рабоволодіння. Спершу рабів використовували переважно в домашньому господарстві. В юагірів перші раби виконували всі жіночі роботи, у нівхів – носили воду, заготовляли дрова, готували їжу, годували собак. Раби жили разом із господарями, спали з ними в одній домівці, їли за одним столом. Подекуди вони могли оселятися в окремих

хатинах і мати невелике господарство, допомагаючи своїм володарям. Поводилися з ними порівняно лагідно й здебільшого раб мав певні майнові та особисті права. Звичаї, що існували в різних народів, дозволяли рабові бути спадкоємцем свого господаря, одружуватися з вільними, брати участь у громадському й релігійному житті, часто забороняли продаж, убивство раба й навіть жорстоке поводження з ним; якщо раб був невдоволений господарем, він міг поскаржитися вождю, перейти до іншого володаря тощо. Особливого нагляду за рабами не було, бо, живучи в досить стерпних умовах, раби звичайно не намагалися тікати.

Рабство спочатку не було довічним: у багатьох народів раб, відпрацювавши кілька років, ставав повноправним членом племені. Так, у ассамських лушіїв раб вождя працював на нього від трьох до шести років, відтак діставав свободу, в алеутів звільнення раба вважалося гідним схвалення вчинком. Ставши довічним, рабство спочатку не було спадкоємним: залежно від ступеня розвитку рабоволодіння діти, онуки або правнуки раба вважалися вільними. Ця примітивна форма рабства, коли раби ще не займають особливого місця у виробництві й виступають ніби як молодші домочадці, молодші члени сім'ї, дістала назву домашнього, або патріархального, рабства. Термін "патріархальне" тут слід розуміти умовно, в значенні "примітивне", бо домашнє рабство однаковою мірою існувало і в патріархальних, і в пізньоматріархальних суспільствах.

Поступово кількість рабів зростала, їхня праця починала набувати більшого значення й виходити за межі домашнього господарства. В північно-західних індіанців рабів використовували вже не тільки для домашньої роботи, а й при створенні рибальських загат, побудові жител і човнів, виготовленні різного начиння, вилові й заготівлі про запас риби, збиранні корисних рослин, як веслярів тощо. Порівняно мало застосовували працю рабів лише на роботах, які вважалися почесними, наприклад, під час полювання і в китобійному промислі. Відповідно до такого широкого використання праці рабів кількість їх у північно-західних індіанців досягала 15-20, а в деяких племен навіть 30% населення. До початкового джерела рабства – захоплення військовополонених, уже додалися нові – работоргівля і народження від батьків-рабів. Рабський стан став спадкоємним. Становище рабів різко погіршало. Раби не

володіли ніякою власністю й не могли одружуватися на свій розсуд. Шлюб їх не мав громадського значення і вважався простим співжиттям. Щоб відрізнятися від вільних, вони повинні були коротко стригти волосся. З рабами поводитися жорстоко; як і в стародавній Спарті, періодично вчинялися масові напади на їхні оселі, щоб викликати в них жах і запобігти повстанням. Широко практикувалося ритуальне умертвіння рабів – під час побудови нових жител і човнів, під час ініціацій і похорону. Це був пережиток більш архаїчного звичаю вбивати полонених, але й він набув нового змісту – допомагав тероризувати рабів. Отже, домашнє рабство поступово ставало рабством виробничим. З молодших домочадців раби перетворювалися на позбавлену засобів виробництва безправну групу населення, яка починала займати особливе місце в суспільному виробництві.

Проте виникнення рабства мало й інші наслідки: вже патріархальне рабоволодіння прискорило розшарування серед вільних общинників. Раби, як і інша військова здобич, ставали власністю насамперед племінної верхівки – вождів, дружинників, їхніх найближчих родичів. Експлуатуючи рабів, ті примножували свої багатства й збільшували свій громадський престиж. В умовах розвитку інституту приватної власності та обміну це спричинювалося до того, що в руках племінної верхівки опинялися більші й кращі стада худоби, орні землі, промислові вгіддя, запаси ремісничої продукції.

Природно, що одночасно інша частина общинників бідніла, часто, цілком зубожівши, втрачала можливість вести самостійне господарство. Вдаючись до позичок, деякі з них потрапляли в боргову кабалу і їх продавали або вони самі себе продавали в рабство. У багатьох народів становище боргових рабів-одноплемінників спочатку відрізнялося від становища інших рабів: рабський стан їх був обмежений у часі, поводження з ними було лагідніше, їхні особисті права – ширші, Але так чи інакше попередні джерела рабства – захоплення на війні" народження в .неволі, работоргівля – поповнилися принципово новим джерелом – борговим, або кабальним, рабством одноплемінників.

Внутрішньогромадські форми експлуатації.
Паралельно з рабством виникає експлуатація рядових общинників громадською і родовою знаттю.

Частина зубожілих общинників зберігала своє невелике господарство, мала особисту свободу, але мусила час від часу вдаватися до натуральних або грошових позичок у багатих одноплемінників. На цій основі виникли такі форми експлуатації, як відробляння в господарстві позикодавця, лихварство і особливо здольна оренда засобів та знарядь виробництва, коли незаможний общинник, позичивши в багатія, приміром, зерно для посіву, тягловий запряг або кілька голів молочної худоби, розпачувався з ним частиною-виробленого продукту.

Здольщина в одних випадках теж кінець кінцем приводила до боргового рабства, в інших, навпаки, на довгий час консервувалася архаїчними традиціями, що надавало експлуатації вигляду родової або сусідської взаємодопомоги. Такий порядок дістав, зокрема, універсальне поширення в пастуших і кочових скотарських суспільствах, де великі власники, наділяючи бідноту худобою "на доїння", "для стриження", "під з'їзд" тощо, одночасно забезпечувала собі й одержання додаткового продукту, і залежність "обдарованих ласкою" родичів та сусідів. Деякі вітчизняні історики називають цю форму експлуатації кабальництвом і вважають її особливим способом виробництва, що характеризується злиттям економічної і особистої залежності в становищі людини, яка фактично працює не у власному господарстві, а в господарстві експлуататора. Проте це положення дуже спірне: кабальництво, що сполучає в нерозчленованому вигляді різні зародкові форми експлуатації, ледве чи можна вважати самостійним способом виробництва.

Об'єктом визиску поступово ставали й цілком економічно самостійні общинники. Раніше вже зазначалося, що до того ще, як вожді почали привласнювати собі багатства общини, право розпоряджатися ними давало їм змогу примножувати своє майно і зміцнювати свій вплив. З посиленням влади старійшин, військових ватажків, жерців посилювався контроль їх над господарським життям колективу, а разом з тим зростали і їхні можливості одержувати відносно більшу частку в сукупному продукті общини, племені, союзу племен.

Витрати суспільства на утримання осіб, що провадили організаторську діяльність, дедалі більше перевищували безпосередні потреби їх і з форми поділу праці між

працівниками й організаторами перетворювалися на форму експлуатації перших другими. Зарубіжні і багато вітчизняних дослідників застосовують для цього перерозподілу продукту по вертикалі термін "редистрибуція" (перерозподіл). Така експлуатація могла бути більш або менш завуальованою – від традиційних відрахувань на потреби общини або племені до дарунків безпосередньо вождям. Але в кожному разі відчуження керівною верхівкою, яка уособлювала владу общини над землею і людьми, додаткового продукту в економічно самостійних общинників, що мали всі засоби виробництва, по суті було вже прафеодальною, або примітивно-феодальною, експлуатацією. Звідси починався розвиток до власне феодальних форм, пов'язаний з привласненням вождями безпосередніх прав на землю і людей на ній.

Увесь цей процес порівняно добре видно, наприклад, на океанійському етнографічному матеріалі, який відображає послідовні етапи визрівання прафеодальних відносин і феодалізації. В меланезійців вожді, як правило, не діставали ніяких дарунків, але, відаючи багатствами общини, широко використовували їх для власного збагачення. У маорі Нової Зеландії вожді одержували від рядових общинників посильні дари, земельні наділи їх були більші від наділів інших общинників, однак вони ще не зазіхали на общинні землі. На Фіджі вожді вже намагалися претендувати на земельну власність общин. На островах Тонга всю землю розглядали як власність вождів, а прості общинники під загрозою смерті не могли змінювати своїх вождів-землевласників і виконували на їхню користь обов'язкові, хоч і не зафіксовані точно, повинності. На Таїті цей процес пішов ще далі: податі було зафіксовано. Деякі дослідники розглядають такі прафеодальні форми як особливий, так званий азіатський спосіб виробництва.

Данництво. Ще один вид експлуатації породжували грабіжницькі війни. Щоб запобігти грабежам, слабші общини й племена нерідко погоджувалися сплачувати своїм сильнішим сусідам, фактично їхнім вождям, спочатку одноразову контрибуцію, а потім і більш або менш постійну данину. Так виникло данництво – форма експлуатації, що полягала в регулярному відчужуванні переможцями додаткового продукту в колективів, яких було переможено, але які не втратили своєї попередньої економічної і соціально-потестарної структури.

Данники мали власні засоби виробництва, що не належали одержувачам данини, і експлуатувалися за допомогою позаекономічного примусу, який поширювався не на окремих осіб, а на весь колектив. Як і грабіжницькі війни або контрибуції, данництво було особливим примітивним способом експлуатації, але не являло собою самостійного способу виробництва. Водночас по суті (виробництво додаткового продукту у власному господарстві працівників, позаекономічний примус) воно найближче до феодалізму, в який здебільшого й переростало під час свого дальшого розвитку. Так стояла справа, наприклад, у ранньосередньовічних слов'ян, кельтів, германців, норманів, арабів, японців, у яких одним з джерел феодалізації було данництво.

В інших випадках данництво було одним з джерел формування рабоволодіння, проте в таких його своєрідних напіврабовласницьких – напівкріпосницьких формах, які найкраще відомі на прикладі спартанської ілотії.

Примітивне рабоволодіння, зародки феодалізму, кабальництво, данництво виникли дуже рано. Етнографія зафіксувала їх у приблизно однакових рівнях свого соціально-економічного розвитку суспільствах Меланезії, Тропічної Африки, Південної і Північної Америки, які стояли на початкових ступенях розкладу первіснообщинного ладу. Тому питання про історичний пріоритет різних форм експлуатації лишається спірним: одні дослідники вважають початковою формою рабство (С.П. Толстов, Ю.І. Семенов), інші – експлуатацію рядових общинників (І. М. Дьяконов, В. Р. Кабо), деякі – данництво (С.О. Токарев). Це питання ще потребує додаткового вивчення, проте наявні факти дають підставу для висновку, що хоч у різних суспільствах могли спочатку утворюватися різні форми експлуатації, вони визрівали часто паралельно й розвивалися поряд доти, доки одна з них не ставала панівною.

Важливіше інше – різні форми експлуатації мали різні потенційні можливості. Примітивні данництво й кабальництво, хоч би як поширювалися вони під час розпаду первісного суспільства, не становили історично самостійних способів виробництва і згодом завжди перетворювалися на побічні й другорядні методи відчуження додаткового продукту.

Зазначимо, що дослідниками було простежено два супутні один одному основні процеси класоутворення, з яких один пов'язаний з відособленням у панівний клас людей, зайнятих організаційно-управлінською діяльністю, а другий – з розвитком рабовласницьких відносин.

Із зростанням соціально-економічної нерівності й розвитком форм експлуатації в суспільстві почалася поляризація груп, що різнилися своїм місцем у системі виробництва й відношенням до засобів виробництва, тобто суспільних класів. Поява класів була тією межею, яка відокремлювала первіснообщинну формацію від рабовласницької або феодальної, але зароджувалися вони ще під час розпаду первісного суспільства, коли суспільство поступово розколювалося на рабовласників і рабів або феодалів і феодально залежних селян. Водночас класова диференціація поступово набувала суспільного й ідеологічного оформлення, входила в традицію, інституціювалася.

Наприкінці доби розкладу первісного суспільства свобода і рабство часто вже такою мірою протистояли одне одному, що в принципі непорівнянними вважалися статуси не лише вільного і раба, а й вільнонародженого і невільнонародженого. Подібна протилежність виникала і серед вільних. Багата й впливова верхівка відособлювалася в спадкоємну знать, що претендувала на незмінну зверхність, благородство походження, особливо почесне становище, специфічні відзнаки та інші привілеї. Біднота, рядові общинники протистояли їй як безридні, простолюди, чернь. Виникали й складніші системи, генетично пов'язані з підпорядкуванням старших і молодших ліній споріднення, родів, племен, замкнених професійних груп – каст, але кінець кінцем усі вони зводилися до протилежності між багатою спадкоємною знаттю і більш або менш залежною від неї простою біднотою.

2. Шляхи переходу до цивілізації.

Соціальне розшарування породжувало соціальні суперечності. Багатства й привілеї знаті потребували охорони від замахів бідняків і рабів. Традиційні родоплемінні органи, пройняті духом первісного народовладдя, були для цього непридатні. Вони мали поступитися місцем новим формам організації влади.

В широкому значенні слова епоха класоутворення обіймає всі етапи розкладу первісного суспільства з моменту появи регулярного надлишкового продукту. Але оскільки, очевидно, що поява в суспільстві майнової нерівності та соціальної диференціації далеко не відразу досягають того рівня, коли вони починають переростати в класові відмінності, ми застосовуємо цей термін у вузькому значенні слова, маючи на увазі під ним заключні етапи розкладу первісного суспільства, коли формуються протистоячі один одному класи і відбувається становлення державності.

Перехід від первісного суспільства до утворення перших держав в різних регіонах землі відбувалось по різному. Однак цьому процесу сприяли такі чинники:

1. Виникнення спадкової аристократії.
2. Чоловічі союзи і таємні суспільства.

Виникнення спадкової аристократії. У міру зростання майнової і соціальної диференціації і виникнення початкових форм експлуатації відбувається стратифікація суспільства. Виділяється спадковий прошарок людей – родова знать, родова аристократія, родоплемінна аристократія. Представники привілейованого прошарку виступали, звичайно, як вожді і глави родів або їх локалізованих частин. Для того, щоб підкреслити інший аспект їх стану, як головів в первісних сусідських общин, іноді краще використовувати термін "родова і громадська знать" або "родова і громадська аристократія".

Таку знать, що поєднувала управління общиною з керівництвом локалізованими частинами роду, ми зустрічаємо в Меланезії, у батаків й інших народів Індонезії, у хопи і багатьох інших племен північноамериканських індіців, у монгонкунду, бакуба і інших народів Африки і т.д. Її зародження можна бачити у папуасів, наприклад у абелям, у яких вождь найсильнішого роду одночасно є спадковим вождем всієї общини. Формування племінної знаті звичайно відбувається дещо пізніше, коли племінна організація одержує переважання над громадсько-родовою.

В проблемі появи спадкової родоплемінної аристократії якнайменше дослідженим залишається сам механізм виникнення спадкоємства посад і пов'язаних з ними переваг і привілеїв. Ймовірно, тут слід враховувати одночасну дію декількох чинників.

Свого часу Н.И. Зібер припускав, що "спадковість посад у значній мірі зумовлюється чисто економічними причинами". Проте набагато важлива, на наш погляд, інша причина – прагнення громадської і родової верхівки, що виділяється, передати своєму потомству позиції, що дають соціальні і економічні переваги. На зразок того, як з початком розкладу первісного суспільства виникає прагнення передати прямим спадкоємцям рухоме майно, індивідуально оброблені ділянки землі і т.д. С.А. Токарев припустив, що виділенню родоплемінної аристократії сприяв існуючий вже в родовій общині принцип старійшинства, що дозволив верхівці захопити засоби виробництва.

Економічною основою привілейованих позицій родогромадської знаті був контроль над виробничими процесами, громадськими ресурсами і колективним продуктом, виготовленим на користь всієї общини. Зберігаючи зовнішню видимість дій на користь колективу і частково діючи так само, первісна знать в той же час укріплювала власний економічний і суспільний стан. На п-ові Газель вождь, будучи хранителем суспільних фондів, отримував з них вигоди для себе особисто: вносив викуп за дружин, роблячи молодих людей своїми боржниками, і наймав людей для розчищення своїх насаджень.

У багатьох народів Африки вожді і старійшини, надаючи ділянки громадської землі вихідцям з інших общин, що нерідко було вигідне всьому колективу, одержували від цього особисту вигоду у вигляді підношень і ін. Одночасно з цим знать добивається закріплення своїх майнових і соціальних домагань. Це досягається різними шляхами: вожді і старійшини одержують право на підношення, на переважну частку продуктів колективного полювання і рибальства, для них з громадської фундації виділяються великі і кращі ділянки землі і угіддя, які обробляються силами рядових общинників, вожді мають багато дружин, а отже, робочих рук і т.д.

Наступним кроком була поступова узурпація верхівкою суспільства сукупного суспільного надлишкового продукту, що народилася, шляхом захоплення і відчуження від безпосередніх виробників засобів виробництва або у формі позаекономічної експлуатації виробників. Все це і складало основний зміст епохи класоутворення.

Фактична власність на засоби виробництва або на відчужений додатковий продукт могла довгий час прикриватися пережитками старих уявлень, що розглядають родоплемінну знать як уособлення племінної єдності і розпорядників громадської власності. У південних банту урожай із спеціальних полів, що оброблялися общинниками, йшов вождю, але вважався тим, що належить не йому особисто, а його посади. Навіть у ранньокласовому суспільстві йоруба право, звичайно, розглядало палацові землі як громадську власність, як фундація по забезпеченню витрат на управління державою, і використання їх правителем за власним розсудом викликало народні хвилювання.

Стратифікація суспільства не обмежувалася виділенням аристократичної верхівки. На протилежному полюсі виникали залежні від неї прошарки збіднілого і неповноправного населення, такі, як айьку у квакиютлів, варі у маорі, армеау на о-вах Палау і т.д. Рядові вільні общинники нерідко також розділялися на більш менш привілейовані групи залежно від своєї близькості до аристократичної верхівки. Для первісної сусідської общини, що складалася з локалізованих частин різних родів, було характерне виділення роду "першопоселенців", засновників села, поставляючого з свого середовища громадських вождів і що користувався переважними земельними і іншими правами.

Між спорідненими і неспорідненими родами, підрозділами родів, общинами і навіть окремими сім'ями могли встановлюватися складні системи супідрядності. Як наголошувалося вище, ідеологічним обґрунтуванням цього нерідко служило властиве багатьом формам родової організації розділення "старших" і "молодших" ліній, яке тепер переосмислюється на користь громадської і родової знаті. Там, де родові зв'язки зберігали своє значення, піднесення родової аристократії могло супроводжуватися піднесенням роду або його підрозділу, що очолювався нею.

Включення в подібні структури населення, що знаходилося в різних видах колективної залежності і представників професійних груп, що виділилися з общини і нерідко займали неповноправне положення, робило їх особливо складними і нерідко вело до встановлення станово-кастової системи.

Разом з тим всі ці структури були різними проявами одного і того ж процесу виділення спадкової аристократичної верхівки, яка, не дивлячись на громадську і родову єдність, що ще зберігається, в економічних і соціальних відносинах вже протистоїть решті суспільства.

Чоловічі союзи і таємні суспільства. Соціальні суперечності в первісному суспільстві, що розкладається, могли викликати до життя особливі суспільні інститути, покликані охороняти інтереси родо-громадської знаті, – таємні (чоловічі) союзи або суспільства. Нерідко ці союзи протиставляли себе традиційним родо-громадським і племінним органам управління. У гуантануна і на о-вах Банку чоловічі союзи майже замінили вождів як органи влади, на о-вах Герцога Йоркського глави союзів ділили владу з вождями, на о-вах Палау чоловічі і жіночі союзи також були сильніше за родових вождів. Таке зіставлення викликалося тим, що родоплемінні форми управління, не дивлячись на свою трансформацію на користь знаті, були дуже сильно пов'язані з традиційними уявленнями, згідно яким верховна влада в суспільстві належала всім його членам. Необхідно було тому підкріпити традиційні структури новими утвореннями.

В епоху розкладу первіснообщинного ладу таємні суспільства були по суті зародковими органами влади громадської і родової знаті, знярядям, за допомогою якого здійснювалося її панування і пригноблення рядових общинників. Так, про суспільства Сукве і Тамате в Меланезії Ріверс писав, що вони "складають складну організацію, за допомогою якої отримується багатство, і оскільки просунутися в цих корпораціях можуть тільки багаті або особи, що мають багатих друзів, ця організація є засобом для закріплення і навіть підкреслення соціального рангу, оскільки цей ранг залежить від володіння багатством".

Ще однією стороною діяльності таємних суспільств було розхитування родових структур, що сковували розвиток нових суспільних відносин (така, наприклад, була роль суспільства мідевівін у оджибвеїв). Таємні суспільства могли зберігати і інші функції; зменшення суспільної ролі жінок (особливо там, де, як в Меланезії, перехід до патріархальних відносин відбувався порівняно повільно), підготовку молоді до суспільного життя, організацію спільних робіт в землеробстві.

Подекуди, наприклад у країнах Західної Африки, таємні спілки майже цілком узурпували прерогативи родоплемінних органів і перетворилися на могутні міжродові й міжплеменні організації, взявши на себе функції охорони громадського порядку, суду, вирішення питань війни і миру. Значення їх тут було таке велике, що вони збереглися навіть у ранньокласових суспільствах, становлячи один з найважливіших елементів політичної організації, яка постала вже в цих суспільствах.

3. Розвиток грабіжницьких війн та військової демократії.

В діалектичній єдності з процесом виділення спадкової аристократичної верхівки суспільства знаходилося ще одне універсальне в епоху класоутворення явище – розвиток грабіжницьких воєн.

Поява додаткового продукту сприяла розвитку війн. Міжплеменні сутички існували, звичайно, і раніше, виникаючи через порушення племінних меж, через убивство або образу, заподіяні одноплемінникові, і з інших приводів. проте вони були відносно рідко. Люди класичного родового суспільства не були зацікавлені у війнах і вдавалися до них лише як до крайнього засобу, намагаючись обмежитись "малою кров'ю", наприклад, вирішивши конфлікт поєдинком однієї чи кількох пар супротивників або зрівняння кількості поранень чи вбивств. Тепер, з появою багатств і жадобою наживи становище змінилося військовий грабіж давав змогу швидко й легко збагатитися. Війну тепер почали провадити лише заради грабежу, вона стала "постійним промислом". Переможці забирали з собою все, що становило цінність, – скарби, зброю, рабів, а потім, у зв'язку із зростанням населення, почали також загарбувати сусідні землі – ниви, кращі пасовища та промислові угіддя. Почала змінюватися сама психологія людей первісного суспільства: грабіж стали вважати почесним заняттям, мирну працю – ганьбою для чоловіка-воїна. Ця ідея дістала відображення в багатьох епічних творах, які почали створюватися в епоху розкладу первіснообщинного ладу.

Перетворення воєн на постійний промисел сприяло розвитку військової техніки й військової організації. Саме в цей час з'явилося високо спеціалізоване, відмінне від мисливського, наступальне й оборонне озброєння – бойові

списи та палиці, мечі, щити, шоломи, панцери. Навколо селищ скрізь виникали оборонні споруди: земляні вали, рови, палісади. До початку залізного віку в багатьох країнах Європи і Азії поширилися спеціальні укріплення – фортеці, бойові вежі тощо, де населення рятувало своє життя і майно під час ворожих наскоків. Ускладнилися способи ведення бою, вдосконалилася тактика нападу і оборони, потрібним стало впорядкування провадження спільних воєнних дій. Племінна організація мала значну перевагу над родовою й почала перетворюватися на своєрідну військово-племінну організацію. Для війни і оборони племена скрізь почали об'єднуватися в союзи й конфедерації почасти споріднених, почасти неспоріднених між собою племен,

За таких умов великого значення набув військовий проводир, від уміння якого великою мірою залежала доля одноплемінників. Спочатку це був звичайний ватажок, але далі, як правило, з'являвся особливий військовий вождь племені або союзу племен, який відтісняв, принаймні у воєнний час, на задній план інших старійшин. Військову силу племені або союзу племен становили всі босездатні чоловіки, весь озброєний народ, але й серед них почали виділятися сильні й хоробрі воїни, які постійно брали участь у грабіжницьких походах і поступово групувалися навколо вождя як його дружина.

Виникла специфічна організація влади, що дістала назву військова демократія. Це була ще демократія, бо ще збереглися всі первісні демократичні установи: народні збори, рада старійшин, племінний вождь. Але з другого боку, це була вже інша військова демократія, тому що народні збори були зборами лише озброєних воїнів, а військовий ватажок, оточений і підтримуваний своєю дружиною, здобував дедалі більше впливу і влади порівняно з іншими вождями. Система військової демократії ще передбачала рівність усіх воїнів: кожний учасник грабіжницького походу мав право на свою частку здобичі. Та водночас вона вже не здала фактичної рівності. Не лише військовий ватажок, а й його близькі та дружинники забирали собі більшу й кращу частину награбованого. Так, в алеутів, у яких у середині XVIII ст. почала створюватися система військової демократії, під час поділу здобичі вождь і привілейовані воїни забирали собі всіх полонених, тоді як інші мусили задовольнятися своєю часткою захопленої зброї та ужиткових речей. У племенах арабських кочовиків військові

ватажки та їхні помічники забирали собі після наскоку всіх захоплених кобил або всіх бігових верблюдів тощо.

Більш або менш виявлена система військової демократії була властива більшості народів світу на стадії переходу від родового ладу до класового суспільства. Як свідчать історичні, археологічні й фольклорні джерела, військову демократію знали суспільства давніх греків, етрусків, римлян, скіфів, сарматів, кельтів, германців, норманів, доісламських арабів, героїв кавказького-нартського епосу та ін. Етнографічно військова демократія добре відома в племен банту Африки, а її початкові етапи – в ряді племен Північної Америки і Сибіру.

Грабіжницькі війни і вся система військової демократії, зумовлені появою багатств, у свою чергу стали важливим фактором розвитку приватної власності, зародження класів і держави.

Становлення держави. Процес становлення держави краще всього простежується на прикладі перетворення "військово-демократичної" форми управління суспільством у політичну. Грабіжницькі війни, приводячи до збагачення родоплемінної аристократії, одночасно укріплювали її соціальні позиції. Поволі створювався апарат насильства, у першу чергу в особі дружини – професійних воїнів, що втратили зв'язок з своїми родами і общинами. Органи управління відособлювалися від решти суспільства. Там, де народні збори ще функціонували, воно перетворювалося на фікцію або на військове зібрання. Військово-демократичні системи управління переростали у військово-ієрархічні або військово-олігархічні.

В даний час більшість дослідників згодна, що військово-демократичні структури не переходили безпосередньо в державні, а змінювалися іншими, ще перед державними, але заснованими вже на усуненні більшості населення від управління суспільством. У суспільствах з подібними перед державними структурами процес класоутворення не завершився і суперечності в ньому ще не прийняли характер антагоністичних. Рядове вільне населення як і раніше складало більшість і володіло засобами виробництва, експлуатація його носила переважно прихований і непрямий характер, проте воно вже було усунено від управління суспільними справами. До числа подібних суспільств, можливо, відносяться "варварські держави" Західної Європи кінця V–VII в., Гана VII–XI ст.,

державні утворення Східної Африки, суспільство чибча-муїсків в середині XVI в., "номові держави" стародавнього Шумера тощо.

Саме в подібних переддержавних структурах відбувається подальше формування апарату примусу і розвиток тих інститутів і установ, які дослідники вважали визначальними для держави: територіальний розподіл суспільства, наявність публічної влади та податків.

Заміна родо-племінного розподілу суспільства територіальним полегшувалася перемішаністю родів і племен. Важливість цієї заміни полягала не тільки в ліквідації основи впливу родоплемінної аристократії, але головним чином в тому, що територіальний розподіл підривав традиції родоплемінної солідарності. Тому введення територіального принципу розподілу суспільства в деяких випадках може розглядатися як умовний рубіж, що знаменує виникнення держави. Правда, в багатьох ранніх державах Африки, а також в державних утвореннях кочівників довго зберігався розподіл суспільства за родоплемінним принципом, проте саме в них суспільний розвиток відбувався сповільненими темпами.

У міру поглиблення процесів суспільної диференціації відбувається формування органів публічної влади: постійне військо, суди, в'язниці, бюрократія, і їх відособлення від решти суспільства. Дуже часто цей апарат зростає поволі з дружини військового вождя, а умови завоювання можуть сприяти його порівняно ранній появі.

Що стосується податків, то вони виникають з добровільних витрат на відправлення вождем і його наближеними суспільно-корисній функції і вводяться, звичайно, у міру становлення апарату примусу. Іншим їх джерелом є данництво. Тому введення регулярних податків. У деяких суспільствах можна вважати однією з найважливіших ознак того, що держава вже виникла. Не випадково також введення податків зустрічало опір, і їх нерідко доводилося збирати за допомогою військової сили.

Розвиток всіх цих установ і інститутів полегшує експлуатацію одноплемінників. Вони в більшості випадків поступово стали головною і ведучою формою експлуатації, і сприяли відчуженню надлишкового продукту на користь класу експлуататорів, що формується. Таким чином, різні

протодержавні структури є своєрідним каталізатором, прискорюючим процес класоутворення і сприяючим його завершенню. А з розколом суспільства на протилежні класи, вони змінюються справжніми політичними структурами, головною задачею яких відтепер стає придушення пригноблених верств і класів суспільства.

ТЕМА 12. Культура первісного суспільства.

1. Виникнення і розвиток природничих знань
2. Розвиток мистецтва в первісному суспільстві
3. Релігійні уявлення

1. Виникнення і розвиток природничих знань.

Завершення процесу сапієнтації і виникнення общинно-родового ладу сприяли розвиткові не лише соціального, а й духовного життя первісного людства. Доба ранньородової общини позначилася помітними успіхами в розвитку мови, основ раціональних знань, мистецтва.

Вдосконалення мислення і мовлення сприяло розвитку продуктивних сил первісної людини, а саме, удосконалення знарядь праці, полювання. Перш ніж зробити ефективну й естетично досконалу зброю, людині необхідно було добре знати і вміти оцінювати якості кам'яних порід, що, безумовно сприяло накопиченню мінералогічних знань.

Майже 3 млн. років тому людина день у день виготовляла із каменю мисливську зброю та інші знаряддя праці. Наприкінці мезоліту ці знаряддя були не тільки значно ефективнішими, аніж попередні, а й естетично-довершенишими. Вони здебільшого були оброблені й підігнані з ювелірною точністю і великою майстерністю.

Із безмежної кількості гірських порід людина поступово навчилася відрізняти не лише ті, які могли бути піддані подальшій обробці з метою виготовлення необхідних знарядь (й до того ж відповідної якості), а й ті, що могли бути ефективно використані на будівництві різноманітних споруд із застосуванням каменю та інших матеріалів.

Проте цим не обмежувалися знання первісних людей щодо властивостей гірських порід. На поселеннях первісної общини знайдені численні уламки перепаленого дрібнозернистого озалізованого пісковика, темно-бурого мергелю, вохри, а також фарборозтирачі, товкачі для фарб, дрібні вістря, трапедії. Розтерті на порошок перепалений пісковик, мергель, вохра використовувалися як барвники для розмалювання одягу, а також для татуювання та розмальовування тіла людини при обрядових церемоніях. Червоні, близькі до кольору крові, вони часто супроводжували мертвих у похованнях на мезолітичних

могильниках Надпоріжжя та Криму. Навряд чи можна сумніватися в тому, що перші пошуки людини в хімічній галузі були пов'язані саме з виготовленням мінеральних барвників.

Накопиченню знань із географії та біології сприяли необхідність удосконалення мисливського промислу та процесу розчленування і обробки туш мисливської здобичі. Мисливець мав добре знати не тільки особливості рельєфу місцевого полювання і вільно орієнтуватися у просторі, а й склад та звички різних представників тваринного світу, біологію розмноження промислових тварин, склад і їстівні якості рослин. Без цих знань важко було успішно вести мисливсько-збиральницьке господарство й неможливо було б у подальшому перейти до доместикації рослин і тварин.

Джерелом знань первісної людини була її трудова діяльність, під час якої нагромаджувався досвід, зіставлялися причини і наслідки явищ, узагальнювалися й систематизувалися спостереження. Природно, що умови життя, насамперед, вимагали нагромадження знань про навколишню природу. На прикладі аборигенів Австралії, бушменів, вогнеземельців видно, що члени ранньородової общини мали значний запас відомостей про особливості й багатства своєї батьківщини, тобто фактично відомостей з прикладної географії, ботаніки, зоології, мінералогії, метеорології та інших природознавчих галузей. Щоб підтримувати своє існування, вони повинні були досконало знати топографію своєї кормової території, корисні і шкідливі властивості рослин, шляхи пересування й звички тварин, особливості різних мінералів, видів деревини та інших матеріалів для виробів, уміти завбачати погоду й читати сліди. "Тубілець, – писали Спенсер і Гіллен про австралійців-аранда, – не лише розрізняє сліди всіх тварин і птахів, а й, оглядаючи нору, він може, подивившись на напрям останніх слідів або понюхавши землю біля входу, відразу сказати, чи є там тварина, чи її немає". Потрібно було також уміти в будь-який час вільно орієнтуватися на місцевості, що вимагало доброго знання зоряного неба. Один з сучасних дослідників розповідає, що перше повідомлення про запуск штучного супутника Землі він дістав від бушмена, який звернув увагу на появу нової "зірки".

Розвиток мови та виробництва також зумовлював потребу в подальшому удосконаленні математичних та астрономічних знань. Останнім часом археологи дійшли висновку, що значна

частина пізньопалеолітичних та мезолітичних виробів із кісток та витворів мистецтва, які були свого часу "прикрашені" різноманітними зарубками, ямками, хрестиками, крапками тощо, відображає процес становлення і розвитку системи лічби та календарних (астрономічних) уявлень у первісному суспільстві.

Передумови розуміння необхідності кількісних уявлень і операцій визрівали у повсякденному житті первісної людини і були пов'язані з її практичною діяльністю: розчленуванням крем'яної сировини, розподілом продуктів мисливського промислу, складанням із окремих частин наконечників стріл, спорудженням жител тощо. Математичні уявлення на основі цих спостережень почали складатися, ймовірно, ще в ранньому палеоліті. Під час пізнього палеоліту та мезоліту первісна людина, безумовно, вже досить вільно володіла навичками лічби, що знайшло своє відображення в численних графічних витворах того часу.

Наведемо спочатку декілька прикладів математичних знань народів синполітейних суспільств. Скажімо, бушмени знали цифри 1, 2, 3, 4. Вогнеземельці рахували до п'яти. Австралійці мали "систему" понять для визначення чисел 1, 2, 3. П'ять передавалося як 2 плюс 3. Кількість більше десяти передавалася узагальнюючим поняттям "багато". Аналіз пам'яток мистецтва пізнього палеоліту дав можливість з'ясувати, що первісні люди мали дві системи лічби: п'ятеричну та семиричну (3 плюс 4).

П'ятерична система, на думку дослідників, походить від біологічної будови тіла людини – п'ять пальців на кінцівках. Семирична, – ймовірно, пов'язана з усвідомленням кількості днів місячного циклу, в якому сім днів відміряють чотири фази місяця.

Насправді ж, сама абстрактність числових уявлень була досить відносною: багато дослідників відзначало, що примітивні народи уявляють не числа взагалі, а лише числа певних предметів. Інакше кажучи, існували не "два", "три", "п'ять" тощо, а дві руки або ноги, три цибулини або шматки м'яса, п'ять пальців або списів тощо. Лічбу породжували реальні життєві потреби, й вона довго існувала лише в життєвій практиці первісних людей. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що, поширене уявлення, ніби найпростіші арифметичні дії –

додавання і віднімання – виникли раніше, ніж складніші – ділення і множення, очевидно, неправильне. Як показав ще наприкінці минулого століття німецький етнограф Карл фон Штейнен, початки ділення, що були пов'язані з розподілом між одноплемінниками здобичі, виникли дуже рано й, можливо, були навіть найдавнішими з арифметичних операцій.

Незрівнянно обмеженішими лишалися узагальнені, абстрактні уявлення. В аборигенів Австралії було лише три, в бушменів – чотири, а у вогнеземельців-она – п'ять позначень числових понять. Щоб сказати "п'ять", австралійці говорили "три і два"; всякому числу, більшому за десять, відповідало в них "багато".

У ще більш зародковому стані, ніж лічба, перебували вимірювання відстані та обчислення часу. Великі відстані приблизно вимірювали днями шляху, менші – політом стріли або списа, ще менші – довжиною конкретних предметів, найчастіше різних частин людського тіла: ступні, ліктя, пальця, нігтя. Звідси назви давніх мір довжини, що збереглися як пережиток у багатьох мовах – українські лікоть і п'ядь, англійські фут і дюйм, німецьке – еле тощо. Час довго обчислювали лише порівняно великими відрізками, пов'язаними або з положенням небесних тіл (день, місяць), або з природно-господарськими сезонами (так званий екологічний, тобто пов'язаний з навколишнім середовищем, час). Кількість і тривалість таких сезонів зумовлювалися особливостями екології і господарського життя кожного племені. Наприклад, вогнеземельці-ягани поділяли рік на вісім сезонів ("обвисання шкіри", тобто голодування, "появи пташиних яєць" тощо), а сусідні она на п'ять літніх і шість зимових сезонів ("несіння пташиних яєць", "виведення пташенят", "парування гуанако").

Окрім того, більшість дослідників вказують на те, що первісні люди знали сонячний і місячний календарі. Усвідомлення палеолітичною людиною місячного календаря підтверджується також аналізом деяких гравійованих абстрактних сюжетів, які мають ритмічне повторювання означок різного роду в кількості 28-ми, та більш-менш натуралістичне зображення місяця в різних фазах.

Так, на одному з уламків кістяних наконечників з мезолітичного поселення Мирне чітко помітні чотири групи насічок. Три з них складаються з ромбоподібної фігури в центрі, біля

гострих кутів якої зверху і знизу нанесені по чотири або три паралельні насічки. Чітка ритміка графічних композицій, безперечно, є відбитком досить сталих математичних знань, передусім розвиненої системи лічби, операційними одиницями якої були числа 4 й 3, та геометричних надбань. Напевне, ці геометричні композиції мали магічне значення й водночас могли бути відображенням досить складних календарних (астрономічних) уявлень.

Досить вірогідно доведено також знання палеолітичною людиною сонячного календаря, джерелом вивчення якого є такі твори мистецтва палеолітичної людини, як гравійований браслет із бивня мамута, знайдений в Мізині, та орнаментована пластинка з бивня мамута, виявлена в дитячому похованні на поселенні Мальта в Сибіру. Водночас дрібні виміри часу (скажімо, година) первісною людиною не усвідомлювались. Час визначався частинами доби, наприклад: світанок, полудень, день, вечір, ніч. Рік розподілявся за сезонами, пов'язаними з виробничим циклом.

Увага до сонця і місяця була викликана, мабуть, не стільки потребами часових вимірювань, скільки необхідністю орієнтуватися на місцевості під час мисливських та збиральницьких мандрівок.

Значно розвинулися й такі практичні галузі знання, як медицина, фармакологія, токсикологія. С.М. Бібіковим було простежено оригінальний звичай під час дослідження парного мезолітичного поховання у гроті Мурзак-Коба у Криму. В процесі розкопок та анатомічного вивчення жіночого кістяка було з'ясовано, що в небіжчиці були ампутовані дві останні фаланги на мізинцях обох рук, причому ампутацію було зроблено ще за життя жінки, й, очевидно, вона мала обрядове значення. Цей звичай був досить поширений серед населення різних континентів і в різні історичні часи, від палеоліту до середньовіччя включно, й мав різне ідеологічне навантаження, що певною мірою утруднює конкретизацію обрядових уявлень, якими керувалися мешканці гроту при його виконанні.

У зв'язку з описаним обрядовим каліцтвом, виділимо ще один аспект інтелектуального розвитку мезолітичної людини. Незважаючи на негативну оцінку факту ампутації, сама по собі вона засвідчує певні досягнення хірургічної практики первісної людини. Крім ампутації кінцівок, на остеологічних матеріалах

мезолітичного часу простежені трепанація черепа, виривання зубів, лікування переломів тощо. Досить високий для тієї доби рівень практичної хірургії, очевидно, супроводжувався значними досягненнями і в інших галузях медичної практики та фармакології, які складно простежити на археологічних матеріалах. У первісній медицині широко застосовувалися фізичні (масаж, холодні та гарячі компреси, парова баня, кровопускання, промивання кишок) і лікарські засоби рослинного, тваринного й мінерального походження. Про це свідчить, зокрема, порівняно добре вивчена народна медицина аборигенів Австралії. Вони вміли застосовувати шини при переломах кісток, спиняти кровотечу за допомогою павутини, попелу, жиру ігуани, висмоктувати кров і припикати ранку при змінному укусі. Нежить лікували паровою лазнею, яку влаштовували в такий спосіб: викопували в ґрунті яму, куди сідала людина. Поруч із хворим в яму ставили дерев'яну посудину з водою, в яку кидали розпечене каміння, а потім закривали яму зверху, щоб людина могла прогрітися гарячою парою. Хвороби шлунка лікували – касторовим маслом, евкаліптовою смолою, цибулиною орхідеї, шкірні захворювання – прикладанням глини, промиванням сечею тощо. За деякими відомостями, австралійці знали протизачаткові засоби. Цікаво, що вже на світанку медицини було усвідомлено значення психотерапії: в тих-таки австралійців лікування часто завершувалося наказом встати й взятися до роботи.

Безперечно, зростання раціональних знань знаходило своє відображення передусім у розвитку мови. Ще порівняно недавно вважали, що мови найменш розвинутих груп людства мають дуже незначний, ледве чи не кілька сотень слів, лексичний запас і зовсім позбавлені слів на означення загальних понять. Проте дальше вивчення показало, що лексикон навіть найвідсталіших племен, наприклад австралійців, налічує не менш як 10 тисяч слів, тобто більше, ніж їх є в кишеньковому словнику будь-якої європейської мови. З'ясувалося також, що, хоч ці мови справді тяжіють до конкретних, деталізованих, одиничних визначень, у них є й слова, що передають загальні поняття. Так, в австралійців є позначення не лише для різних порід дерев, а й для дерева взагалі; не лише для різних видів риб або змій, а й для риб або змій взагалі. Проте таких видових позначень мало, вони вживаються нечасто і, що особливо показово, не йдуть далі класифікації

середнього рівня. Є позначення для дерева, чагарника, трави, але немає позначення для рослини; є позначення для риби або змії, але немає позначення для тварини. Інша особливість найпримітивніших мов – нерозвиненість синтаксичних форм. Проте вона не має великого значення як показник культурного рівня: в усній мові навіть найрозвинутіших народів, на відміну від їхньої писемної мови, фрази також, звичайно, складаються з дуже невеликої кількості слів.

Навіть у найвідсталіших племен була порівняно розвинена система передавання на відстань звукових або зорових сигналів. Так, ягани передавали повідомлення клубами диму, розпалюючи й швидко гасячи вогонь. Один клуб диму означав хворобу або нещасливий випадок, два – важливу несподіванку, три – смерть, чотири – знайдення кита, викинутого на берег, і запрошення всіх сусідів на свято. Писемності, зрозуміло, не було зовсім, хоча вже в аборигенів Австралії з'явилися зародки піктографії, тобто малюночкового письма, нанесення примітивних зображень для запам'ятовування або передавання думки. В піктографії галузь раціональних знань поєднується з іншою галуззю духовної культури – мистецтвом, різні види якого широко простежуються на найбільш ранніх етапах розвитку родової общини.

2. Релігійні уявлення.

В духовній культурі ранньородової общини від самого початку існували й розвивалися елементи раціонального світогляду. Проте в цілому такі елементи були ще дуже незначні: острівці знання губилися в морі незнання. Тим часом люди в родовій общині, на протигагу людям праобщини, вже досягли такого ступеня розвитку інтелекту, коли з'явилася потреба пояснити все, що їм доводилося спостерігати, зокрема й те, що лишалося незрозумілим, змушувало відчувати своє безсилля. Тому поряд з раціональним світоглядом виникла релігія, фантастичні уявлення про природу, зумовлені безсиллям "людини в боротьбі з природою". Мова тут, зрозуміло, не про абсолютне безсилля, бо в цьому разі не було б самої первісної людини, яка виділилася з тваринного світу, а про відносно ще дуже низький рівень пізнання й підкорення природи.

Головною особливістю хибного світогляду членів ранньородової общини було те, що вони ще не виділяли себе з навколишнього природного середовища. Кормова територія, її

тварини, рослинні й мінеральні багатства, стихійні сили, що діяли на ній, і людська група, яка жила тут, – все це мислилося як єдине ціле, де люди були тотожні з природою. Природі приписували людські властивості аж до кровно-спорідненої організації та дуалістичного поділу на дві взаємошлюбні половини; людям – властивості природи аж до відтворення її стихійних явищ. Ця специфіка первісної релігії позначилася на всіх ранніх видах фантастичних уявлень: тотемізмі, анімізмі, фетишизмі, магії.

Тотемізм, що особливо повно зберігся в аборигенів Австралії, – це віра в існування тісного зв'язку між якоюсь родовою групою та її тотемом – певним видом тварин, рідше рослин, ще рідше інших речей або явищ природи. Рід мав ім'я свого тотема, наприклад кенгуру або цибулини, і вірив, що походить від спільних предків, кровно споріднений з ним. Тотемові не поклонялися, але вважали його "батьком", "старшим братом" тощо, який допомагає людям цього роду. Люди, з свого боку, не повинні були вбивати свій тотем, завдавати йому якоїсь шкоди, споживати його. У кожного роду був свій священний центр, з яким пов'язувалися перекази про тотемічних предків і залишені ними "дитячі зародки", що дають початок новому життю; тут зберігалися тотемічні реліквії й виконувалися різні тотемічні обряди. В цілому тотемізм був своєрідним ідеологічним відображенням зв'язку роду з його природним середовищем, зв'язку, усвідомлюваного в єдино зрозумілій у той час формі кровного споріднення.

Анімізм – віра в надприродні істоти, що містяться в яких-небудь тілах (душі) або діють самостійно (духи). Англійський етнограф Е. Тайлор висунув так звану анімістичну теорію походження релігії, згідно з якою віра в нематеріальні душі і духів була найдавнішим видом релігійних уявлень, що виникли в свідомості "філософуючого дикуна", коли він пробував пояснити такі явища, як сон, непритомність, смерть. Насправді, такі вірування не могли бути вихідним видом релігії, бо уявлення про нематеріальне передбачає певний розвиток абстрактного мислення. Але якісь зародки анімістичних вірувань у формі невиразного одухотворення природи безперечно з'явилися вже за найбільш ранніх часів існування родового ладу. В тасманійців, австралійців, вогнеземельців та інших найпримітивніших народів були неясні уявлення про душі

живих і померлих людей, про лихих чи добрих духів, що їх звичайно уявляли як фізичні істоти, до яких можна доторкнутися. Можливо, що з цими уявленнями були якось пов'язані й ранні форми шанування матерів-охоронниць вогнища, засвідчені знахідками вже згадуваних пізньопалеолітичних жіночих статуток.

Фетишизм – віра в надприродні властивості неодухотворених предметів, наприклад певних знарядь праці, ужиткових речей, дерев, каменів, печер, а пізніше й спеціально виготовлених культових предметів. Існує думка (Ю.П. Францев та ін.), що найпростіший фетишизм, який полягав у наділенні певних предметів найближчого оточення поряд із звичайними також і чудодійними властивостями, міг бути початковою формою релігії. Так, фетишем міг стати особливо добутливий спис або родюче дерево, які наситили людей після багатьох днів голодування. Проте перевірити правдивість цієї теорії важко: хоч елементи фетишизму широко відомі серед відсталих племен, вони переплітаються тут з елементами тотемізму, анімізму та інших релігійних уявлень.

Магія – віра в здатність людини особливим чином впливати на інших людей, тварин, рослини, явища природи. Не розуміючи справжнього взаємозв'язку певних фактів та явищ, хибно тлумачачи випадкові збіги, первісна людина гадала, що за допомогою особливих дій та слів можна викликати дощ або здіймати вітер, забезпечувати успіх полювання або збирання, допомагати або шкодити людям. Дуже поширилася, зокрема, виробнича, або промислова, магія: це, наприклад, "танець кенгуру" в австралійців, під час якого одні виконавці зображували цих тварин, а інші вдавали, що вбивають їх списками. На думку деяких учених, практика промислової магії археологічне засвідчується знаками ран, що часто трапляються на пізньопалеолітичних малюнках та скульптурах тварин. Рано розвинулися й інші основні види магії: шкідлива – заподіяння "причини" ворогові, охоронна – запобігання цій причині, лікувальна – чаклунське, лікування ран та хвороб.

Отже, вже в найбільш ранніх видах релігії були початки не лише фантастичних уявлень – віри, а й священнодіянь – культової практики. Вона довго не становила таємниці: здійснення релігійних церемоній було доступне всім. Та з розвитком вірувань і ускладненням культу виконання його

вимагало певних "знань", "уміння", досвідченості. Найважливіші культові дії почали виконувати старійшини (наприклад, у сеноїв), а потім і особливі спеціалісти (у вогнеземельців, семангів та ін.). Як показують міфи австралійців і звичаї ряду інших племен, такими спеціалістами спочатку були переважно жінки.

Релігія відіграла дуже велику роль у житті родової общини. Як уже згадувалося, визначний французький етнограф Л. Леві-Брюль, вивчаючи духовну культуру відсталих племен, навіть прийшов до висновку, що колективні уявлення первісних людей були цілком ірраціональними, містичними, релігійними. Це, звичайно, неправильно, бо коли б найдавніше людство керувалося хибними уявленнями, воно спинилося б у своєму розвитку або загинуло. Сам Леві-Брюль наприкінці життя відмовився від своєї концепції. Насправді, духовній культурі ранньо-добової общини було властиве тісне переплетення раціональних і хибних уявлень. Так, лікуючи рану, первісна людина, звичайно, вдавалася й до корисних трав, і до магії; протинаючи списом зображення тварини, вона одночасно практикувалася в прийомах полювання або показувала їх молоді й магічно забезпечувала успіх наступної справи. Це переплетення нерідко є основою для різних побудов, що виводять з релігії інші явища духовної культури та ідеології, особливо мистецтво та мораль. Проте різні форми суспільної свідомості, хоч вони завжди активно взаємодіяли, не могли виникати одна з одної, бо єдиною основою їх були умови суспільного буття.

Чим же тоді пояснюється тісне переплетення різних форм духовної культури або ж, кажучи ширше, суспільної свідомості первісного людства? С.О. Токарев, очевидно, правильно вбачає тут певну нерозчленованість, закономірно зумовлену нерозчленованістю суспільного буття: ще не було суспільного поділу праці, розумова праця не відокремилася від фізичної, кровноспоріднені зв'язки в основному збігалися або перепліталися з виробничими тощо. Цю думку можна висловити ще простіше: суспільна свідомість, як і суспільне буття, була ще надто нерозвинена, щоб диференціюватися в різні, виразно розмежовані сфери, які виникли пізніше, в процесі ускладнення людської діяльності.

3. Розвиток мистецтва в первісному суспільстві.

Питання про те, чому і як виникло мистецтво, дуже складне й не дістало ще загально визнаного пояснення. В зарубіжній науці досі поширені теорії, що зводять мистецтво до побічних результатів релігійної практики, художнього інстинкту, залучення статевих партнерів, потреби в розвагах тощо. На противагу цьому вітчизняна наука показує, що мистецтво, так само як і позитивні знання, з самого початку було генетичне пов'язане з трудовою діяльністю людини. Воно відображало колективний досвід общини і в складній, естетично опосередкованій формі сприяло його емоційному закріпленню, вдосконаленню, переданню нащадкам. Звідси надзвичайна конкретність і реалістичність більшості вже відносно ранніх зразків первісної графіки, скульптури, фольклору, музики, танцю.

Однак у питанні про те, коли і як саме виникло мистецтво і на сьогодні провадяться дискусії. Пізньопалеолітичні зображення виникли в результаті тривалого поетапного процесу, початок якого простежується вже в чашоподібних заглибинах і у вохряних плямах та смугах на кам'яних плитках з мустьєрського грота Ля Феррасі у Франції. Згідно з іншою думкою, ці знахідки свідчать лише про появу зародків абстрактного мислення, а образотворча діяльність виникає лише в "готовому" людському суспільстві, тобто на межі пізнього палеоліту. Одні спеціалісти пов'язують зародження образотворчого мистецтва з використанням випадково даних природою можливостей, наприклад підправлінням різцем або фарбою схожих на тварин каменів, напливів, плям на стінах печер; інші – з поступовим заміщенням макетом-скульптурою, барельєфом, малюнком натуральних останків звіра, що використовувалися для імітації мисливської сутички.

Образотворче мистецтво поділяється на живопис, гравіювання, барельєф та скульптуру, а також на монументальне мистецтво (живопис та гравіювання на стінах печер) і мистецтво малих форм (невеликі твори мистецтва з каменю, кістки, рогу або зображення на знаряддях праці та предметах побуту). За складом творів мистецтва, формою та стилем зображень дослідники виділяють декілька провінцій: франко-кантабрійську, середземноморську, східну тощо.

Франко-кантабрійська провінція міститься у приатлантичній Європі, перш за все у Франції та Іспанії. Саме

тут виявлені всесвітньовідомі печери з реалістичним живописом і гравіюванням (Альтаміра, Ляско, Ніо та ін.).

Середземноморська провінція займає Італію, південь Франції та південно-східну Іспанію. Її можна розглядати як периферію франко-кантабрійської провінції. Мистецтво на цій території відрізняється більшою схематичністю зображень. Крім того, у цьому регіоні виявлено велику кількість зображень кистей рук людини.

Східна провінція простягається від Середньої Європи до Сибіру. Оскільки в цьому регіоні менше печер, тут більшого розвитку набули скульптурні зображення та орнаментальне гравіювання по кістці.

Живописні твори виявлені лише в печерах Уралу (Капова та Ігнатіївська). Твори печерного мистецтва віднайдено, як правило, у глибині печер. У печері Ніо (Франція), наприклад, вони розташовані на відстані близько 500 м від входу. Зображення окремих тварин або сюжетні елементи утворюють складні композиції, об'єднані не лише зоровим рядом, а й спільною ідеєю. Такі ділянки печер, очевидно, були культовими місцями, де в п'ятмі, при штучному освітленні первісні люди здійснювали магичні обряди із залученням цих зображень. У контексті ці зображення, мали, передусім знакову функцію, і лише поступово, з розвитком поліхромності та удосконаленням форм і техніки зображень формувалося їх естетичне сприйняття, що власне й дає підстави говорити про мистецтво у прямому розумінні цього слова.

У розвитку палеолітичного мистецтва розрізняють чотири хронологічні стилі:

1) 32 – 27 тис. років тому – нечисленні зображення голів або передніх частин тварин у техніці гравіювання;

2) 26 – 22 тис. років тому – поява нових жанрів: скульптури та живопису;

3) 21 – 17 тис. років тому – поступовий розвиток усіх жанрів;

4) 16 – 10 тис. років тому – розквіт палеолітичного мистецтва. На цей час припадає близько 70 відсотків відомих зображень.

Розвиток живопису на території України в палеолітичний час відбувався іншим шляхом, на відміну від тих регіонів, де зафіксовані найкращі зразки поліхромних витворів

палеолітичного мистецтва. Використання фарби тут було досить поширеним, проте живопис, як і гравіювання, мав в основному орнаментальний характер.

Яскраві зразки орнаментального живопису зафіксовані в Мізині, де в одному з жител знайдена компактна група кісток мамута (лопатка, дві нижні щелепи, стегонова, тазова кістки, уламок лобної частини черепа), розписаних червоною вохрою. Основні елементи розпису – хвиляста лінія, зигзаг, кут, паралельні прямі та похилі лінії. У схожій техніці виконано стилізоване зображення вогню (багаття) на черепі мамута біля входу в перше Межиріцьке житло.

Крім вохри різних відтінків – від темно-вишневого до світло-рожевого, використовувалась жовта вохра, чорна фарба (окис марганцю і сажа) й біла фарба (мергель). Чорною фарбою пофарбовані в Мізині деякі скульптурки і браслет.

Зафіксовані інструменти для розтирання фарб (товкачі, розтирачі) та своєрідні "олівці" – брусочки та багатогранники вохри, огранені у процесі розтирання і використання.

В Україні настінний живопис виявлено тільки в одному місці. Це Баламутівська печера на правому березі Дністра (Чернівецька обл.). На стінах цієї карстової печери відкрито близько шестидесяти груп стилізованих монохромних малюнків, зроблених сажею. Розміри зображень невеликі – до 25 см. Розрізняється три групи сюжетів: антропоморфні зображення, зооморфні, лінійно-геометричні. Розпізнаються образи рогатих людей з піднятими руками, зображення лучників.

Гравіювання здебільшого використовували для оформлення орнаментальних композицій, нерідко досить складних.

Надзвичайно цікава знахідка була виявлена В. Хвойкою на Кирилівському поселенні (м. Київ), на відстані 120 м від основного розколу, серед невеликого скупчення культурних решток. У складній гравіюваній композиції із заштрихованих полів, зигзагів, хвилястих ліній, "рахівних лінійок", драбинок деякі дослідники вбачають зображення води, черепахи, голови мамута, з вписаною в неї головою птаха – типу лелеки або журавля. Цей сюжет розглядається як відображення трьох сфер природи, що оточували первісну людину: земної – повітряної – водяної.

Не менш складний сюжет вигравіюваний на уламку бивня з Межиріч. Дехто з дослідників убачає в ньому зображення

чотирьох жител поселення, на думку інших ідеться про запис результатів спостережень за зміною сезонів та циклів.

Значне місце в мистецтві палеолітичної людини займали жіночі статуетки, які виготовлялися, переважно, з бивня мамута, а інколи з каменю, вапняку, бурштину, пізніше з кераміки. Як правило, вони були невеликі за розміром. Найбільші екземпляри не перевищували 20 см. Серед жіночих зображень також розрізняються натуралістичні та стилізовані.

Найбільша кількість жіночих зображень знайдена в Мізині (близько 20). Всі вони виготовлені з бивня мамута. Це невеличкі статуетки завбільшки переважно 5–10 см. Найменші з них всього 2,3 см заввишки, найбільші – 14,5 см. Розміри статуеток, можливо, відбивають віковий склад жінок общини (дівчата, жінки, літні господині та берегині дому). Об'ємні стилізовані орнаментовані скульптурки мають складну композицію, що відображає торс та гіпертрофовані форми таза. Інші типи фігурок, навпаки, відрізняються надмірно великим торсом у порівнянні з тазом.

Дві статуетки з Добранічівки виготовлені з бурштину (більша) і з пісковіку (менша). Фігурки за формою нагадують мізинські, але без орнаменту. Схематизована статуетка з мергелю знайдена в Молодово V. За О.П. Чернишем, вона являє собою фігуру жінки в одязі з капюшоном.

Серед численних пам'яток мезолітичного часу особливе місце посідає своєрідний археологічний комплекс Кам'яної Могили, розміщений на відстані 15 км північніше Мелітополя. Проте не сам по собі велетенський кам'яний пагорб привертає до себе увагу археологів, а оригінальні зображення, що вкривають брили пісковіку у гротах Кам'яної Могили, та інші загадкові знахідки, вкриті лінійно-геометричним орнаментом, яких за більш ніж столітню історію дослідження Кам'яної Могили знайдено понад тисячу. Проте до останнього часу серед дослідників існують різні точки зору щодо хронології зображень та їхнього історичного змісту. Не викликає сумніву лише той факт, що гроти Кам'яної Могили були культовим місцем, де протягом багатьох століть первісні мешканці відправляли якісь особливі обряди, що відповідали їхнім ідеологічним уявленням.

Не торкаючись згаданих вище дискусійних проблем, звернемо увагу лише на одну групу зображень у "Гроті бика" (деякі дослідники називають його "Гротом мамута"). Цен-

тральне місце за розмірами тут займає зображення пораненого стрілами чи списами бика (тура) в бойовій позі. Місця "влучення" стародавній художник акцентував штучними заглибленнями на корпусі тварини. Поруч розміщуються ще декілька окремих композицій. Насамперед, це коло з чотирьох биків, які теж "тримають" оборону. Далі, один за одним, ідуть три олені; зображені також коні, хижаки, гратчасті загорожі, протерті заглиблення. Над фігурами людей і заглибленнями височить постать мисливця-заклинателя.

Ймовірно, що композиції "Грота бика" пов'язані з мисливською магією. Схематизоване, але цілком розпізнаване зображення тура дає підстави припустити датування композиції грота пізнім мезолітом, коли тур широко заселив степові простори України і став головним об'єктом полювання мешканців цих районів.

Виникнення інших видів мистецтва простежується етнографічно. В усній творчості найраніше розвинулися перекази про походження людей та про їхні звичаї, подвиги предків, виникнення світу й різні явища природи. Незабаром з'явилися оповідання та казки. В музиці вокальна, або пісенна, форма, очевидно, передувала інструментальній. Принаймні, вогнеземельці та веда, які мали нескладні трудові, мисливські й інші пісні, не знали жодного музичного інструмента. Але взагалі музичні інструменти було створено дуже рано. Це ударні пристрої з двох шматків дерева або натягнутого куска шкіри, найпростіші щипкові інструменти, прототипом яких, мабуть, була тятива лука, різні тріскавки, гудочки, свистачки, сурми, флейти. Флейти, очевидно, представлені й археологічно – трубчастими кістками з бічними отворами, знайденими в пам'ятках пізнього палеоліту. Нарешті, до найдавніших видів первісного мистецтва належать танці, безпосередньо засвідчені одним з мадленських малюнків. Як правило, первісні танці колективні, вони дуже образні: це імітація, часто за допомогою масок, сцен мисливства, рибальства, збиральництва, шлюбних стосунків, воєнних сутичок тощо. Поєднуючись з усною, музичною та зображальною творчістю й іноді являючи собою примітивні драматичні вистави, такі танці найбільш наочно виражали емоційно-пізнавальну і виховну суть первісного мистецтва.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття є однією з найважливіших форм навчального заняття у вищому навчальному закладі. Семінари проводяться з основних тем навчальної програми і є ефективною формою закріплення теоретичних знань, отриманих на лекціях і під час самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Головна мета семінарських занять – опанування студентами навчальної дисципліни, забезпечення глибокого і всебічного аналізу та колективного обговорення основних проблем курсу, навчання їх елементам творчого застосування отриманих знань на практиці.

Основними завданнями семінарських занять є:

- закріплення у студентів теоретичних знань;
- оволодіння ними науковим апаратом, навичками усного і письмового викладання навчального матеріалу;
- залучення їх до науки, наукових досліджень;
- прищеплення їм навичок творчого мислення, самостійного формулювання та висловлювання власних думок, а також захисту висунутих наукових положень та висновків;

Основою для підготовки студентів до семінарських занять є тематичні плани. При підготовці до семінарського заняття студент повинен всебічно розглянути і засвоїти питання, що були предметом лекції та винесені на практичний розгляд. У процесі підготовки студент має чітко усвідомити зміст питань, що виносяться на обговорення. Варто законспектувати найважливіші теоритичні положення. Високу оцінку студент отримує лише тоді, коли він вільно володіє матеріалом, логічно і чітко обгрунтовує свою відповідь

Виступ на семінарському занятті доречно розпочати зі вступу. Далі – розкрити зміст питання, зробити висновки і узагальнення, висловити власну позицію щодо проблеми яка вивчається. Відповідь повинна бути чіткою, логічною, аргументованою.

Завершується семінарське заняття заключним словом викладача, в якому підсумовується робота групи, аналізується ступінь розкриття теми, оцінюються всі форми участі студентів на семінар.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ПІДГОТОВКИ

ТЕМА 1. ВСТУП ДО ПРЕДМЕТУ "ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА"

ПЛАН

1. Визначення науки. Предмет і значення первісної історії
2. Хронологія і періодизація історії первісного суспільства
3. Поняття джерел первісної історії. Класифікація джерел
4. Загальна характеристика основних етапів первісної історії

Запитання для самоконтролю

1. Що вивчає предмет "Історія первісного суспільства"?
2. Які завдання стоять перед предметом "Історія первісного суспільства"?
3. Що таке "відносна" та "абсолютна" хронологія?
4. Назвіть основні періодизації історії первісного суспільства.
5. Які джерела з первісної історії відносять до основних та неосновних?
6. Скільки основних етапів розвитку нараховує історія первісного суспільства?

Методичні рекомендації.

Відповідаючи на перше запитання потрібно розкрити поняття предмету та об'єкт вивчення первісної історії, сформулювати мету та завдання курсу "Історія первісного суспільства".

Друге запитання присвячено розгляду проблемам хронології та періодизації первісної історії. Слід розкрити поняття "абсолютної" та "відносної" хронології; охарактеризувати археологічну, історичну, антропологічну та геологічну періодизації історії первісного суспільства, вказати на їхні переваги та недоліки.

У третьому запитанні слід виокремити та проаналізувати основні (етнологічні, археологічні, антропологічні) та неосновні (данні інших гуманітарних наук: мовознавчі, писемні та ін.) джерела з історії первісного суспільства.

У четвертому запитанні необхідно охарактеризувати основні етапи первісної історії: праобщину, родову общину та протоселянську сусідську общину, подати хронологію цих періодів та коротко вказати на основні досягнення людства на кожному з етапів.

Підручники, посібники

Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник для студентов вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004.

Залізняк Л.П. Первісна історія України. Навчальний посібник / Л.П. Залізняк. – К.: Вища школа, 1999.

Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во ист. фак. МГУ, 2009.

Молева Н.В. История первобытного общества. Учебное пособие / Н.В. Молева, Н.Ю. Сивкина. – Нижний Новгород: ННГУ, 2011.

Першиц А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П. История первобытного общества. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / А.И. Першиц, А.П. Монгайт, В.П. Алексеев. – М.: Высш. школа, 1982.

Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Монографії, статті.

Бейли Д. Доисторический мир / Д.Бейли, Т.Седдон. – М.: Росмэн, 1995.

Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества / П.И. Борисковский. – Л.: Наука, 1979. - 240 с.

Георгиевский А.Б. Эволюционная антропология (историко-научное исследование) / А.Б. Георгиевский. – СПб.: Нестор-История, 2009.

История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / Отв. Ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983.

Семенов Ю.И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга I. Часть I. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2003.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

ТЕМА 2. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ПЕРВІСНОЇ ІСТОРІЇ

ПЛАН

1. Поняття історичного джерела
2. Етнологічні джерела
3. Археологічні джерела
4. Антропологічні джерела
4. Данні інших природничих і гуманітарних наук

Запитання для самоконтролю

1. Що таке історичне джерело?
2. Які є джерела з історії первісного суспільства?
3. Що є об'єктом дослідження етнології?
4. На які категорії етнологія поділяє усі первісні племена?
5. Що є об'єктом дослідження археології?
6. Які методи археології зі збору джерел Ви знаєте?
7. Що є об'єктом дослідження антропології?
8. Що таке глотохронологія?
9. Що є історичними джерелами з історії первісного суспільства?
10. Що таке топоніміка?

Методичні рекомендації

Відповідаючи на перше запитання потрібно дати визначення та розкрити суть історичного джерела. Окрім цього, з огляду на предмет “Історія первісного суспільства” необхідно умовно поділити всю джерельну базу на основні та додаткові.

Друге запитання присвячено розгляду етнологічним джерелам. Потрібно охарактеризувати етнологічні джерела та розкрити основні методи з їх збору (метод польового дослідження).

У третьому запитанні необхідно охарактеризувати археологічні джерела та методи їх накопичення.

Четверте питання присвячено антропологічним джерелам. Потрібно розкрити суть, зміст та методи антропології в дослідженні найдавнішого минулого людства.

П'яте питання присвячено даним інших природничих та гуманітарних наук, які складають додаткову або неосновну групу джерел первісної історії. Необхідно розкрити суть та

зміт історичних, лінгвістичних, геологічних, палеозоологічних, палеоботанічних, палеоастрономічних, палеокліматичних джерел з ШС.

Підручники, посібники

Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник для студентов вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004.

Бродянский Д.Л. История первобытного общества / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: ДВГУ, 2003.

Залізняк Л.П. Первісна історія України. Навчальний посібник / Л.П. Залізняк. – К.: Вища школа, 1999.

Кнышенко Ю.В. История первобытного общества и основы этнографии / Ю.В. Кнышенко. – Ростов-на-Дону, 1965.

Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во ист. фак. МГУ, 2009.

Молева Н.В. История первобытного общества. Учебное пособие / Н.В. Молева, Н.Ю. Сивкина. - Нижний Новгород: ННГУ, 2011.

Першиц А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П. История первобытного общества. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / А.И. Першиц, А.П. Монгайт, В.П. Алексеев. – М.: Высш. школа, 1982.

Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Монографії, статті

Алексеев В.П. Становление человечества / В.П. Алексеев. – М.: Политиздат, 1984.

История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / Отв. Ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983.

Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества / П.И. Борисковский. – Л.: Наука, 1979.

Верещагин Н.К. Записки палеонтолога / Н.К. Верещагин. – Л.: Наука, 1981.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

ТЕМА 3. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ПРОЦЕСУ АНТРОПОГЕНЕЗУ

ПЛАН

1. Місце людини в тваринному світі
2. Рушійні сили процесу антропогенезу
3. Найдавніші еволюційні витоки людства
4. Проблема прабатьківщини людства
5. Австралопітеки: систематика та антропологічні особливості
6. *Homo habilis* (Людина вміла) та її роль в антропогенезі

Запитання для самоконтролю

1. Які чинники свідчать про тваринне походження людини?
2. Що таке атавізми і рудименти?
3. Які є рушійні сили процесу антропогенезу?
4. Проаналізуйте афיקранську теорію прабатьківщини людства
5. Проаналізуйте азійську (мультирегіональну) гіпотезу прабатьківщини людства.
6. Проаналізуйте гіпотезу позатропічної прабатьківщини людства.
7. З якими викопними приматами пов'язують найдавніші еволюційні витоки людства?
8. Хто відноситься до ранніх “*Homo*”?
9. На які види розділено родину австралопітекових?
10. Які представники відносяться до виду *Homo habilis*?

Методичні рекомендації

Відповідаючи на перше запитання з'ясувати місце людини в системі тваринного світу через призму біологічних та соціальних чинників.

Друге запитання присвячено з'ясуванню рушійних сил процесу антропогенезу. Необхідно розкрити соціальний фактор “олюднення” мавп та біологічний (об'єм та розвиток мозку, прямоходіння та наявність розвинутого зап'ястка та руки).

У третьому запитанні простежити найдавніші

еволюційні витоки людства. Необхідно описати морфо-фізіологічні характеристики таких представників як ІДУ (істота Дарвіна з Месселю), Сааданіуса хіджаазенсіса, єгиптоптека, дріопітеків, сивапітеків. На данному матеріалі потрібно простежити еволюційні зміни, що відбувалися з цими найдавнішими представниками.

Четверте питання присвячено проблемі прабатьківщини людства. Потрібно розкрити основні гіпотези: африканську, азійську (мультирегіональну), позатропічну.

П'яте питання присвячено огляду родини австралопітеків, до якої останнім часом було віднесено і ранніх "Ното" (Сахелантропа Чадського, Орроріна, Ардіптека (Арді) рамідуса) а також грацильних австралопітеків (афарського, африканського, седібу). На данному матеріалі потрібно простежити еволюційні зміни, що відбувалися з цими найдавнішими представниками людства.

У шостому питанні необхідно розкрити морфо-фізіологічні особливості Ното habilis (презінджантропа, рудольфської людини). Розкрити їхнє місце в системі еволюції людини.

Підручники, посібники

Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник для студентов вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004.

Бродянский Д.Л. История первобытного общества / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: ДВГУ, 2003.

Залізник Л.П. Первісна історія України. Навчальний посібник / Л.П. Залізник. – К.: Вища школа, 1999.

Марков Г.Е. Первобітне общество. Учебное пособие / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во ист. фак. МГУ, 2009.

Молева Н.В. История первобытного общества. Учебное пособие / Н.В. Молева, Н.Ю. Сивкина. - Нижний Новгород: ННГУ, 2011.

Першиц А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П. История первобытного общества. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / А.И. Першиц, А.П. Монгайт, В.П. Алексеев. – М.: Высш. школа, 1982.

Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Сегеда С.П. Антропология: Навчальний посібник / С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Хомутов А.Е. Антропология. Учебное пособие / А.Е. Хомутов. – Ростов-на-Дону, 2004.

Монографії, статті

Алексеев В.П. Становление человечества / В.П. Алексеев. – М.: Политиздат, 1984.

Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества / П.И. Борисковский. – Л.: Наука, 1979.

Георгиевский А.Б. Эволюционная антропология (историко-научное исследование) / А.Б. Георгиевский. – СПб.: Нестор-История, 2009.

Дробышевский С.В. Предшественники. Предки? – Часть I. Австралопитеки. Часть II. "Ранние Номо" / С.В. Дробышевский. – М.-Чита: ЗИП Сиб. УПК, 2002.

Дробышевский С.В. Предшественники. Предки? Архантропы. Гоминиды, переходные от архантропов к палеоантропам / С.В. Дробышевский. – М.: Едиториал УРСС, 2004.

Дробышевский С.В. Предшественники. Предки? Палеоантропы / С.В. Дробышевский. – М.: КомКнига, 2006.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека / Я. Елинек. – Прага: Артрия, 1985.

Зубов А.А. Палеоантропологическая родословная человека / А.А. Зубов. – М., 2009.

Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода "Номо" / А.А. Зубов. – СПб.: Алетейя, 2011.

История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / Отв. Ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983.

Назаренко В.А. Изучение эволюции органического мира: Методическое пособие для учащихся, студентов и преподавателей / В.А. Назаренко, А.А. Попов, В.Д. Глебова. - Ульяновск: ИПК ПРО, 1999.

Ламберт Д. Доисторический человек: Кембриджский путеводитель / Д.Ламберт. – Л., 1991.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

ТЕМА 4. ДОБА ПРАОБЩИНИ. АНТРОПОГЕНЕЗ

ПЛАН

1. Загальна характеристика доби праобщини.
2. Роль мисливства та збиральництва в праобщині
3. Архантропи
4. Палеоантропи
5. Час і місце виникнення неантропа
6. Матеріальна культура праобщини

Запитання для самоконтролю

1. Фізичний тип рамапітеків.
2. Фізичний тип дріопітеків.
3. На які біологічні види поділяють австралопітеків?
4. Фізичний тип пітекантропів.
5. Фізичний тип неандертальців.
6. Розкрити проблему прабатьківщини людства.
7. Де було вперше виявлено кісткові рештки кроманьйонця?
8. Які існують гіпотези на час і місце виникнення *Homo sapiens*?
9. Скільки основних рас нараховує людство?
10. Які чинники впливали на формування рас?

Методичні рекомендації

Відповідаючи на перше питання потрібно розкрити суть праобщини як першої і найдавнішої соціально-економічної формації, визначити основні етапи її розвитку та охарактеризувати тогочасні умови для проживання людства.

Друге питання присвячено основним формам господарської діяльності найдавніших людських колективів – мисливству та збиральництву часів праобщини. Потрібно охарактеризувати та порівняти наведені форми, вказати на їх переваги та недоліки.

*У третьому питанні потрібно дати загальну морфофізіологічну характеристику найдавніших предків людини – людей працюючих (*Homo ergaster*) та людей прямоходячих (*Homo erectus*) з їхніми представниками – дманіською людиною, пітекантропами (яванськими і африканськими), синантропами, гейдельберзькою людиною.*

Четверте питання присвячено палеоантропам, які в навчальній літературі відомі як неандертальці. Слід дати загальну морфо-фізіологічну характеристику та здійснити порівняння ранніх та пізніх неандертальців Європи та Азії.

*Даючи відповідь на п'яте питання необхідно вказати час і місце виникнення людини сучасного фізичного типу. Проаналізувати гіпотези походження і основні осередки виникнення *Homo sapiens*, зокрема теорії моноцентризму та поліцентризму.*

У шостому питанні потрібно розглянути матеріальну культуру людства часів праобцини. Слід детально описати основні знаряддя праці, якими користувалися найдавніші та давні люди (олдувайська, ашельська та мустьєрська археологічна культура), проаналізувати зміни у техніці виготовлення знарядь праці. Окремо слід наголосити на тогочасних палеокліматичних умовах, в яких жили і творили історію найдавніші людські колективи.

Підручники, посібники

Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник для студентов вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004.

Бродянский Д.Л. История первобытного общества / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: ДВГУ, 2003.

Залізник Л.П. Первісна історія України. Навчальний посібник / Л.П. Залізник. – К.: Вища школа, 1999.

Кнышенко Ю.В. История первобытного общества и основы этнографии / Ю.В. Кнышенко. – Ростов-на-Дону, 1965.

Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во ист. фак. МГУ, 2009.

Молева Н.В. История первобытного общества. Учебное пособие / Н.В. Молева, Н.Ю. Сивкина. - Нижний Новгород: ННГУ, 2011.

Першиц А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П. История первобытного общества. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / А.И. Першиц, А.П. Монгайт, В.П. Алексеев. – М.: Высш. школа, 1982.

Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Сегеда С.П. Антропология: Навчальний посібник / С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Хомутов А.Е. Антропология. Учебное пособие / А.Е. Хомутов. – Ростов-на-Дону, 2004.

Монографії, статті

Алексеев В.П. Становление человечества / В.П. Алексеев. – М., 1984.

Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества / П.И. Борисковский. – Л.: Наука, 1979. – 240 с.

Вишняцкий Л.Б. Неандертальцы. История несостоявшегося человечества / Л.Б. Вишняцкий. – СПб.: Нестор-История, 2010.

Георгиевский А.Б. Эволюционная антропология (историко-научное исследование) / А.Б. Георгиевский. – СПб.: Нестор-История, 2009.

Дробышевский С.В. Предшественники. Предки? – Часть I. Австралопитеки. Часть II. "Ранние Номо" / С.В. Дробышевский. – М.-Чита: ЗИП Сиб. УПК, 2002.

Дробышевский С.В. Предшественники. Предки? Архантропы. Гоминиды, переходные от архантропов к палеоантропам / С.В. Дробышевский. – М.: Едиториал УРСС, 2004.

Дробышевский С.В. Предшественники. Предки? Палеоантропы / С.В. Дробышевский. – М.: КомКнига, 2006.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека / Я. Елинек. – Прага: Артия, 1985.

Зубов А.А. Палеоантропологическая родословная человека / А.А. Зубов. – М., 2009.

История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / Отв. Ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 432 с.

Ламберт Д. Доисторический человек: Кембриджский путеводитель / Д.Ламберт. – Л., 1991.

Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии / Б.Ф. Поршнев. – М.: Мысль, 1974.

Придо Т. Кроманьонский человек / Т.Придо. – М.: Мир, 1981.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

ТЕМА 5. ЕПОХА РОДОВОЇ ОБЩИНИ. ОБЩИНА ПЕРВІСНИХ МИСЛИВЦІВ ЗБИРАЧІВ ТА РИБАЛОК.

ПЛАН

1. Виникнення общинно-родового ладу.
2. Матеріальна культура доби пізнього палеоліту-мезоліту
3. Соціальні відносини в ранньопервісній общині
4. Родо-племінна організація та організація влади в ранньопервісній общині
5. Криза мисливсько-збиральницького господарства

Запитання для самоконтролю

1. Які причини виникнення общинно-родового ладу?
2. Що таке екзогамія?
3. Що таке ендогамія?
4. Дайте визначення терміну "матріархат".
5. Охарактеризуйте матеріальну культуру доби пізнього палеоліту..
6. Охарактеризуйте матеріальну культуру доби мезоліту.
7. Дайте визначення термінам "рід" та "община".
8. Опишіть основні риси родо-племінної організації та організацію влади у ранньопервісній общині.
9. Вкажіть на причини кризи мисливсько-збиральницького господарства.
10. Які заходи здійснювали давні люди, щоб подолати кризу мисливсько-збиральницького господарства?

Методичні рекомендації

Відповідаючи на перше запитання слід проаналізувати причини виникнення общинно-родового ладу, з'ясувати вплив навколишнього природного середовища, еволюційні процеси та роль перших шлюбних заборон на формування нової соціально-економічної формації.

Друге запитання присвячено огляду матеріальної культури часів пізнього палеоліту (оріньяк, соютре, мадлен) та-мезоліту (культура лінгбі, терденуазька, меглемозе).

У третьому запитанні необхідно розкрити соціальні відносини, що панували за часів первісних мисливців, збирачів та рибалок. Описати гендерні та шлюбно-сімейні відносини в ранньородових колективах.

В четвертому питанні потрібно проаналізувати родоплемінну організацію та організацію влади в ранньопервісній общині.

П'яте питання присвячено проблемі кризи мисливсько-збиральницького господарства. Потрібно проаналізувати основні причини, що призвели до кризи (демографічний вибух, зміна кліматичних умов, хижацьке полювання) та шляхи виходу з неї.

Підручники, посібники

Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник для студентов вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004.

Бродянский Д.Л. История первобытного общества / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: ДВГУ, 2003.

Залізник Л.П. Первісна історія України. Навчальний посібник / Л.П. Залізник. – К.: Вища школа, 1999.

Кнышенко Ю.В. История первобытного общества и основы этнографии / Ю.В. Кнышенко. – Ростов-на-Дону, 1965.

Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во ист. фак. МГУ, 2009.

Молева Н.В. История первобытного общества. Учебное пособие / Н.В. Молева, Н.Ю. Сивкина. - Нижний Новгород: ННГУ, 2011.

Першиц А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П. История первобытного общества. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / А.И. Першиц, А.П. Монгайт, В.П. Алексеев. – М.: Высш. школа, 1982.

Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Шрамко Б.А. История первобытного общества: Учебное пособие для вузов. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1972.

Монографії, статті

Алексеев В.П. Становление человечества / В.П. Алексеев. – М.: Политиздат, 1984.

Бернардт Р.М. Мир первых австралийцев / Сокр. пер. с англ. В.А. Жернова и В.М. Кудинова / Р.М. Берндт, К.Х. Берндт. – М.: Наука, 1981.

Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община / В.Р.

Кабо. – М.: Наука, 1986.

Курбатов Г.Л. Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство) / Г.Л. Курбатов, Э.Д. Фролов, И.Я. Фроянов. – Л.: Наука, 1986.

Льюис Г. Морган. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Льюис Г. Морган. – Л.: Изд-во Института народов Севера ЦИК СССР, 1934.

Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во МГУ, 1979.

Массон В.М. Исторические реконструкции в археологии / В.М. Массон. – Самара: Изд-во СамГПУ, 1996.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (по данным археологии) / В.М. Массон. – Л.: Наука, 1976.

Матвеева Н.П. Реконструкция социальной структуры древних обществ по археологическим данным / Н.П. Матвеева. – Тюмень: Издательство ТГУ, 2007.

Муравьев В.В. Производство жизни, болезнь и смерть в древнем обществе. Первобытная эпоха и Древний восток / В.В. Муравьев. - СПб-Сыктывкар, 2006.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці / Д.Ю. Нужний. – К.: Наукова думка, 1992.

Павленко Ю.В. Раннеклассовое общество (генезис и пути развития) / Ю.В. Павленко. – К.: Наукова думка, 1989.

Першиц А.И. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / А.И. Першиц, В.А. Шнирельман. – М.: Наука. 1986.

Шрамко Б. А. История первобытного общества: Учебное пособие для вузов. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1972.

Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке / С.А. Семенов. – Л.: Наука, 1968.

Семенов Ю. И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга I. Часть I. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

ТЕМА 6. ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО ПЕРІОДУ РОЗКВІТУ РОДОВОЇ ОБЩИНИ

ПЛАН

1. Виникнення землеробства і скотарства
2. Основні технічні досягнення неолітичного й енеолітичного часу
3. Господарство і матеріальна культура мотичних землеробів-скотарів
4. Родоплемінна організація і організація влади
5. Духовна культура доби неоліту та енеоліту

Запитання для самоконтролю

1. В якому регіоні земної кулі вперше зароджується землеробство?
2. Які існують теорії стосовно появи землеробства і скотарства?
3. Хто був засновником теорії поліцентризму?
4. Які зміни відбулися у технології обробітки каменю?
5. Які нові знаряддя праці було винайдено?
6. Дайте визначення терміну "лінідж".
7. Дайте визначення терміну "фратрія".
8. Які зміни відбулися в родо-племінній організації у зв'язку з переходом до відтворюючого господарства?
9. Які зміни відбулися в організації управління родом, общинною та племенем у зв'язку з переходом до відтворюючого господарства?
10. Які найдавніші релігійні відування Вам відомі?

Методичні рекомендації

Відповідаючи на перше запитання потрібно з'ясувати причини переходу до відтворюючого господарства, проаналізувати теорії моно- і поліцентризму стосовно виникнення землеробства і скотарства, вказати на їх основні осердки.

Друге запитання присвячено огляду матеріальної культури та основних технічних винаходів людства доби неоліту – енеоліту.

У третьому запитанні слід здійснити огляд господарського укладу і матеріальної культури сучасних племен

мотичних землеробів-скотарів Африки, Південної Америки.

В четвертому питанні потрібно проаналізувати зміни у родо-племінній організації та організації влади в пізньопервісній общині та вплив на це регулярного надлишкового продукту.

П'яте питання присвячено проблемі зародження релігійних вірувань серед осілих первісних племен доби неоліту-енеоліту. Спираючись на етнологічні відомості потрібно описати основні вірування та релігію сучасних пізньородових суспільств.

Підручники, посібники

Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник для студентов вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004.

Бродянский Д.Л. История первобытного общества / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: ДВГУ, 2003.

Залізняк Л.П. Первісна історія України. Навчальний посібник / Л.П. Залізняк. – К.: Вища школа, 1999.

Кнышенко Ю.В. История первобытного общества и основы этнографии / Ю.В. Кнышенко. – Ростов-на-Дону, 1965.

Марков Г.Е. Первобітне общество. Учебное пособие / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во ист. фак. МГУ, 2009.

Молева Н.В. История первобытного общества. Учебное пособие / Н.В. Молева, Н.Ю. Сивкина. - Нижний Новгород: ННГУ, 2011.

Першиц А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П. История первобытного общества. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / А.И. Першиц, А.П. Монгайт, В.П. Алексеев. – М.: Высш. школа, 1982.

Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Шрамко Б.А. История первобытного общества: Учебное пособие для вузов. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1972.

Монографії, статті.

Алешкин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ / В.А. Алешкин. – М.: Наука, 1986.

Анисимов А.Ф. Духовная жизнь первобытного общества /

А.Ф. Анисимов. – М.: Наука, 1966.

Війдейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури / М.Ю. Війдейко, Г.О. Пашкевич. – К.: Інститут археології НАН України, 2005.

Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология / А.М. Золотарев. – М.: Наука, 1966.

Косвен М.О. Матриархат. История проблемы / М.О. Косвен. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.

Курбатов Г.Л. Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство) / Г.Л. Курбатов, Э.Д. Фролов, И.Я. Фроянов. – Л.: Наука, 1986.

Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во МГУ, 1979.

Массон В.М. Исторические реконструкции в археологии / В.М. Массон. – Самара: Изд-во СамГПУ, 1996.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (по данным археологии) / В.М. Массон. – Л.: Наука, 1976.

Льюис Г. Морган. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Льюис Г. Морган. – Л.: Изд-во Института народов Севера ЦИК СССР, 1934.

Павленко Ю.В. Раннеклассовое общество (генезис и пути развития) / Ю.В. Павленко. – К.: Наукова думка, 1989.

Першиц А.И. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / А.И. Першиц, В.А. Шнирельман. – М.: Наука, 1986.

Першиц А.И. Первобытная периферия классовых обществ до начала Великих географических открытий / А.И. Першиц, А.М. Хазанов. – М.: Науч, 1978.

Семенов Ю. И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга I. Часть I. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.

Семенов Ю.И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга 1. Часть III. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

ТЕМА 7. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ПОЧАТКУ РОЗПАДУ ПЕРВІСНОГО ЛАДУ

ПЛАН

- 1. Зародження і розвиток обміну в первісному суспільстві та його значення. Престижна економіка; суть, форми прояву, значення**
- 2. Форми розподілу праці в первісному суспільстві, значення і роль суспільного розподілу праці в процесі розпаду родових відносин**
- 3. Еволюція форм власності в родовому суспільстві. Виникнення приватної власності: генезис і соціальні наслідки**
- 4. Зародження та форми експлуатації в епоху розкладу первісного суспільства**
- 5. Запровадження у виробництво металу та його наслідки**

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення терміну «Престижна економіка».
2. Які найдавніші форми торгівельних операцій існували у первісних суспільствах.
3. Скільки розподілів праці відбулося за часів первісного ладу?
4. Охарактеризуйте перший суспільний розподіл праці.
5. Охарактеризуйте другий суспільний розподіл праці.
6. Охарактеризуйте третій суспільний розподіл праці.
7. Які форми власності існували за часів первісного суспільства?
8. Які форми експлуатації існували в первісному суспільстві?
9. Охарактеризуйте первісне рабство як форму експлуатації.
10. Які економічні наслідки впровадження у виробництва металу мало для первісних людських колективів?

Методичні рекомендації

Відповідаючи на перше запитання потрібно простежити зародження і розвиток обміну та торгівлі в первісному суспільстві. Слід окремо розглянути і престижну економіку, як один із найдавніших форм торгівлі осілих землеробських племен.

Друге запитання присвячено суспільним розподілам праці котрі відбулися в часи первісної історії. Окремо слід визначити кількість суспільних розподілів праці, розглянути значення та їх роль в процесі розпаду родових інститутів.

У третьому запитанні необхідно простежити еволюцію форм власності та їх поєднання починаючи з пізнього палеоліту і завершуючи розпадом первісного суспільства (колективна-індивідуальна-приватна).

В четвертому питанні слід розкрити зародження експлуатації серед первісних людських колективів, а саме – кабальництво, здольщину, рабство та данництво.

П'яте питання присвячено проблемі запровадження у виробництво металу. Необхідно дати характеристику першому металу (міді) та сплаву (бронзі) та проаналізувати явища, котрі були викликані цим відкриттям людства до життя.

Підручники, посібники

Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник для студентов вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004.

Бродянский Д.Л. История первобытного общества / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: ДВГУ, 2003.

Залізник Л.П. Первісна історія України. Навчальний посібник / Л.П. Залізник. – К.: Вища школа, 1999.

Кнышенко Ю.В. История первобытного общества и основы этнографии / Ю.В. Кнышенко. – Ростов-на-Дону, 1965.

Марков Г.Е. Первобітне общество. Учебное пособие / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во ист. фак. МГУ, 2009.

Молева Н.В. История первобытного общества. Учебное пособие / Н.В. Молева, Н.Ю. Сивкина. - Нижний Новгород: ННГУ, 2011.

Першиц А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П. История первобытного общества. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / А.И. Першиц, А.П. Монгайт, В.П. Алексеев. – М.: Высш. школа, 1982.

Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Шрамко Б.А. История первобытного общества: Учебное

пособие для вузов. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1972.

Монографії, статті

Алешкин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ / В.А. Алешкин. – М.: Наука, 1986.

Курбатов Г.Л. Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство) / Г.Л. Курбатов, Э.Д. Фролов, И.Я. Фроянов. – Л.: Наука, 1986.

Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во МГУ, 1979.

Массон В.М. Исторические реконструкции в археологии / В.М. Массон. – Самара: Изд-во СамГПУ, 1996.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (по данным археологии) / В.М. Массон. – Л.: Наука, 1976.

Льюис Г. Морган. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Льюис Г. Морган. – Л.: Изд-во Института народов Севера ЦИК СССР, 1934.

Першиц А.И. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / А.И. Першиц, В.А. Шнирельман. – М.: Наука, 1986.

Першиц А.И. Первобытная периферия классовых обществ до начала Великих географических открытий / А.И. Першиц, А.М. Хазанов. – М.: Наука, 1978.

Першиц А.И. Разложение родового строя и формирование классового общества / А.И. Першиц. – М.: Наука, 1968.

Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи / Ю.И. Семенов. – М.: Мысль, 1974.

Семенов Ю. И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга I. Часть I. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.

Семенов Ю.И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга 1. Часть III. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

ТЕМА 8. ШЛЯХИ І ФОРМИ РОЗКЛАДУ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

ПЛАН

1. Характеристика пізньоматеринського роду
2. Патріархальний рід (характеристика, основні риси)
3. Охарактеризувати протоселянську сусідську общину
4. Великі сім'ї та безродовий варіант розпаду первісних суспільств

Запитання для самоконтролю

1. Що таке авункулокальність?
2. Що таке дизлокальність?
3. Визначіть основні риси пізньоматеринського роду.
4. Які основні риси патріархального роду?
5. Розкрийте головні особливості патріархального роду.
6. Що таке патри- і матрилінійність?
7. Визначте основні риси первісної сусідської общини
8. Розкрийте основні особливості протоселянської сусідської общини.
9. Вкажіть на основні риси великих сімей як одного з варіантів розпаду родового суспільства
10. За яких умов можливий безродовий варіант розпаду первісного суспільства?

Методичні рекомендації

Відповідаючи на перше запитання потрібно проаналізувати пізньоматеринський рід як один з варіантів розпаду родового ладу. Також потрібно здійснити порівняння пізньоматеринської організації з материнською та патріархальною, вказати на її особливості.

Друге запитання присвячено огляду особливостей патріархального роду. При розгляді даного питання також слід здійснити порівняння даної форми соціальної організації з іншими – зокрема матріархальною та пізньоматеринською.

В третьому питанні слід охарактеризувати протоселянську сусідську общину, вказати на її основні риси та особливості.

Четверте питання присвячено безродовому варіанту розпаду первісного суспільства та великим сім'ям. Слід

озахарактеризувати данні форми соціального устрою людських колективів.

Підручники, посібники

Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник для студентов вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004.

Бродянский Д.Л. История первобытного общества / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: ДВГУ, 2003.

Залізник Л.П. Первісна історія України. Навчальний посібник / Л.П. Залізник. – К.: Вища школа, 1999.

Кнышенко Ю.В. История первобытного общества и основы этнографии / Ю.В. Кнышенко. – Ростов-на-Дону, 1965.

Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во ист. фак. МГУ, 2009.

Молева Н.В. История первобытного общества. Учебное пособие / Н.В. Молева, Н.Ю. Сивкина. - Нижний Новгород: ННГУ, 2011.

Першиц А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П. История первобытного общества. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / А.И. Першиц, А.П. Монгайт, В.П. Алексеев. – М.: Высш. школа, 1982.

Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Шрамко Б.А. История первобытного общества: Учебное пособие для вузов. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1972.

Монографії, статті

Алешкин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ / В.А. Алешкин. – М.: Наука, 1986.

Бромлей Ю.В. Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе / Ю.В. Бромлей, Л.Е. Куббель, А.И. Першиц. – М.: Мысль, 1982.

Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности / В.Ф. Генинг. – Свердловск, 1970.

Косвен М.О. Матриархат. История проблемы / М.О. Косвен. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.

Курбатов Г.Л. Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство) / Г.Л. Курбатов, Э.Д. Фролов, И.Я. Фроянов. – Л.: Наука, 1986.

Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во МГУ, 1979.

Массон В.М. Исторические реконструкции в археологии / В.М. Массон. – Самара: Изд-во СамГПУ, 1996.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (по данным археологии) / В.М. Массон. – Л.: Наука, 1976.

Матвеева Н.П. Реконструкция социальной структуры древних обществ по археологическим данным / Н.П. Матвеева. – Тюмень: Издательство ТГУ, 2007.

Льюис Г. Морган. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Льюис Г. Морган. – Л.: Изд-во Института народов Севера ЦИК СССР, 1934.

Павленко Ю.В. Раннеклассовое общество (генезис и пути развития) / Ю.В. Павленко. – К.: Наукова думка, 1989.

Першиц А.И. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / А.И. Першиц, В.А. Шнирельман. – М.: Наука, 1986.

Першиц А.И. Разложение родового строя и формирование классового общества / А.И. Першиц. – М.: Наука, 1968.

Першиц А.И. Первобытная периферия классовых обществ до начала Великих географических открытий / А.И. Першиц, А.М. Хазанов. – М.: Наука, 1978.

Семенов Ю.И. Проблема перехода от материнского рода к отцовскому / Ю.И. Семенов // СЭ. – 1970. – № 5. – С. 57-72.

Семенов Ю. И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга I. Часть I. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.

Семенов Ю.И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга I. Часть III. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

ТЕМА 9. ШЛЯХИ І ФОРМИ РОЗКЛАДУ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

ПЛАН

1. Відособлення сім'ї і його соціальні наслідки
2. Моногамна сім'я: поява та її роль в розкладі родових інститутів
3. Нерівномірність і різноманітність господарського розвитку людства в епоху класоутворення
4. Розвиток грабіжницьких війн та військової демократії

Запитання для самоконтролю

1. Проаналізуйте причини відособлення сімей?
2. Які соціальні наслідки для родового суспільства мало відособлення сімей?
3. Вкажіть на причини появи моногамних сімей?
4. Яку роль відіграли моногамні сім'ї в розкладі родових інститутів?
5. Чим відрізняється первісна парна сім'я від моногамної?
6. Проаналізуйте причини нерівномірності та різноманітності господарського розвитку людства в епоху станоутворення
7. Якими чинниками можна пояснити нерівномірність господарського розвитку людства?
8. Які існують гіпотези на час і місце виникнення *Homo sapiens*?
9. Дайте визначення терміну "Військова демократія".
10. Які наслідки для розпаду первісного суспільства відіграли грабіжницькі війни?

Методичні рекомендації

Відповідаючи на перше запитання потрібно наголосити на роль економічних чинників, зокрема приватної власності, на відособлення сімей з великих патріархальних колективів. Поруч з цим, слід розрити і соціальні наслідки (наприклад, можливість накопичувати багатства та зародження експлуатації) для пізньородових суспільств.

Друге запитання присвячено проблемі появи та існування моногамних сімей в часи первісного суспільства. При

характеристиці моногамної сім'ї слід здійснити порівняння з парною сім'єю та вказати на переваги чи недоліки. Обов'язково наголосити на ролі моногамної сім'ї в розкладі родових інститутів.

У четвертому питанні потрібно розкрити нерівномірність і різноманітність господарського розвитку людства в епоху класоутворення. Проаналізувати особливості розвитку Європи, Азії та Африки.

Четверте питання стосується завершального етапу історії первісного суспільства – військовій демократії та становленню приватної власності. Потрібно дати визначення терміну "військова демократія", вказати на явища, які були викликані до життя в цей період (зrabіжницькі війни та воєнні походи).

Підручники, посібники

Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник для студентов вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004.

Залізняк Л.П. Первісна історія України. Навчальний посібник / Л.П. Залізняк. – К.: Вища школа, 1999.

Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во ист. фак. МГУ, 2009.

Молева Н.В. История первобытного общества. Учебное пособие / Н.В. Молева, Н.Ю. Сивкина. - Нижний Новгород: ННГУ, 2011.

Першиц А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П. История первобытного общества. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / А.И. Першиц, А.П. Монгайт, В.П. Алексеев. – М.: Высш. школа, 1982.

Станко В.Н., Гладких М.И., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Монографії, статті

Алешкин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ / В.А. Алешкин. – М.: Наука, 1986.

Курбатов Г.Л. Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство) / Г.Л. Курбатов, Э.Д. Фролов, И.Я. Фроянов. – Л.: Наука, 1986.

Косвен М.О. К вопросу о военной демократии / М.О.

Косвен // Труды Ин-та этнографии. Новая серия, 1960. – Т. 54.

Льюис Г. Морган Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Льюис Г. Морган. – Л.: Изд-во Ин-та народов Севера ЦИК СССР, 1935.

Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во МГУ, 1979.

Массон В.М. Исторические реконструкции в археологии / В.М. Массон. – Самара: Изд-во СамГПУ, 1996. – 102 с.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (по данным археологии) / В.М. Массон. – Л.: Наука, 1976.

Матвеева Н.П. Реконструкция социальной структуры древних обществ по археологическим данным / Н.П. Матвеева. – Тюмень: Издательство ТГУ, 2007.

Першиц А.И. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / А.И. Першиц, В.А. Шнирельман. – М.: Наука, 1986.

Першиц А.И. Первобытная периферия классовых обществ до начала Великих географических открытий / А.И. Першиц, А.М. Хазанов. – М.: Наука, 1978.

Першиц А.И. Разложение родового строя и формирование классового общества / А.И. Першиц. – М.: Наука, 1968.

Семенов Ю.И. Проблема перехода от материнского рода к отцовскому // СЭ. – 1970. – № 5. – С. 57-72.

Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи / Ю.И. Семенов. – М.: Мысль, 1974.

Семенов Ю.И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга I. Часть I. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.

Семенов Ю.И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга I. Часть III. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.

Толстов С.П. Военная демократия и проблема «генетической революции» / С.П. Толстов // Проблемы истории докапиталистических обществ, 1935. – № 7-8.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

ТЕМА 10. КУЛЬТУРА ПЕРВІСНИХ СУСПІЛЬСТВ

ПЛАН

1. Природничі знання
2. Поява та розвиток релігії
3. Зародження та еволюція мистецтва

Запитання для самоконтролю

1. Які найперші арифметичні дії застосовувало людство?
2. Яка система лічби (обрахунку) поширена в сучасних первісних племенах?
3. Як давні люди ділили пори року?
4. Які природні матеріали людство застосовувало для виготовлення знарядь праці?
5. Що таке тотемізм?
6. Дайте визначення терміну «магія»?
7. Що таке анімізм?
8. Що таке фетишизм?
9. Які найдавніші форми мистецтва нам відомі (види)?

Методичні рекомендації

Відповідаючи на перше запитання слід розглянути такі аспекти: зародження і розвиток природничих знань, а саме: математичних, астрономічних, медичних. Необхідно також розкрити відомості первісних людей з мінералогії, вимірювання відстаней/довжин/величин тощо.

Друге питання присвячено виникненню та еволюції релігійних вірувань. Потрібно розкрити суть та дати характеристику таких видів релігійних уявлень як тотемізм, анімізм, фетишизм та магія.

Третє питання присвячено виникненню та еволюції мистецтва. Слід вказати на еволюцію мистецтва починаючи з пізнього палеоліту до періоду класоутворення. При цьому необхідно виокремити види мистецтва, яке включає в себе образотворче, скульптуру, барельєф, пластику тощо.

Підручники, посібники

Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник для студентов вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М.: ООО

«Издательство Астрель», 2004.

Бродянский Д.Л. История первобытного общества / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: ДВГУ, 2003.

Залізник Л.П. Первісна історія України. Навчальний посібник / Л.П. Залізник. – К.: Вища школа, 1999.

Кнышенко Ю.В. История первобытного общества и основы этнографии / Ю.В. Кнышенко. – Ростов-на-Дону, 1965.

Марков Г.Е. Первобітне общество. Учебное пособие / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во ист. фак. МГУ, 2009.

Молева Н.В. История первобытного общества. Учебное пособие / Н.В. Молева, Н.Ю. Сивкина. - Нижний Новгород: ННГУ, 2011.

Першиц А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П. История первобытного общества. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / А.И. Першиц, А.П. Монгайт, В.П. Алексеев. – М.: Высш. школа, 1982.

Станко В.Н., Гладких М.И., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Монографії, статті

Анисимов А.Ф. Духовная жизнь первобытного общества / А.Ф. Анисимов. – М.: Наука, 1966.

Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры / М.О. Косвен. - М.: Издательство АН СССР, 1957.

Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства / А.Д. Столяр. – М.: Искусство, 1985.

Тайлор Э.Б. Миф и обряд в первобытной культуре/ Э.Б. Тайлор. – Смоленск: Русич, 2000.

Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М.: Политиздат, 1989.

Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие / С.А. Токарев. – М., 1991.

Токарев С.А. Ранние формы религии / С.А. Токарев. – М., 1990.

Чмихав М.О. Давня культура / М.О. Чмихов. - К., 1990.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗА 12-БАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ

1-3 бали (початковий рівень). Студент володіє матеріалом на рівні засвоєння окремих термінів, фактів без зв'язку між ними. Слабо усвідомлюється мета навчально-пізнавальної діяльності, даються відповіді лише за допомогою викладача на рівні «так» чи «ні».

4-6 балів (середній рівень). Студент володіє початковими знаннями з антропології, знає близько половини навчального матеріалу, здатний його відтворити. Проте слабо орієнтується в поняттях, визначеннях, а самостійне опрацювання навчального матеріалу з історії первісного суспільства викликає певні труднощі.

7-9 балів (достатній рівень). Студент вільно володіє вивченим матеріалом, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить логічні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації. Подається чітке тлумачення понять, категорій з історії первісного суспільства, а самостійне опрацювання матеріалу не викликає труднощів. Виконуються прості творчі завдання з історії первісного суспільства.

10-12 балів (високий рівень). Студент має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності з історії первісного суспільства. Використовується широкий арсенал засобів для доведення своєї думки. Логічно і творчо викладається матеріал з історії первісного суспільства в усній та письмовій формі.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО НАПИСАННЯ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ (МКР) ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Контроль знань та вмінь студентів після вивчення навчального модуля з «Історії первісного суспільства» проводиться шляхом виконання МКР в кінці семестру. Її мета – виявити рівень теоретичних знань студента. З історії первісного суспільства передбачено написання однієї МКР, яка проводиться у тестовій формі. При опрацюванні завдань першого рівня складності потрібно обрати відну відповідь з чотирьох запропонованих. В завданнях другого рівня складності необхідно правильно розташувати в хронологічному порядку варіанти відповідей, позначивши їх цифрами від найдавнішого до найпізнішого; дати визначення терміну та встановити відповідність між визначенням і терміном. При розв'язанні завдань третього рівня складності потрібно дати розгорнуту відповідь.

Відповідно до "Тимчасового положення про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень студентів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка" студент, який набрав за результатами МКР менше 60% від загальної кількості балів виділених на МКР вважається таким, що не виконав дану форму роботи, має поточну академічну заборгованість і зобов'язаний її перескласти. Невиконання МКР оцінюється 0 (нуль) балів.

До написання модульної контрольної роботи допускаються всі студенти. Позитивну оцінку за МКР, самостійну та індивідуальну роботу не рекомендується покращувати.

Результат МКР з дисципліни оцінюється за 30-ти бальною шкалою оцінювання. МКР складається з тестів у вигляді трьох рівнів складності. Максимальна оцінка кожного питання першого рівня складності відповідає 1 балу; другого рівня складності – 3 бали, третього – 4.

При оцінюванні третього рівня складності відповідей студентів потрібно враховувати вміння узагальнювати та систематизувати, аналізувати, оцінювати факти та явища та ступінь усвідомлення та розуміння вивченого матеріалу.

ВРАЗИКИ ЗАВДАНЬ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА

З предмету "Історія первісного суспільства"
студента I курсу _____ групи денної форми навчання
історичного факультету Кам'янець-Подільського національного
університету
імені Івана Огієнка

ВАРІАНТ №1

1 рівень складності

1. Загальну періодизацію історії первісного суспільства вперше створив:

- а) Льюїс Генрі-Морган;
- б) Ф.Енгельс;
- в) С.П. Толстов;
- г) Оскар Монтеліус

2. До основних джерел історії первісного суспільства слід віднести:

- а) письмові;
- б) етнологічні;
- в) мовознавчі;
- г) палеозоологічні.

3. До найдавніших гомінідів належать:

- а) австралопітек;
- б) неандерталець;
- в) пітекантроп;
- г) кроманьйонець.

4. Трудову теорію антропогенезу започаткував:

- а) Г.Чайлд;
- б) Ф.Енгельс;
- в) Ч.Дарвін;
- г) С.Толстов

5. Чому неандертальці ховали своїх небіжчиків?

- а) через санітарні уявлення;
- б) через турботу про померлих;
- в) через високий соціальний статус померлих;
- г) через те, що мали зачатки релігійних явлень

6. Термін «екзогамія» ввів в науку:

- а) Г.Чайлд;
- б) Ф.Енгельс;
- в) Ч.Дарвін;
- г) Мак-Леннон.

7. За часів доби неоліту було винайдено:

- а) лук і стріли;
- б) гарпун;
- в) кераміку;
- г) спис та списометалку.

8. Третій великий суспільний розподіл праці – це:

- а) відокремлення землеробства від скотарства;
- б) відокремлення торгівлі від землеробства, ремесла та скотарства;
- в) відокремлення збиральництва від полювання;
- г) відокремлення рибальства від збиральництва та полювання.

9. Що стало першою передумовою розпаду первісного ладу:

- а) поява надлишкового продукту;
- б) перехід людства до патріархату.
- в) військова демократія;
- г) соціальна диференціація

10. Фетишизм – це

- а) віра в духів, душу, надприродні істоти;
- б) віра в надприродні властивості неживих предметів;
- в) віра в здатність людини за допомогою певної обрядовості впливати на інших людей, тварин, рослин.
- г) віра в існування тісного зв'язку між родовою групою та тотемом

2 рівень складності

1. Розташуйте в хронологічному порядку:

- а) винайдення бронзи;
- б) поява кераміки;
- в) винайдення списометалки;
- г) одомашнення собаки

2. Дайте визначення терміну "екзогамія" _____

3. Встановіть відповідність терміна і визначення. З кожної позиції першого стовпця підберіть відповідну позицію другого стовпця і запишіть в таблицю вибрані цифри під відповідними буквами:

ТЕРМІН

ВИЗНАЧЕННЯ

- а) плейстоцен
- б) голоцен
- в) палеоліт
- г) мезоліт
- 1) сучасний геологічний час;
- 2) новий кам'яний вік;
- 3) льодовиковий період антропогену;
- 4) середній кам'яний вік;
- 5) стародавній кам'яний вік

А	Б	В	Г

4. Етнологія поділяє усі первісні колективи на:

- а) апополітейні суспільства;
- б) синполітейні суспільства;
- в) ранговані суспільства;
- г) примітивні суспільства.

3 рівень складності

1. Військова демократія.

2. Геологічна періодизація історії первісного суспільства

МОДУЛЬНА КОТРОЛЬНА РОБОТА

З предмету "Історія первісного суспільства"
студента I курсу _____ групи денної форми навчання
історичного факультету Кам'янець-Подільського національного
університету
імені Івана Огієнка

ВАРІАНТ №2

1 рівень складності

1. В основу археологічної періодизації історії первісного суспільства покладено:

а) зміни в соціальній організації суспільства	в) відмінності в матеріалах й техніці виготовлення знарядь праці;
б) критерії фізичної еволюції людини;	г) вивчення змін природного середовища внаслідок періодичних наступів льодовика

2. Глотохронологія – це:

а) метод датування органічних знахідок;	в) метод абсолютного датування мов;
б) метод датування керамічних виробів	г) метод датування ґрунтових та глиняних нашарувань.

3. До давніх гомінідів належать:

а) неандерталець;	в) президжантроп;
б) кроманьйонець;	г) атлантроп

4. Основною формою ведення господарства в епоху раннього палеоліту було:

а) полювання;	г) землеробство і скотарство;
б) рибальництво;	д) ніякої форми господарства не було.
в) збиральництво;	

5. Коли була одомашнена собака?

а) ранній палеоліт;	в) мезоліт;
б) пізній палеоліт;	г) неоліт.

6. Матрилокальність - це:

а) види господарських робіт, що проводилися виключно жінками.	в) шлюбне оселення подружжя в чоловіка
б) шлюбне оселення подружжя в жінки	г) спеціалізоване жіноче господарство

7. Ініціація – це:

- а) звичай демонстрації батьком своєї причетності до дитини;
- б) шлюбне оселення подружжя;

- в) віра у надприродні істоти;
- г) обряд залучення підлітків до категорії дорослих чоловіків та жінок

8. Престижна економіка це:

- а) система дарообміну, що в сприяла виникненню торгівлі
- б) виділення конкретних первісних професій та їх стимулювання

- в) особливий статус торгових операції, що відбувалися між вождями племен
- г) віра в існування тісного зв'язку між родовою групою та тотемом.

9. Період військової демократії характеризується:

- а) мирним розвитком первісних суспільств;
- б) переходом від матриархату до патріархату;

- в) грабіжницькими війнами;
- г) розвитком демократичних інститутів серед первісних колективів.

10. Анімізм - це:

- а) віра в духів, душу, надприродні істоти;
- б) віра в здатність людини за допомогою певної обрядовості впливати на інших людей, тварин,

- в) віра в надприродні властивості неживих предметів;
- г) віра в існування тісного зв'язку між родовою групою та тотемом.

2 рівень складності

1. Розташуйте в хронологічному порядку:

- а) пітекантроп;
- б) австралопітек;
- в) неандерталець;
- г) рамапітек.

2. Дайте визначення терміну "праобщина" _____

3. Встановіть відповідність терміна і визначення. З кожної позиції першого стовпця підберіть відповідну позицію другого стовпця і запишіть в таблицю вибрані цифри під відповідними буквами:

<i>ТЕРМІН</i>	<i>ВИЗНАЧЕННЯ</i>
а) неоліт	1) заборона шлюбно-сімейний відносин всередині одного роду;
б) фратрія	2) екзогамна група близьких родів, що вступали у шлюб з представниками інших общин і формували плем'я;
в) екзогамія	3) середньокам'яний вік;
г) рід	4) новий кам'яний вік;

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ З «ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА»

Для засвоєння навчального матеріалу з ІПС, окрім роботи студентів під час лекцій та семінарських занять, велике значення має також самостійна робота. Вона мусить здійснюватися шляхом поглибленого вивчення окремих тем, постановки проблем і пошуку відповідей на них. Для цього, студенти мають використовувати наявну монографічну літературу, статті, а по можливості й інформацію, що розповсюджується через світову мережу - Інтернет.

Самостійна робота допомагає студентам не лише глибше ознайомитися з навчальним курсом, а й систематизувати його, виділити найбільш важливі питання і проблеми, особливо ті, які мають вплив на формування практичних навичок.

Самостійна робота сприяє становленню студента як професійного науковця-історика. Вона розвиває навички наукового пошуку, відбору інформації, визначення з поміж неї основних і другорядних моментів. Саме під час самостійної роботи студент робить висновки, які є вже повною мірою продуктом його наукового аналізу.

Перелік рекомендованих тем самостійної роботи передбачає спрямування студентів на науковий пошук. Крім того відбір тем на самостійне опрацювання здійснено з врахуванням того, щоб, по можливості, охопити весь комплекс питань, що становлять зміст навчальної дисципліни – історія первісного суспільства.

Самостійна робота студентів має місце у всіх формах занять, а також при підготовці рефератів, курсових і контрольних робіт, тестів та інших джерел.

Однією з важливих форм самостійної роботи є підготовка реферативних повідомлень з проблемних питань. У процесі самостійної роботи студенти знайомляться з антропологічними методиками, роботами навчально-методичного та монографічного плану вітчизняних і зарубіжних авторів.

Згідно з навчальним планом здійснюється проміжний та заключний контроль цієї роботи, який виражається у визначенні та оцінці рівня знань і навичок.

За результатами самостійної роботи викладачем оцінюється знання студентів, а також вносяться пропозиції керівництву університету про заохочення студентів, які відзначились в процесі самостійної підготовки з навчальної дисципліни.

ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ (ІНДЗ)

Самостійна робота (ІНДЗ) виконуються студентами I курсу з дисципліни „Історія первісного суспільства” у формі рефератів і подається на стандартних аркушах з титульною сторінкою визначеного зразка і внутрішнім наповненням із зазначенням усіх позицій змісту завдання (**обсяг – до 20 арк.**). Це є обов’язковий вид роботи, який кожний студент, незалежно від успішності зобов’язаний виконати на протязі навчального семестру.

Виконане завдання з самостійної роботи подається викладачеві, який читає лекційний курс з відповідної дисципліни та приймає екзамен або залік, не пізніше ніж за 2 тижні до екзамену (заліку).

Реферат слід починати із невеликого **вступу (до 3-х сторінок)**, у якому автор викладає актуальність проблеми, мету і завдання, стан її вивчення в історіографії, коротко характеризує наявні опубліковані джерела. Посилання на джерела і літературу можуть бути посторінковими, якщо так зручно, або в кінці розділів.

Основна частина реферату має складатися щонайменше із 2-х розділів, розкриття яких повинно з’ясувати суть проблеми (**до 15-ти сторінок**). У висновках (**до 2-х сторінок**) автор реферату стисло викладає результати свого дослідження.

До реферату додається список використаної літератури і джерел (**не менше 10-15 назв**), ілюстрований матеріал, таблиці, фото, креслення і т.д.

Самостійна робота (ІНДЗ) студентів I курсу оцінюється за **10-бальною шкалою** (від 6-10 балів). При оцінюванні береться до уваги оформлення, яке повинно відповідати вимогам методичних рекомендацій для написання подібного виду робіт і

оцінюється в 3 бали; зміст – оцінюється в 4 бали та захист – оцінюється в 3 бали.

Робота вважається захищеною, якщо всі три критерії мінімально складають 6 балів тобто 60% успішності. Оцінка за виконану самостійну роботу виставляється на заключному занятті (семінарському) з курсу на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ. Можливий захист завдання шляхом усного звіту студента про виконану роботу (до 5 хв.). За умови невиконання студентом завдань з самостійної роботи він вважається таким, що має поточну заборгованість і є недопущеним до складання іспиту з дисципліни.

Зазначимо, що оцінка за самостійну роботу є обов'язковим компонентом екзаменаційної оцінки і враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни. До написання самої контрольної роботи допускаються всі студенти.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТИТУЛЬНОГО АРКУШУ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правових
дисциплін

САМОСТІЙНА РОБОТА З ІСТОРІЇ ПЕРВИСНОГО СУСПІЛЬСТВА на тему "Назва обраної теми"

Студент(ки) 1 курсу __ групи
Прізвище, ім. 'я, по-батькові

Кам'янець-Подільський – 20__ рік

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ З САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Австралопітеки та їх роль в антропосоціогенезі
2. Азійська теорія прабатьківщини людства
3. Антропологічні, археологічні та геологічні джерела та їх значення
4. Архантропи та роль в антропосоціогенезі.
5. Африканська теорія прабатьківщини людства
6. Виникнення мислення й мови
7. Виникнення общино-родового ладу
8. Виникнення приватної власності: генезис і соціальні наслідки.
9. Відкриття металургії та її наслідки
10. Відособлення сім'ї і його соціальні наслідки.
11. Військова демократія
12. Давні гомініди та їх трудова діяльність.
13. Дати загальну характеристику основних етапів первісної історії.
14. Дати оцінку виникненню і розвитку природничих знань
15. Еволюція форм власності в первісному суспільстві
16. Завершення процесу антропогенезу й виникнення людини сучасного виду
17. Зародження спадкової аристократії
18. Криза мисливсько-збиральницького господарства.
19. Матеріальна культура епохи мезоліту
20. Матеріальна культура епохи неоліту
21. Матріархальний рід (характеристика, основні риси)
22. Мезоліт на території України
23. Мідно-бронзовий вік на території України
24. Неоліт на території західної Європи
25. Неоліт на території України
26. Нерівномірність і різноманітність господарського розвитку людства в епоху класоутворення
27. Община в родовому суспільстві (основні характеристики, функції, еволюція).
28. Основні знаряддя праці праобщини.
29. Основні технічні досягнення мідно-бронзового та залізного віку
30. Основні технічні досягнення неолітичного часу.

31. Патріархальний рід (характеристика, основні риси).
32. Періодизація історії первісного суспільства.
33. Пізній палеоліт на території України
34. Поняття джерел первісної історії. Класифікація джерел.
35. Походження екзогамії
36. Походження образотворчого мистецтва. Гіпотези походження.
37. Поява експлуатації в первісних колективах
38. Поява надлишкового продукту та його наслідки
39. Престижна економіка; суть, форми прояву, значення.
40. Причини переходу від первісного стада до общинно-родового ладу
41. Проаналізувати історіографію історії первісного суспільства
42. Проблеми виникнення землеробства і скотарства. Неолітична революція.
43. Проблеми расогенезу.
44. Проблеми хронології первісного суспільства в світлі даних сучасної науки.
45. Раціональні знання первісної людини.
46. Релігійні уявлення первісних людей
47. Рід: визначення, основні характеристики, функції.
48. Розвиток грабіжницьких війн та військової демократії.
49. Розвиток металургії та його значення
50. Роль мисливства, збиральництва в праобщині
51. Рушійні сили антропогенезу
52. Суспільні відносини в ранньородовій общині мисливців збирачів та рибалок
53. Суспільні розподіли праці в первісному суспільстві та його наслідки
54. Теорія де центризму щодо прабатьківщини людства
55. Теорія моно- и полігенеза, моно- и поліцентризму в антропогенезі.
56. Форми розподілу праці в первісному суспільстві, значення і роль суспільного розподілу праці в процесі розпаду родових відносин.
57. Характеристика пізньоматеринського роду
58. Характеристика пізньоматеринського роду.
59. Характеристика протоселянської сусідської общини
60. Шляхи переходу до цивілізації

Опрацювання монографічної літератури

Алексеев В.П. Становление человечества / В.П. Алексеев. – М.: Политиздат, 1984. – 462 с

Алексеев В.П. Этногенез / В.П. Алексеев. - М.: Высшая школа, 1986. – 186 с.

Бернардт Р.М. Мир первых австралийцев / Сокр. пер. с англ. В.А. Жернова и В.М. Кудинова / Р.М. Берндт, К.Х. Берндт. – М.: Наука, 1981. – 447 с.

Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека / С.Н. Бибков. – С. Н. Бибиков. – Київ : Наукова думка, 1981. – 108 с.

Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества / П.И. Борисковский. - Л.: Наука. – 1979. – 240 с.

Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 412 с.

Бромлей Ю.В. Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе / Ю.В. Бромлей, Л.Е. Куббель, А.И. Першиц. – М.: Мысль, 1982. – 252 с.

Бунятян К.П. Давне населення України / К.П. Бунятин. – К.: Либідь, 1999. – 228 с.

Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности / В.Ф. Генинг. – Свердловск, 1970. – 126 с.

Джохансон Д., Иди М. Люди. Истоки рода человеческого / Д. Джохансон, М. Иди. – М.: Мир, 1984. – 295 с.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека / Я. Елинек. – Прага: Артия, 1982. – 560 с.

Иди М. Недостающее звено (Возникновение человека) / Пер. с англ. И. Гуровой. ред. и предисл. Ю. Г. Рычкова / М. Иди. – Москва: Мир, 1977 – 160 с.

История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / Отв. Ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 432 с.

Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община / В.Р. Кабо. – М.: Наука, 1986. – 302 с.

Констэбл Дж. Неандертальцы / Пер. с англ. И. Гуровой. Ред. и предисл. Ю. Г. Рычкова / Дж. Констэбл. – М.: Мир, 1978. – 159 с.

Ламберт Д. Доисторический человек: Кембриджский путеводитель / Д. Ламберт. – Л.: Недра, 1991. – 256 с.

Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 304 с.

Массон В.М. Исторические реконструкции в археологии / В.М. Массон. – Самара: Изд-во СамГПУ, 1996. – 102 с.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (по данным археологии) / В.М. Массон. – Л.: Наука, 1976. – 191 с.

Льюис Г. Морган. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Льюис Г. Морган. – Л.: Изд-во Института народов Севера ЦИК СССР, 1934. – 350 с.

Нужный Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці / Д.Ю. Нужний. – К.: Наукова думка, 1992. – 187 с.

Окладников А.П. Утро искусства / А.П. Окладников. – Л.: Искусство, 1967. – 135 с.

Окладников А.П. Заселение Земли человеком / А.П. Окладников, Е.А. Окладникова. – М.: Педагогика, 1984. – 110 с.

Павленко Ю.В. Раннеклассовое общество (генезис и пути развития) / Ю.В. Павленко. – К.: Наукова думка, 1989. – 288 с.

Першиц А.И. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / А.И. Першиц, В.А. Шнирельман. – М.: Наука, 1986. – 572 с.

Першиц А.И. Первобытная периферия классовых обществ до начала Великих географических открытий / А.И. Першиц, А.М. Хазанов. – М.: Наука, 1978. – 301 с.

Першиц А.И. Разложение родового строя и формирование классового общества / А.И. Першиц. – М.: Наука, 1968. – 355 с.

Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии / Б.Ф. Поршнев. – М.: Мысль, 1974. – 488 с.

Придо Т. Кроманьонский человек / Т.Придо. – М.: Мир, 1981. – 158 с.

Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке / С.А. Семенов. – Л.: Наука, 1968. – 376 с.

Семенов Ю.И. На заре человеческой истории / Ю.И. Семенов. – М.: Мысль, 1989. – 318 с.

Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи / Ю.И. Семенов. – М.: Мысль, 1974. – 309 с.

Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Крыма. Киик-кобинские памятники (история исследования, локализация, стратиграфия, хронология, фауна, каменный инвентарь, аналогии, происхождение, судьбы) / В.Н. Степанчук. – К.: Стилос, 2002. – 216 с.

Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства / А.Д. Столяр. М.: Искусство, 1985. – 300 с.

Тайлор Э.Б. Миф и обряд в первобытной культуре/ Э.Б. Тайлор. – Смоленск: Русич, 2000. – 624 с.

Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.

Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие / С.А. Токарев. – М., 1991. – 622 с.

Чебоксаров Н.Н. Народы мира. Расы. Культура. 2-е изд., испр. и доп. / Н.Н. Чебоксаров, И.А. Чебоксарова. – М.: Наука, 1985. – 272 с.

Чмихав М.О. Давня культура: Навчальний посібник / М.О. Чмихав. – К.: Либідь, 1994. – 228 с.

Шнирельман В.А. Происхождение производящего хозяйства / В.А. Шнирельман. М.: Наука, 1989. – 448 с.

Шрамко Б. А. История первобытного общества: Учебное пособие для вузов. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1972. – 199 с.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ІСПИТУ

Іспит з навчальної дисципліни "Історія первісного суспільства" передбачає перевірку знань студентів із всього курсу, а також умінь їх використовувати у нестандартних ситуаціях. На іспиті необхідно не лише продемонструвати знання окремих фактів, концепцій та дат, а й уміння аналізувати вплив різних чинників на еволюцію як людського суспільства так і матеріальної і духовної культури. Відповідь повинна бути чіткою, логічною, аргументованою та повністю розкривати зміст питання. Необхідно продемонструвати уміння робити аналітичні узагальнення та висновки.

Готуватися до іспиту варто послідовно впродовж навчального року. До завершення занять із дисципліни необхідно опрацювати усі теми курсу. При цьому доцільно дотримуватися хронологічної та тематичної послідовності.

Зазначимо, що до іспиту може бути допущений студент, який не має поточної заборгованості (складена МКР, виконана самостійна робота) та набрав мінімально 35 балів.

Іспит максимально оцінюється в 40 балів, при цьому відповідь вважається успішною, якщо студент виявив знання мінімально на 24 бали, тобто 60% від загальної кількості балів, які відведені на даний вид підсумкового контролю знань студента.

ПРОГРАМА ІСПИТУ З ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Австралопітеки та їх роль в антропосоціогенезі.
2. Археологічні та антропологічні джерела з історії первісного суспільства
3. Антропологічні, археологічні та геологічні джерела та їх значення.
4. Архантропи та роль в антропосоціогенезі.
5. Виникнення мислення й мови.
6. Виникнення общинно-родового ладу.
7. Виникнення приватної власності: генезис і соціальні наслідки.

8. Виникнення спадкової аристократії в первісному суспільстві
9. Відособлення сім'ї і його соціальні наслідки.
10. Військова демократія.
11. Впровадження у виробництво металу і його наслідки.
12. Геологічна і археологічна періодизація первісного суспільства та їх значення при дослідженні історії первісного суспільства.
13. Давні гомініди та їх трудова діяльність.
14. Данні гуманітарних і природничих наук як джерела з історії первісного суспільства
15. Дати загальну характеристику основних етапів первісної історії.
16. Дати оцінку виникненню і розвитку природничих знань
17. Еволюція форм власності в родовому суспільстві.
18. Етнологічні та писемні джерела з історії первісного суспільства
19. Завершення процесу антропогенезу й виникнення людини сучасного виду
20. Зародження і розвиток обміну в первісному суспільстві та його значення
21. Зачатки мистецтва та релігійних уявлень в добу праобщини
22. Значення і завдання курсу історії первісного суспільства.
23. Значення культури первісного суспільства для наступних періодів і сучасності.
24. Криза мисливсько-збиральницького господарства.
25. Образотворче мистецтво та матеріальна культура доби пізнього палеоліту
26. Матеріальна культура епохи мезоліту.
27. Матеріальна культура епохи неоліту
28. Матеріальна культура праобщини (доба мустьєр)
29. Матеріальна культура праобщини (доба ашелю)
30. Матеріальна культура епохи пізнього палеоліту.
31. Матріархальний рід (характеристика, основні риси).
32. Місце людини в тваринному світі.
33. Моногамна сім'я: поява та її роль в розкладі родових інститутів.
34. Моно– і поліцентризм в проблемі зародження землеробства і скотарства

35. Моно- і поліцентризм в проблемі походження сучасної людини
36. Неолітична революція
37. Нерівномірність і різноманітність господарського розвитку людства в епоху класоутворення
38. Община в родовому суспільстві (основні характеристики, функції, еволюція).
39. Общинно-родова організація та організація влади в ранньопервісній общині
40. Основні антропоїди та їх характеристика
41. Основні знаряддя праці в праобщині.
42. Основні технічні досягнення неолітичного часу.
43. Патріархальний рід (характеристика, основні риси)
44. Передумови і причини розкладу первісного суспільства
45. Періодизація історії первісного суспільства.
46. Поняття джерел первісної історії. Класифікація джерел.
47. Походження екзогамії.
48. Походження образотворчого мистецтва. Гіпотези походження.
49. Престижна економіка; суть, форми прояву, значення.
50. Причини переходу від первісного стада до общинно-родового ладу
51. Проаналізувати основні гіпотези походження мистецтва.
52. Шлюбно-сімейні відносини та їх вплив на розвиток колективізму.
53. Проблема походження рас.
54. Проблема прабатьківщини людства.
55. Проблеми виникнення землеробства і скотарства. Неолітична революція.
56. Проблеми ендогамії.
57. Проблеми расогенезу.
58. Проблеми хронології первісного суспільства в світлі даних сучасної науки.
59. Поява людини сучасного фізичного типу. Неандертальська проблема
60. Раціональні знання первісної людини.
61. Релігійні уявлення первісних людей.
62. Рід: визначення, основні характеристики, функції.
63. Родоплемінна організація і організація влади в пізньородовій общині землеробів-скотарів

64. Родоплемінна організація і організація влади в ранньородовій общині мисливців збирачів та рибалок.
65. Розвиток грабїжницьких війн та військової демократії.
66. Розвиток продуктивних сил епохи бронзи
67. Розвиток продуктивних сил епохи раннього заліза
68. Розвиток продуктивних сил пізнього палеоліту.
69. Роль мисливства, збиральництва в праобщині.
70. Рушійні сили антропогенезу
71. Система освіти і виховання в первісному суспільстві.
72. Суспільні відносини в ранньородовій общині мисливців збирачів та рибалок
73. Суть праобщини і основні етапи розвитку.
74. Теорія моно- и полігенеза, моно- и поліцентризму в антропогенезі.
75. Форми експлуатації в епоху розкладу первісного суспільства.
76. Форми розподілу праці в первісному суспільстві, значення і роль суспільного розподілу праці в процесі розпаду родових відносин.
77. Характеристика пізньоматеринського роду.
78. Характеристика протоселянської сусідської общини.
79. Характеристика сусідської общини.
80. Шляхи і форми розкладу первісного суспільства.
81. Шляхи переходу до цивілізації

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Підручники і посібники

Антропология: Хрестоматия. Учебное пособие / Л.Б.Тарханов, Т.Е.Россолимо, И.А.Московина-Тарханова. – М.-Воронеж, 2002.

Антропология: Хрестоматия / Рыбалов Л.Б., Россолимо Т.Е., Москвина-Тарханова И.А. – М.: МСПИ, 2004. – 448 с.

Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества: Учебник для студентов вузов. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 350 с.

Бродянский Д.Л. История первобытного общества / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: ДВГУ, 2003.

Давня історія України. Том 1. Первісне суспільство / Авт. кол. С.С. Березанська, В.М. Гладилін, М.І. Гладких та ін. - К.: Наукова думка. - 1997.)

Залізняк Л.П. Первісна історія України. Навчальний посібник / Л.П. Залізняк. – К.: Вища школа, 1999.

Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч.посіб. /В.М.Литвин, В.І.Гусев, А.Г.Слюсаренко та ін. - К.: Вища школа, 2002.

Кнышенко Ю.В. История первобытного общества и основы этнографии / Ю.В. Кнышенко. – Ростов-на-Дону, 1965.

Марков Г.Е. Первобытное общество. Учебное пособие / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во ист. фак. МГУ, 2009. – 210 с.

Молева Н.В. История первобытного общества. Учебное пособие / Н.В. Молева, Н.Ю. Сивкина. - Нижний Новгород: ННГУ, 2011.

Першиц А.И., Монгайт А.П., Алексеев В.П. История первобытного общества. Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / А.И. Першиц, А.П. Монгайт, В.П. Алексеев. – М.: Высш. школа, 1982. – 223 с.

Пономарев Е.Г. История и методология антропологии: Учебное пособие / Е.Г. Пономарев. – Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2008.

Сегеда С.П. Антропология: Навчальний посібник / С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999.

Станко В.Н., Гладких М.И., Сегеда С.П. История первичного общества / В.Н. Станко, М.И. Гладких, С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 1999. – 239 с.

Хомутов А.Е. Антропология. Учебное пособие / А.Е. Хомутов. – Ростов-на-Дону, 2004.

Художественная культура первобытного общества: хрестоматия / Под ред. М.С. Кагана. – СПб.: Славия, 1994.

Шрамко Б. А. История первобытного общества: Учебное пособие для вузов. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1972.

Монографії, статті

Алексеев В.П. Становление человечества / В.П. Алексеев. – М.: Политиздат, 1984.

Алексеев В.П. Этногенез / В.П. Алексеев. - М.: Высшая школа, 1986.

Алешкин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ / В.А. Алешкин. – М.: Наука, 1986.

Анисимов А.Ф. Духовная жизнь первобытного общества / А.Ф. Анисимов. – М.: Наука, 1966.

Аносов И.П. Основы эволюционной теории / И.П. Аносов, Л.Я. Кулинич. – К.: Твім інтер, 1999.

Бейли Д. Доисторический мир / Д.Бейли, Т.Седдон. – М.: Росмэн, 1995.

Бернардт Р.М. Мир первых австралийцев / Сокр. пер. с англ. В.А. Жернова и В.М. Кудинова / Р.М. Берндт, К.Х. Берндт. – М.: Наука, 1981.

Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека / С.Н. Бибков. – С. Н. Бибиков. – Київ : Наукова думка, 1981.

Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества / П.И. Борисковский. - Л.: Наука, 1979.

Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983.

Бромлей Ю.В. Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе / Ю.В. Бромлей, Л.Е. Куббель, А.И. Першиц. – М.: Мысль, 1982.Відейко

Бунятян К.П. Давнє населення України / К.П. Бунятин. – К.: Либідь, 1999.

Війдейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури / М.Ю. Війдейко, Г.О. Пашкевич. – К.: Інститут археології НАН України, 2005.

Вишняцкий Л.Б. Неандертальцы. История несостоявшегося человечества / Л.Б. Вишняцкий. – СПб.: Нестор-История, 2010.

Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности / В.Ф. Генинг. – Свердловск, 1970.

Георгиевский А.Б. Эволюционная антропология (историко-научное исследование) / А.Б. Георгиевский. – СПб.: Нестор-История, 2009.

Гладилін В.М. Про випереджаючу роль розвитку фізичного типу людини в процесі становлення палеолітичного виробництва / В.М. Гладилін // Кам'яна доба України. – 2008. – Вип. 11. – С. 120-121.

Глебова В.Д. Изучение эволюции органического мира. Методическое пособие / В.Д. Глебова, В.А. Назаренко, А.А. Попов. – Ульяновск: ИПК ПРО, 1999.

Дробышевский С.В. Предшественники. Предки? – Часть I. Австралопитеки. Часть II. "Ранние Номо" / С.В. Дробышевский. – М.-Чита: ЗИП Сиб. УПК, 2002.

Дробышевский С.В. Предшественники. Предки? Архантропы. Гоминиды, переходные от архантропов к палеоантропам / С.В. Дробышевский. – М.: Едиториал УРСС, 2004.

Дробышевский С.В. Предшественники. Предки? Палеоантропы / С.В. Дробышевский. – М.: КомКнига, 2006.

Джохансон Д., Иди М. Люди. Истоки рода человеческого / Д. Джохансон, М. Иди. – М.: Мир, 1984.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека / Я. Елинек. – Прага: Артия, 1982.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени / П.П. Ефименко. – Л.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1938.

Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология / А.М. Золотарев. – М.: Наука, 1964.

Зубов А.А. Палеоантропологическая родословная человека / А.А. Зубов. – М., 2009.

Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода "Номо" / А.А. Зубов. – СПб.: Алетейя, 2011.

Иди М. Недостающее звено (Возникновение человека) / Пер. с англ. И. Гуровой. ред. и предисл. Ю. Г. Рычкова / М. Иди. – Москва: Мир, 1977.

История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / Отв. Ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983.

Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община / В.Р. Кабо. – М.: Наука, 1986.

Констэбл Дж. Неандертальцы / Пер. с англ. И. Гуровой. Ред. и предисл. Ю. Г. Рычкова / Дж. Констэбл. – М.: Мир, 1978.

Косвен М.О. К вопросу о военной демократии / М.О. Косвен // Труды Ин-та этнографии. Новая серия, 1960. – Т. 54.

Косвен М.О. Матриархат. История проблемы / М.О. Косвен. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.

Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры / М.О. Косвен. – М.: Издательство АН СССР, 1957.

Курбатов Г.Л. Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство) / Г.Л. Курбатов, С.Д. Фролов, И.Я. Фроянов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986.

Ламберт Д. Доисторический человек: Кембриджский путеводитель / Д. Ламберт. – Л.: Недра, 1991.

Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе / Г.Е. Марков. – М.: Изд-во МГУ, 1979.

Массон В.М. Исторические реконструкции в археологии / В.М. Массон. – Самара: Изд-во СамГПУ, 1996.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (по данным археологии) / В.М. Массон. – Л.: Наука, 1976.

Матвеева Н.П. Реконструкция социальной структуры древних обществ по археологическим данным / Н.П. Матвеева. – Тюмень: Издательство ТГУ, 2007.

Муравьев В.В. Производство жизни, болезнь и смерть в древнем обществе. Первобытная эпоха и Древний восток / В.В. Муравьев. – СПб-Сыктывкар, 2006.

Льюис Г. Морган. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к

цивилизации / Льюис Г. Морган. – Л.: Изд-во Института народов Севера ЦИК СССР, 1934.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці / Д.Ю. Нужний. – К.: Наукова думка, 1992.

Окладников А.П. Утро искусства / А.П. Окладников. – Л.: Искусство, 1967.

Окладников А.П. Заселение Земли человеком / А.П. Окладников, Е.А. Окладникова. – М.: Педагогика, 1984.

Павленко Ю.В. Раннеклассовое общество (генезис и пути развития) / Ю.В. Павленко. – К.: Наукова думка, 1989.

Першиц А.И. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / А.И. Першиц, В.А. Шнирельман. – М.: Наука, 1986.

Першиц А.И. Первобытная периферия классовых обществ до начала Великих географических открытий / А.И. Першиц, А.М. Хазанов. – М.: Наука, 1978.

Першиц А.И. Разложение родового строя и формирование классового общества / А.И. Першиц. – М.: Наука, 1968.

Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии / Б.Ф. Поршнев. – М.: Мысль, 1974.

Придо Т. Кроманьонский человек / Т.Придо. – М.: Мир, 1981.

Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке / С.А. Семенов. – Л.: Наука, 1968.

Семенов С.А. Как возникло человечество / С.А. Семенов. – М.: Государственная публичная библиотека России, 2002.

Семенов Ю.И. На заре человеческой истории / Ю.И. Семенов. – М.: Мысль, 1989.

Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи / Ю.И. Семенов. – М.: Мысль, 1974.

Семенов Ю.И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга I. Часть I. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.

Семенов Ю.И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество. Книга I. Часть III. / Ю.И. Семенов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.

Степанчук В.Н. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому / В.Н. Степанчук. – К.: Наш час, 2007.

Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Крыма. Киик-кобинские памятники (история исследования, локализация, стратиграфия, хронология, фауна, каменный инвентарь, аналогии, происхождение, судьбы) / В.Н. Степанчук. – К.: Стилос, 2002.

Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства / А.Д. Столяр. М.: Искусство, 1985.

Тайлор Э.Б. Миф и обряд в первобытной культуре/ Э.Б. Тайлор. – Смоленск: Русич, 2000.

Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М.: Политиздат, 1989.

Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие / С.А. Токарев. – М., 1991.

Токарев С.А. Религия в истории народов мира / С.А. Токарев. – М.: Политиздат, 1986.

Чебоксаров Н.Н. Народы мира. Расы. Культура. 2-е изд., испр. и доп. / Н.Н. Чебоксаров, И.А. Чебоксарова. – М.: Наука, 1985.

Черниш А.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту / А.П. Черниш. – К.: Наук. думка, 1975.

Чмихав М.О. Давня культура: Навчальний посібник / М.О. Чмихав. – К.: Либідь, 1994.

Шнирельман В.А. Происхождение производящего хозяйства / В.А. Шнирельман. М.: Наука, 1989.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Абсолютне датування – встановлює точну або приблизну історичну дату події (тисячоліття, століття, рік, іноді місяць і день). В первісній історії найчастіше можна встановити лише тисячоліття, або століття

Австралопітек (від лат. australis – південний і грец. pithecós – мавпа) - найбільш ранні представники родини "Гомо" (людина), котрі жили приблизно 4,5-2 млн. років тому.

Авункулат (від лат. avunculus – дядько по лінії матері) – система особливих відносин між дядьком із боку матері і його племінником, коли брат матері вважався більш відповідальним за виховання племінника і його життєву долю, ніж рідний батько.

Авнулокальність – поселення шлюбної пари у брата матері чоловіка

Анімізм (від лат. anima – дух, душа) - форма первісної релігії, яка заснована на наділенні душею всіх речей, сил і явищ природи і здійсненні відповідних обрядів.

Антропогенез (від грец. antropos – людина і genesis - походження) – процес історико – еволюційного формування фізичного типу людини; розділ антропології, який вивчає цей процес.

Антропосоціогенез (від грец. antropos – людина, лат. societas – суспільство і грец. genesis – походження) – процес переходу від біологічної форми руху матерії до соціальної, є нерозривним у перетворенні тварини у людину і формуванні людського суспільства.

Антропоморфний (від грец. antropos – людина та morfe – форма) – людиноподібний

Аполітейні суспільства (від грец. apo – до і фр. civilisation – цивілізація) – первісні суспільства, які існували до виникнення цивілізацій

Архантропи – друга стадія формування людини. Представлені: пітекантропом, синантропом, атлантропом, гейдельбергською людиною

Б

Батьківський рід – союз кровних родичів, що пов'язані між собою родовими зв'язками по лінії батька

Білінійність (від лат. bis – двічі) - відлік спорідненості по лінії матері і батька одночасно

Білокальність (від лат. Bis - двічі) – почергове поселення шлюбних пар у роду батька і матері

В

Варварство 1) друга епоха історії людства, згідно періодизації Л. Мограна, починається із винайдення луку і стріл, гончарства і завершується появою писемності; 2) (в переносному значенні) крайня жорстокість.

Викопні антропоїди – (від грецького drío – хачі, непроглядний ліс і rithescos – мавпа, тобто „лісова мавпа”). Перша стадія формування людини, предками якої були дріопітеки. До викопних антропоїдів відносять також: рамопітека (мавпа, що більш близька до людини), австралопітека (південна мавпа), зінджантропа (людина вміла) та предзінджантропа, який жив на 300 - 350 тисяч років раніше від зінджантропа, але мав більше рис схожих із людиною.

Відносне датування – не оперує одиницями часу, тобто точно не вказує, скільки років, віків чи тисячоліть пройшло з часу тієї чи іншої події, а встановлює лише послідовність подій, відзначаючи, що одна подія відбувалась до або після іншої.

Вірування – окремі чи відносно систематизовані уявлення, що відображають віру людини у існування вищих сил і істот та їх вплив на її долю і пов'язаних з нею людей

Вождь – вища виборна посадова особа у племені або Союзі племен у функції якої входило керівництво господарською діяльністю, вирішення міжродових спорів, відстоювання інтересів племені поза ним і керівництво військовими діями.

Г

Генезис (від грец. genos – рід) 1) походження, виникнення; 2) процес становлення і розвиток якогось явища.

Географічне середовище - сукупність факторів, залучених на даному етапі розвитку суспільства до суспільного життя (ґрунти, луки, води, корисні копалини, рослинний і тваринний світ, дороги, села, міста, нижня частина атмосфери), які є необхідними умовами існування суспільства.

Гетерогенний (грец. geterogenes) – неоднорідний за складом.

Гляціал – (від лат. glacialis – крижаний, льодовий) –

льодовиковий період, відрізок часу в геологічній історії Землі, що характеризуються сильним похолоданням клімату і утворенням обширних покривних льодовиків не лише в полярних областях, але і в помірному поясі.

Голоцен – (від грец. Holos - весь + Kainos – новий) – молодий підрозділ антропогена; сучасний післяльодовиковий геологічний час, що розпочався близько 10 тисяч років тому. Початок голоцену збігається із закінченням останнього материкового заledenіння на півночі Європи. Протягом голоцену суша та моря прийняли сучасні контури, склалися сучасні географічні зони, сформувалися заплавні тераси річок.

Гомініди (від лат.homo – людина) – представники родини людських за антропологічною класифікацією.

Господарсько-культурний тип – певний комплекс господарства і культури, що склався історично у різних народів, які знаходяться на близьких рівнях соціально - економічного розвитку і мешкають у схожих природних умовах. На сьогодні етнологи виділяють три господарсько - культурних типи: збиральництво, полювання; мотикове землеробство; плужне.

Груповий шлюб – 1) не регламентоване, тимчасове чи постійне статеве співжиття пар, що належали до однієї вікової групи з господарем, при обов'язковому дотриманні принципів екзогамії; 2) форма шлюбу, при якій чоловіки однієї групи можуть бути чоловіками жінок іншої групи.

Д

Деградація (фр. degradation) – повільне погіршення, виродження, занепад; зниження чи втрата позитивних якостей.

Демографічний вибух – різкого збільшення чисельності населення, явище, яке відбулося у період неоліту в результаті появи надлишків продукції обумовлених переходом до відтворюючих форм господарювання та вдосконалення знарядь праці. Це привело до цілого ряду змін у первісному суспільстві і, зокрема, до і розселення його по планеті

Дикунство – 1) назва першої епохи людської історії, яка розпочалася із появи людини і виготовлення нею перших примітивних знарядь праці і закінчилась винайденням гончарства, луку і стріл. (Вперше цей термін застосував Л.Морган у своїй періодизації первісної історії. Ф. Енгельс характеризував його як період збиральництва та мисливства.

Дорелігійні вірування – комплекс уявлень релігійно - міфічного змісту певної етнічної групи, що склався до того, як була розповсюджена на даній території одна із релігій

Дріопітеки (від грец. drio – дерево, лісові хащі і pithecos - мавпа) - викопні мавпи, які мали деякі спільні риси із людиною.

Духовна культура - вироблена колективним розумом система виробничих навичок, народних звичаїв, пов'язаних із господарським, соціальним та сімейним життям людини, різноманітних видів мистецтва, народної творчості, релігійних уявлень і вірувань, які передаються від покоління до покоління

Е

Еволюція – форма безперервних поступових якісних змін у суспільстві, що відбуваються мирними засобами.

Егалітарне суспільство (від фр. egalite – рівність) поширене у західноєвропейській та американській науковій літературі визначення первісного суспільства, якому ще не властиве соціальне і майнове розшарування.

Екзогамія (гр. ехо – поза, ззовні та gamos – шлюб) - заборона шлюбних стосунків між членами однієї групи (роду, фратрії, племені, сільської общини, касти, конфесійної групи) – звичай укладати шлюб із членами іншої групи.

Елітарна культура – культура особливої верстви суспільства (еліти), найбільш здатної до духовної діяльності.

Ендогамія - (грец. endon - всередині та gamos – шлюб) – традиційна вимога укладати шлюби всередині певної людської спільноти (роду, племені, сільської общини, касти, групи, етносу і т.д.)

Енеоліт (від лат. aeneus –мідь і грец. litos – камінь) – доба міді і каменю.

Еоплейстоцен – (від грец. Eos – ранкова зоря, світанок), нижній підрозділ четвертинного періоду. Охоплює відрізок часу від 2.0-1.7 до 1.0 млн років назад. Спочатку термін був введений як синонім нижнього (давнього) плейстоцена.

Епікантус (від грец. ері – на, над, зверху і kanthos - внутрішній кут ока) – складка шкіри верхнього віка у внутрішньому куту ока, що прикриває слезовий бугорок (зустрічається головним чином у людей монгольської раси).

Етнічна культура – успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної і духовної культури, що визначає стиль життя, виконує

етноідентифікаційну роль, дає змогу виділити і протиставити себе іншим етносам.

Ж

Жертвопринесення – частина релігійного культу і обрядовості, дарунок богам, духам, предкам дарів, ритуальне вбивство тварин (іноді людей) на жертовниках, в святилищах і ін.

Житло – природна чи штучна схованка людини для захисту від негоди, влаштована відповідно природним умовам, для задоволення загальних людських потреб (переважно для приготування і вживання їжі, відпочинку і сну) починаючи із епохи існування соціально - неоднорідного суспільства – і із престижних міркувань.

З

Збиральництво - 1) одна із форм господарської діяльності, яка полягає у збиранні й обробці продуктів харчування, приготуванню з них їжі. В первісному суспільстві воно було поряд з мисливством і рибальством, однією із найважливіших галузей привласнюючого господарства, яке історично передувало відтворюючому господарству.

Землеволодіння - 1).володіння землею на певній правовій основі (користуванні, особистій власності, частковій власності), яка обумовлює відповідні права і обов'язки володіння; 2) земельна ділянка, яка знаходиться в чиємусь володінні чи власності.

І

Ідеологія – 1)система політичних, правових, філософських, моральних, релігійних, естетичних і інших ідей і поглядів, яка виражає корінні інтереси, ідеали якоїсь соціальної групи; 2) суспільна свідомість.

Індивідуальна сім'я (мала сім'я) – форма сім'ї в умовах панування патріархату, яка передбачала тривале співжиття чоловіка, жінки та їх дітей, мала ознаки протистояння родовій організації.

Ініціація (від лат. initiatio – таємне дійство, посвячення) - звичаї та обряди, пов'язані із переходом молоді до групи дорослих чоловіків та жінок у первісному суспільстві та в деяких сучасних народів.

Інтергляціал – (від лат. Inter – межа, Glacialis – крижаний, льодовий) – Міжльодовиків'я - проміжок часу, що

розділяє дві льодовикові епохи (два льодовикових періоди). У четвертинному періоді межльодовикові періоди характеризується звільненням від льодовикових покривів помірних широт, потеплінням клімату, появою теплолюбивих організмів.

К

Канібалізм (фр. cannialisme) – людоджерство.

Клан (гельське „clun” – потомство) – назва роду, племені чи патронімії, члени яких носили ім’я предка родоначальника з додаванням перед іменем часток „Mac” – син (у шотландців), „O” - онук (у ірландців).

Класи – великі соціальні групи, які відрізняються за своєю роллю в усіх сферах життя, життєдіяльністю суспільства, що формуються і функціонують на підставі своїх основних соціальних інтересів.

Кровнородова сім’я – за ствердженням Л.Мограна, перший тип сім’ї, яка прийшла на зміну первісному стаду. Сім’я була ендогамною, але передбачала заборону статевих стосунків між віковими групами (батьками і дітьми). В той же час такі стосунки дозволялись між рідними братами та сестрами. (Сьогодні вважають, що така сім’я існувала лише на Гавайських островах).

Кроманьйонці (від назви гроту Кро – Манйон у Франції) – одна із груп неантропів, поширена переважно на території Західної Європи.

Культ померлих – обрядове дійство, що мало за мету захистити живих від злого впливу духу померлого родича

Кузенний шлюб (від фр.cusin – двоюрідний брат) - шлюб між двоюрідними братами і сестрами: 1) **кроскузенний** (перехресно - кузенний) – шлюб з дочкою рідного, двоюрідного і т.д. брата матері, або з дочкою рідної, двоюрідної і т.д. сестри батька (тітки); 2) **ортокузенний шлюб** (від гр.orthos – прямий і фр.cousin – двоюрідний брат) – шлюб з дочкою рідного, двоюрідного і т.д. брата батька (сестри) чи з дочкою рідної, двоюрідної сестри матері (тіткою)

Культура (від лат. cultura - обробіток, вирощування, виховання, освіта, розвиток) – 1) все те, що створене людиною на відміну від того, що створене природою; 2) сукупність матеріальних і духовних цінностей; 3) історично визначений

рівень розвитку творчих сил суспільства, людини; 4) рівень, ступінь розвитку, досягнення в будь – якій галуззі знання чи діяльності.

Л

Лінідж (анг. lineage, від лат. linea – лінія) – частина роду, створена близькими родичами, які, виводили себе від реального, а не міфічного предка.

Локальність – місце поселення шлюбних пар.

М

Магія (від лат. magia – чаклунство, чародійство) - загальне визначення обрядів в основі яких лежить віра в здатність надприродними засобами впливати на природній перебіг подій, на предмети природи, тварин і інших людей.

Мала парна сім'я – перший тип не групового шлюбу, який передбачав індивідуальний шлюб, тобто лише між одним чоловіком і однією жінкою. Складалась із чоловіка, жінки і їх дітей. Поселення такої пари могло бути у роду жінки (тоді чоловік там і працював), або дислокальним, тобто чоловік і жінка жили кожен у своєму роду і, відповідно, працювати кожен на свій рід. У обох випадках діти жили в роду матері. Процедура як укладання так і розірвання шлюбу була простою, оскільки у подружжя не було ніяких матеріальних зобов'язань один перед одним. Часто про дітей жінки дбав не чоловік, а брат жінки, а чоловік дбав про дітей своєї сестри. Існувала в період ранньої родової общини.

Мала патріархальна сім'я – складалась із чоловіка, жінки і їх дітей, із зверхністю чоловіка та поселенням подружжя у роду чоловіка.

Материнський рід – союз кровних родичів, які пов'язані родинними зв'язками по лінії матері.

Матріархат (від лат. mater – мати і гр. arche – влада) – домінуюче становище жінки в сім'ї та суспільстві.

Матрілінійність (від лат. mater - мати та linea – лінія) - визначення спорідненості за материнською лінією. Поселення шлюбних пар у материнському роді.

Матрілокальність (лат. mater– мати і loclis – місцевий) - поселення подружжя у сім'ї чи роду дружини.

Матеріальна культура - об'єкти (предмети, речі), що матеріально існують у просторі у певний часовий період:

знаряддя праці, житло, господарські споруди, їжа, одяг, прикраси, засоби пересування, і зв'язки.

Моногамія (від грец. monos – один і gamos - шлюб) – одношлюбність, історична форми сімейно – шлюбних відносин, для яких характерно, що до шлюбу вступають лише один чоловіка і одна жінки для спільного проживання і виховання дітей.

Н

Неантроп (від грец. "неос" – молодий, новий і „антропос" – людина) – людина сучасного антропологічного типу. Він належить до третьої, або іноді його відносять до четвертої стадії еволюції гомінідів: „нової людини", homo sapiens (людини розумної). Представлений: кроманьйонцем і гримальдійцем (назви походять від місця їх знахідки).

Неоліт (від грец. neos – новий та litos –рік) – новий кам'яний вік. Поява шліфованих кам'яних знарядь праці

Ноосфера – нова, вища стадія розвитку біосфери, пов'язана із виникненням у ній людства.

Нуклеус - специфічна олівцеподібна заготовка із кременю від якої відколювали стандартні, правильної форми пластини з паралельними краями, котрі могли використовуватись як ножі та вкладиші (так звані мікроліти: сегменти, трапеції, трикутники).

О

Обряд – діяство, що має регламентацію, пов'язану із найважливішими подіями соціального, сімейного і духовного значення (в тому числі і релігійного) життя спільноти.

Община – давня форма об'єднання людей, що характеризується спільним володінням певною ділянкою землі, засобами виробництва, повним або частковим самоуправлінням).

Ойкумена - (від грец. oukumens" – населення Землі) - сукупність населених людиною областей Земної кулі.

П

Палеантропи - іноді, окремо від архантропів, виділяють в особливу (третю) стадію еволюційного розвитку неандертальця (названий так за місцем знахідки). Серед них знайдені ранні і пізні неандертальці. Ранній неандерталець, який жив раніше, мав більше спільних рис з людиною, ніж пізній.

Палеодемографія (від грец. paleos – давній, demos – народ і grapho – писати) – розділ демографії, що вивчає чисельність і склад народонаселення у первісному суспільстві.

Палеоліт (від грец. palaios- давній та litos – вік) – давній кам'яний вік

Парна сім'я (у первісному суспільстві) - нетривке поєднання чоловіка і жінки для спільного проживання, народження дітей, часто не пов'язаних спільним майном.

Патріархат (від грец. pater – батько і arche – влада)- період родового ладу, який характеризується домінуючим становищем чоловіка у господарстві, суспільстві і сім'ї.

Патріархальна сім'я – сім'я, яка існувала у пізньородовій общині. Складалась із чоловіка, жінки, їх дітей. До її складу могли входити близькі родичі. Очолював чоловік (батько), який був представником на сходках общини, де відстоював її інтереси.

Патрилійність – відлік проходження дітей по лінії батька.

Патрилокальний шлюб - поселення шлюбної пари у роду чоловіка.

Патріфіліція (грец. pater – батько та filis, filia –син, дочка) – визначення спорідненості дітей за батьком.

Пізньородова община – гурт, який міг складатися із людей пов'язаних як кровним родством, так і спільною релігією, зокрема тотемом. Характерним являється ведення господарства окремими сім'ями (здебільшого патріархальною сім'єю), із привласненням виробленого продукту, спільною територією, традиціями, звичаями, обрядами, мовою.

Пітекантроп (грец. pithecots – мавпа і anthropos – людина) - група найдавніших людей, які жили в Південно – Східній Азії. Їх іноді ще називають „людиноподібними мавпами”. Представлені: синантропами (китайська людина), атлантропами, гейдельбергською людиною (за місцем знахідки).

Плейстоцен – (від грец. Pleistos - найбільший + Kainos – новий) – найдавніший підрозділ антропогена, що характеризується появою відносно великої кількості форм життя. Плейстоцен характеризується помітним похолоданням на планеті і обширними материковими заледеніннями.

Плем'я – одна із найбільш давніх форм етнічної спільноти і соціальної організації, для якої притаманні родові

зв'язки між її членами. Плем'я ділилось на роди і фратрії, мало спільну територію, деякі елементи господарського управління, самосвідомість і особисту назву, спільні звичаї, релігію, культуру, мову

Полігамія (від грецького polys - багато і gamos – шлюб) – багатошлюбність (шлюб з багатьма жінками чи чоловіками), частіше вживається у значенні шлюб із багатьма жінками.

Поліандрія (від грецького polys – багато і andros – чоловік) – форма групового шлюбу при якому жінка має декілька чоловіків (здебільшого братів).

Полігінія (від грец. polys – багато і gune – жінка) – форма групового шлюбу, в результаті якого чоловік має декілька жінок.

Поліморфізм (від грец. polimorphos – різноманітний) – наявність значних відмінностей морфологічної будови у межах одного біологічного виду.

Популяція (від лат. populus – народ) – сукупність особин одного біологічного виду, які мають спільний генофонд і займають певну територію.

Прабщина - найдавніше людське об'єднання, яке налічувало 20 – 30 осіб. Головною метою його було захист від ворогів і спільне добування їжі. На чолі стояв вождь – найсильніший у цій групі. Її ще називають „первісним людським стадом”.

"Престижна економіка" – виникла в результаті переходу до відтворюючих форм господарювання. Вона є першим суспільним перерозподілом надлишкового продукту. Першими формами такого перерозподілу було влаштування під час релігійних свят банкетів. Ті сім'ї, що дарували ці надлишки, користувалися у сородичів великою повагою. (Звідси пішла і назва). Специфічною формою „престижної економіки” був також дарообмін. Обмінювались предметами чи послугами, індивідуально чи групами, окремими сім'ями чи родами, як в общині, так і поза нею. Основою обміну був принцип раципрокальності – тобто взаємності, еквівалентності (не дарувати більше ніж тобі можуть віддарувати).

Проміскуїтет (лат. promiscuus – змішаний, всім доступний) – не впорядковані статеві стосунки в гурті, вірогідна стадія дошлюбного існування людського суспільства.

Вважають, що вони визначались біологічним інстинктом - спадковістю тваринного минулого.

Пуналуальна сім'я (від полонез. punalua –близький товариш по дружині. (Термін введений Л. Морганом.) – форма групового шлюбу, при якому не дозволялись шлюбні стосунки між окремими віковими групами близьких родичів, а також рідними братами і сестрами однієї матері.

Р

Рабство – стан повної залежності однієї людини від іншої, під час якої ця людина (раб) позбавлений засобів виробництва і є власністю свого пана – рабовласника, останній може купити, продати і навіть вбити раба.

Рада племені – зібрання старійшин родів для вирішення господарських справ і міжродових відносин. Скликала загальні народні збори всіх повноправних членів племені в екстраординарних випадках (війна, переселення, стихійне лихо і т.д.)

Ранговане суспільство – ступінь історичного розвитку, перехід від егалітарного до стратифікаційного суспільства. Існувала соціальна нерівність, але не було ще майнової.

Раса (фр. gaca, італ. razza, араб. ras) - різновидність людей, що історично склалась. Вона має спадкові відтворювані фізичні ознаки і належить до одного і того ж типу людини. (Вперше поняття „раса” до людини застосував француз Ф.Берньє в 1675 р. А в 1735 р. шведський натураліст К.Лінней класифікував людські раси на основі зовнішніх відмінностей.

Расогенез – це процес виникнення і становлення людських рас.

Рід – союз кровних родичів, які вели своє походження від спільного предка, носили спільне родове ім'я, разом вели господарство, мали спільне управління і культ (релігію).

Родова рада - зібрання усіх рівноправних членів роду чи старійшин для вирішення важливих справ пов'язаних із життям та діяльністю роду.

С

Синантроп (від „Sina” – Китай і грец. anthropos – людина) – група найдавніших людей, які жили на території сучасного Китаю.

Синполітейні суспільства (від грец. *sin* – існуючий одночасно і *polihitice...* – цивілізаційний) – первісні суспільства, що продовжували існувати поряд із цивілізаційними.

Сімейно-шлюбні відносини - комплекс звичаїв і обрядів, які відображають форми шлюбу і форми сім'ї.

Сім'я - мала соціальна група, заснована на шлюбі чи кровній спорідненості або всиновленні, характеризується спільним проживанням, всі її члени пов'язані спільним побутом, взаємною допомогою і моральною відповідальністю.

Скотарство – тип господарства чи господарський устрій, заснований на утриманні і розведенні домашніх тварин.

Соціальна стратифікація – наявність в тому чи іншому суспільстві різноманітних соціальних утворень, представники яких відрізняються один від одного різним обсягом влади, матеріального багатства, прав і обов'язків, привілеїв і престижу; історично організована структура соціальної нерівності, яка існує у певному суспільстві на історично визначеному проміжку часу.

Соціальні відносини – досить стійка система зв'язків між спільнотами, яка складається в процесі їхньої взаємодії в умовах даного суспільства.

Соціогенез (від лат. *socioetes* - суспільство і грец. *genesis* – походження, формування) – процес формування людського суспільства.

Союз племен - тимчасове об'єднання споріднених чи сусідських племен, створене перш за все з метою оборони від ворога чи на основі соціально – економічних інтересів.

Старійшина – виборний голова роду чи общини, який часто поєднував духовні і світські функції, слідкував за суворим дотриманням традицій роду, являвся представником роду у племені.

Стан – група осіб пов'язаних притаманними їм правами і обов'язками, закріпленими звичаєм чи законом, і часто спадковою професією.

Стратифікаційні суспільства – ступінь історичного розвитку, пов'язаний із відтворюючими формами господарювання, коли існувала не тільки соціальна але і майнова нерівність.

Сусідська община – гурт людей, які можуть бути не пов'язані кровними зв'язками, а лише сусідськими, які спільно

володіють певною територією, угіддями, захищають свою власність і можуть спільно виконувати якісь роботи (наприклад - будувати зрошувальні споруди).

Т

Табу (полонез. – заборона) - заборона, що накладалась традицією, жерцями чи людьми, які мали владу, на предмети, дії, слова, імена, порушення яких неухильно жорстоко каралось (хворобою чи смертю), переслідувалось надприродними істотами, духами, богами.

Таємні союзи – пізня форма союзів, які виникли як релігійні, міжродові, а пізніше - як міжетнічні об'єднання, які були протиположними до плеємінної чи іншої формі офіційної влади.

Тотемізм („тотем” - на мові індіського племені оджибво Північної Америки означає „його рід”) - комплекс вірувань і обрядів родового суспільства, пов'язаних із уявленням про спорідненість між групами людей (родів чи общин) і їх так званими тотемами - представниками тваринного чи рослинного світу, іноді із неживими предметами природи (камінням, горою, річкою чи ін.), а також в те, що такий представник є предком їх роду. На їх честь здійснювались відповідні обряди.

Ф

Фетиш (від фр.fetichе – ідол, порт.- амулет) - неживий предмет, оточений релігійним поклонінням, уявний носій чудодійної сили.

Фетишизм – форма первісної релігії, заснована на поклонінні неживим предметам, яким приписують чудодійні властивості, які здатні надати допомогу тим хто їм поклоняється.

Фратрія (від грец. phratría – спільнота) – одна із ланок соціальної організації давніх суспільств, угруповання кількох, найчастіше двох або більше (парної кількості) родів, у межах одного племені, яке утворювалось або в результаті роз'єднання одного роду, або (рідше) - шляхом його штучного об'єднання.

Х

Хронологія (Хронос – грецький бог часу). Хронологія – наука, яка вимірює час.

Ц

Цивілізація – багатозначний історико – етнографічний термін, який в 1768 році ввів А.Фергюсон для визначення періоду історичного розвитку, який йшов за періодами дикості і

варварства і був ознаменований введенням землеробства і появою писемних законів, що закріплювали приватну власність. Сьогодні трактується також як досягнення певного народу, на певній території, за певний період тощо (Л. Могран і Ф. Енгельс вживали цей термін у значенні перехідного періоду від первісного суспільства до державності).

Ч

Чоловічі будинки – споруди в центрі селища. Характерні для пізньопервісного періоду. В них збирались всі дорослі чоловіки даного осередку, окрім молоді, яка не пройшла обряд ініціації. Доступ жінкам був категорично заборонений. В них вирішувались нагальні питання суспільного життя общини, проводились обрядові церемонії, зберігались предмети культу, приймали гостей, влаштовувались банкети. Існували не залежно від того була ця община матрилокальною чи патрилокальною.

Ш

Шаманство (від тунгусько – маньчжурської назви особливого культу служителя „самань”) – одна із форм первісних вірувань, яка передбачала можливість за допомогою особливих ритуальних дій, які здійснювались спеціальною особою – шаманом, встановити контакт із духами для надання допомоги у лікуванні хвороби, мисливстві, рибній ловлі, у подорожах по потойбічному світі і т. ін.

Шлюб – оформлення звичаєвим правом чи законом союзу між чоловіком і жінкою для статевого життя в суспільстві, що породжує права і обов'язки подружжя по відношенню один до одного і спадкоємців.

Шлюб відпрацюванням - форма шлюбу, яка передбачає обов'язкове відпрацювання жениха у господарстві родичів нареченої на протязі певного періоду, тільки після чого можна заключити шлюб.

Шлюб відвідинами – форма шлюбу, яка характеризується окремим проживанням чоловіка та жінки у різних родах або, вірогідніше, коли чоловік мешкає не разом із дружиною і дітьми, а в спеціальному чоловічому будинку.

Шлюб за викупом – (калімний шлюб) – форма шлюбу, для якої характерна плата за наречену її сім'ї в грошовій чи товарній формі.

Навчальне видання

БАЖЕНОВ Олександр Львович

**ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА:
навчально-методичний посібник для студентів
історичного факультету денної форми навчання**

Підписано до друку 15.12.2014. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 17,02. Тираж 100 прим. Зам. № 3-1226.

ФОП Сисин О.В. Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців та виготівників видавничої продукції від 27.11.2006 р. Серія ДК №2699.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 9а; а/с 111;
тел./факс (03849) 2-73-84; моб. 0984253404, 0501931724, 0673808375;
e-mail: abetka2006@yandex.ru; <http://abetka.in.ua>